

Анатоль Верабей

**Уладзімір
КАРАТКЕВІЧ**

Жыццё і творчасць

Мінск
«Беларуская навука»
2005

УДК 821.161.3.09+929 Караткевіч
ББК 83.3 (4Бей) В 31

Выпуск выдання ажыццёўлены па заказу і пры фінансавай падтрымцы Міністэрства інфармацыі Рэспублікі Беларусь

Верабей, А.

Уладзімір Караткевіч: жыццё і творчасць. Анатоль Верабей. — 2-е выд., дапрад. і выпраўл. — Мн.: «Беларуская навука», 2005. — 271 с.

ISBN 985-08-0666-4.

Багата выкарыстоўваючы архіўныя матэрыялы, эпісталярную спадчыну Уладзіміра Караткевіча і ўспаміны пра яго, у кнізе асэнсоўваецца постаць гэтага самабытнага і арыгінальнага творцы. Засяроджваецца ўвага на характарыстыцы ягонай паэзіі, прозы, драматургіі, публіцыстыкі і мастацкага перакладу, прасочваецца творчая эвалюцыя пісьменніка, даследуецца праблематыка і жанрава-стыль-выя асаблівасці твораў.

Разлічана на выкладчыкаў і студэнтаў вышэйшых навучальных устаноў, настаўнікаў, вучняў школ і наогул на самае шырокае кола чытачоў.

УДК 821.161.3.09+929 Караткевіч
ББК 83.3 (4Бей)

© Верабей А. Д., 1997
© Верабей А. Д., дапрацаванае і выпраўленае, 2005
© РУП «Выдавецкі дом «Беларуская навука», 2005

ISBN 985-08-0666-4

НА ПАЧАТКУ ДАРОГІ

Нястомны вандроўнік і працаўнік, літаратар, які пастаянна і грунтоўна працуе над сабой, чалавек невычарпальна светлага настрою, які ўмее смяяцца як дзіця, усёй душой любіць родных людзей, родную зямлю, — такім яго ведаюць многія.

Янка Брыль.

Уладзімір Караткевіч — адна з самых яркіх постацяў беларускай літаратуры XX стагоддзя. Ён плённа працаваў як паэт, празаік, драматург, публіцыст, літаратурны крытык, перакладчык і кінасцэнарыст.

Асаблівая заслуга У. Караткевіча перад беларускай літаратурай у распрацоўцы гістарычнай тэматыкі. Письменнік узняў шырокія пласты нацыянальнай гісторыі, перадаў дух мінулых эпох, стварыў адметныя характары, раскрыў багаты духоўны свет сваіх герояў і звязаў іх асабісты лёс з лёсам народным. У Беларусі ён выканаў тую гістарычную місію, што Вальтэр Скот у Англіі, Генрык Сянкевіч у Польшчы, Алоіс Ірасек у Чэхіі.

Уладзімір Караткевіч шмат зрабіў для развіцця адраджэнскіх ідэй, для абуджэння нацыянальнай свядомасці беларусаў. Яго творчасць вызначаецца рамантычнай акрыленасцю, высокай мастацкай культурай, патрыятычным пафасам, значнай пазнавальнасцю і гуманістычным гучаннем.

Караткевіч з'яўляецца адным з таленавітых і самабытных прадстаўнікоў таго пакалення беларускіх письменнікаў, што прыйшло ў літаратуру ў другой палове 50-х — пачатку 60-х гадоў на хвалі грамадскага абнаўлення пасля XX з'езда партыі, у спрыяльны час.

Сёння, калі многае з творчай спадчыны письменніка надрукавана, калі, вывучаны ягоныя архівы, мы хочам далей, у параўнанні з папярэднімі нашымі кнігамі — «Жывая повязь часоў» (1985) і «Абуджаная памяць» (1997), — асэнсаваць постаць мастака. Пра Уладзімірна Кіпрітсвіча, пачынаючы з сярэдзіны 50-х гадоў, ужо нямайт шпісана. З'явіліся пра яго таксама кнігі Адама Мальдліса «Жыцце і ўзнясенне Уладзіміра Караткевіча» (1990), Аркадзя Русецкага «Уладзімір Караткевіч: праз гісторыю ў сучаснасць» (1991, 2000), Вольгі Шынкарэнка «Пад ветразем добра і прыгажосці» (1995). Тым не

менш узнікае пільная патрэба ізноў звярнуцца да асобы гэтага самабытнага і непаўторнага творцы.

* * *

Нарадзіўся Уладзімір Сямёнавіч Караткевіч 26 лістапада 1930 года ў горадзе Оршы ў сям'і інтэлігентаў. Бацька працаваў інспектарам па бюджэце ў Аршанскім раённым фінансавым аддзеле. Маці пасля замужжа стала хатняй гаспадыняй. Продкі ягоныя паходзяць з беларускага Прыдняпроўя, з Рагачова, Мсціслава, Магілёва і іншых старажытных гарадоў. У сям'і пісьменніка захавалася паданне пра аднаго з іх (сваяка з матчынага боку і яе радні), які ўдзельнічаў у паўстанні 1863-1864 гадоў. Паўстанцы, якімі ён кіраваў, былі разбіты, а іх камандзіра расстралялі ў Рагачове. Караткевіч апісаў гэту гісторыю ў эпілогу аповесці «Перадгісторыя» (напісана на рускай мове, не друкавалася) і ў пралогу рамана «Нельга забыць» («Леаніды не вернуцца да Зямлі»). Праз некаторы час пасля з'яўлення рамана ў друку былі знойдзены архіўныя матэрыялы, якія сведчылі, што падобны выпадак сапраўды адбыўся ў Рагачове з Тамашом Грыневічам.

У аўтабіяграфіі «Дарога, якую прайшоў» Караткевіч пісаў: «Маці мая, Надзея Васільеўна, нарадзілася ў 1893 годзе, у дзяцінстве засталася без маці, скончыла Марыінскую гімназію ў Магілёве, некаторы час, кінуўшы дом, працавала вясковай настаўніцай у вёсцы Збароў, ля Рагачова, а пасля пазнаёмілася з маім бацькам, Караткевічам Сямёнам Цімафеевічам, і ў 1917 годзе выйшла за яго замуж (бацька нарадзіўся ў 1887 годзе, памёр у 1959).

У сям'і нас было трох. Старэйшы брат (загінуў на апошнім, спадзяюся, што апошнім, вайне), старэйшая сястра і я»¹.

Моцнае ўздзеянне на хлопчыка зрабіў дзед, матчын бацька Васіль Юльянавіч Грынкевіч, які, аб чым пісаў у аўтабіяграфіі пісьменнік, «даслужыўся да павятовага казначэя і прытым быў атэіст і спачуваў марксістам». Як сцвярджае Адам Мальдзіс, у ягоным асобніку кнігі «Пра час і пра сябе» Уладзімір Караткевіч памеціў, што дзед даслужыўся да губернскага казначэя і спачуваў легальным марксістам. Гэты чалавек, «уладны, разумны і з'едлівы», які «валодаў

¹ Караткевіч У. Дарога, якую прайшоў // Пра час і пра сябе. Мн., 1966. С. 191. Далей прыводзяцца і цытуюцца біяграфічныя звесткі пра пісьменніка паводле гэтага кніжнага, напісанага 1 снежня 1964 года, варыянта аўтабіяграфіі, паводле яго рукапісу (захоўваецца ў БДАМЛІМ, ф. 189, воп. 1, спр. 36), а таксама паводле пачатковага варыянта аўтабіяграфіі, напісанага на рускай мове 17 верасня 1964 года (рукапіс захоўваецца ў 21-й папцы хатняга архіва пісьменніка). Выкарыстоўваюцца таксама ўспаміны сястры пісьменніка Н. С. Кучкоўскай.

нязмернай духоўнай і фізічнай сілай, бязмежнай энергіяй і азартам», стаў прататыпам Данілы Загорскага-Вежы ў рамане «Каласы пад сярпом тваім».

Згадваючы, што ад свайго дзеда ён пачуў легенду «Маці Ветру» пра падзеі Крычаўскага паўстання 1743-1744 гадоў, Уладзімір Караткевіч у лісце да Максіма Танка за 27 мая 1956 года так пісаў пра яго: «Які гэта быў цікавы чалавек! Не ведаю, што яму перашкодзіла стаць сапраўдным паэтам, можа, доля сына — «дзяржаўнага злачынца», можа, яшчэ што. Праваслаўны, які быў замешаны ў мяцяжы, — гэта ж было вельмі падазрона. Але яго мова — гэта быў каскад досціпаў, прыказак, старых пахучых анекдотаў, яскравых, як вясёлка, жартаў... Трэба было паслухаць, як ён распавядае байкі пра нашых пашахонцаў — Маркавічан. Публіка рагатала да рэзі ў жываце. Больш за ўсё я шкадую, што ён так рана памёр (не стала дзеда ў ліпені 1945 года, пахаваны ён у мястэчку Карма Гомельскай вобласці. — А. В.), што я быў малы і мала што памятаю, што не запісаў гэткага цуду. Але менавіта ад яго я палюбіў прыроду, гісторыю (ён калісь рабіў раскопкі курганоў і шмат чаго цікавага распавядаў), навучыўся лавіць самоў «на квок», палюбіў будзяцца і іншае.

А якія ён распавядаў легенды... Пра вужыную каралеву, пра чорную курыцу волатаў, пра караля мятлушкаў, пра вялікую змяю «Дзэбраў» (калішняе ўрочышча Дзебры пад Магілёвам), пра Яна Прыгожага і князя Ладымяра, пра лебядзіны скіт, пра скарб аднавокага народа, пра дрэва смерці (гэтую легенду я пазней запісаў у Руклях, што пад Смаллянамі, але ў горшым, здаецца, варыянце), пра явар і каліну — мужа і жонку, пра зvon, які патануў, пра горад на дне возера. І яшчэ многае-многае» («Маладосць», 1987, № 1, с. 160).

Як бачым, дзед зрабіў прыкметны ўплыў на фармаванне светапогляду будучага пісьменніка, а дзедавы апавяданні сталі крыніцай для многіх будучых ягоных твораў.

На пытанне анкеты Таццяны Шамякінай, што з уражанняў дзяцінства найбольш спрыяла развіццю яго таленту, пісьменнік адказаў: «Што спрыяла? Зноў жа асяроддзе. Сваякі (і на суседзяў шанцавала) былі людзі спявучыя, вельмі музычныя, многія з добрымі галасамі, з апаведальным талентам (здзіўляюся, чаму не стаў прафесійным спеваком бацька, пісьменнікам — дзядзькі, асабліва адзін). Усе з гумарам і схільнасцю да іроніі (у тым ліку да самаіроніі)»².

² Караткевіч У. // Збор твораў: У 8 т. Мн., 1991. Т. 8, кн. 2. С. 422. Далей творы Уладзіміра Караткевіча, за выключэннем асобна агавораных, цытуюцца па гэтым выданні і па ягонай кнізе «Творы» (Мн., 1996).

Пісьменнік заўважаў, што з самага ранняга ўзросту цікавіўся гісторыяй, асабліва гісторыяй Беларусі. Праз усё жыццё ён пранёс моцную любоў і да прыроды. Напрыклад, у дзяцінстве адной з любімых ягоных кніг была кніга А. Брэма «Жыццё жывёл».

У доме Караткевіча было шмат кніг: «і рэшткі дзедавай бібліятэкі, і кнігі бацькоў, і свае». Яны, праўда, згарэлі разам з хатай у Айчынную вайну. Чытаць хлопчык навучыўся ў тры з паловаю гады, а пісаць трохі пазней. Ствараць вершы пачаў год у шэсць. Крыху пазней спрабаваў пісаць апавяданні, якія сам жа ілюстравалі. Пісьменнік успамінаў, што ў дзяцінстве ён «таленты выяўляў разнастайныя: і маляваў, і ў музычную школу хадзіў (прычым абсалютны слых спалучаўся ўва мне з гэткай жа абсалютнай лянотай), але ўсе гэтыя таленты пайшлі тунна».

Яшчэ ў даваенныя гады Караткевіч даслаў ліст Карнею Чукоўскаму. І атрымаў адказ гэтага прызнанага майстра. У ліпені 1938 года ён убачыў Янку Купалу, які адпачываў недалёка, на дачы ў Ляўках. Да вайны закончыў тры класы.

Вайна застала яго ў Маскве, куды пасля заканчэння школы паехаў да сястры, якая там вучылася ў адной з вышэйшых навучальных устаноў. Быў спачатку ў Маскве, потым на Разаншчыне, потым на Урале, у наваколлі Кунгура. Некалькі разоў уцякаў з інтэрната на фронт. Доўгі час не ведаў, дзе бацькі. Праз матчыну сястру Яўгенію Васільеўну, якая жыла з мужам на Далёкім Усходзе, даведаўся, што бацькі ў Арэнбургу. У жніўні 1943 года разам з сястрой дабраўся з вялікімі цяжкасцямі да іх. У Арэнбургу скончыў шосты клас. Потым разам з маці трапіў у нядаўна вызвалены Кіеў, дзе некаторы час жыў у матчынай сястры Яўгеніі Васільеўны, якая з мужам пераехала туды. Амаль праз трыццаць гадоў, восенню 1972 года, ён закончыў адзін з самых аўтабіяграфічных сваіх твораў — аповесць «Лісце каштанаў», навеяную ўспамінамі пра той час.

Дзяцінства Уладзіміра Караткевіча, як і многіх яго ровеснікаў, было апалена вайной. У вайну згарэла бацькоўская хата (яе пабудавалі ў 1939 годзе, а да гэтага наймалі палову дома ў яўрэя Тылевіча), загінуў у 1941 годзе на фронце старэйшы брат Валерый, фашысты расстралялі ягоную жонку Вольгу, павесілі ў мястэчку Карма ў маі 1942 года сваячку Арцём'еву з дзецьмі.

Калі вярнуліся Караткевічы з эвакуацыі ў Оршу, то спачатку наймалі кватэру ў царкоўнага старасты, а потым купілі ў вёсцы хату, перавезлі ў горад і ў канцы лета 1946 года засяліліся ў яе. Хлопчык зведаў голад, холад і ўсе нястачы першых пасляваенных гадоў. Іншы раз было так холадна, «што часам хацелася памерці, абы толькі цябе

пахавалі ў печцы». Але ўсё гэта не заглушыла ў ягонай душы цягі да вершаў. У школьныя гады разам са сваімі аднагодкамі Караткевіч выпусціў некалькі нумароў рукапіснага часопіса «Званочак», на старонках якога былі змешчаны некаторыя яго вершы, а таксама прыгодніцкая аповесць «Загадка Неферціці». Пазней пісьменнік з удзячнасцю згадваў настаўніцу рускай мовы і літаратуры Кацярыну Іванаўну Грыневіч, якой паказаў некаторыя свае вершы і якая падтрымала яго. Яна арганізавала драматычны гурток у школе.

Яго сябар школьных гадоў Леанід Крыгман успамінаў («Полацак», 1991, № 9), што Валодзя ў свае 14 гадоў меў энцыклапедычныя веды па літаратуры і гісторыі, што настаўніца матэматыкі паставіла яму двойку па сваім прадмеце і пакінула на другі год у восьмым класе («магу сведчыць, хаця матэматыка і не была яго любімым прадметам, але ён ведаў яе не горш іншых, каго перавялі ў наступны клас»), што ён меў фенаменальную памяць, а ягоныя тагачасныя творы «былі напісаны настолькі таленавіта і па-майстэрску, што многія, хто пачыналі пісаць у альманах (рукапісны часопіс «Званочак». — А. В.) разам з ім, скончылі займацца гэтай справай», што ён у гогалеўскім «Рэвізоры» граў Добчынскага і што ён быў не толькі добрым акцёрам, але ўжо ў восьмым класе амаль поўнасьцю напісаў першы варыянт п'есы «Млын на Сініх Вірах».

Як адзначыў Караткевіч у аўтабіяграфіі, «напісаў я тады, думаю, не менш за дзвесце вершаў... Цяпер усё гэта недзе згубілася, і шкадаваць аб ім пэўна няма чаго». Сапраўды, многае, што напісаў Караткевіч у школьныя гады, нам невядома. Але нешта і засталася. Так, у хатнім архіве пісьменніка захоўваюцца рукапісы напісаных на рускай мове ў 1945-1946 гадах навелы «Рабіна», апавядання «Багун-трава», легенды «Любоў Мааў», артыкула пра А. К. Талстога і артыкула на беларускай мове пра Францішка Багушэвіча, якія сведчаць, што ўжо ў той час закладваліся трывалыя падваліны яго мастацкай творчасці.

У 1949-1954 гадах Уладзімір Караткевіч вучыўся на рускім аддзяленні філалагічнага факультэта Кіеўскага ўніверсітэта імя Т. Р. Шаўчэнкі. Свае студэнцкія гады пісьменнік успамінаў «са змешаным пачуццём глыбокай пяшчоты і сораму. Пяшчоты — таму, што была навука, старыя рукапісы, кнігі, музеі, музыка, дзяўчаты, сябры, свае і чужыя вершы. Сораму — таму, што нярэдка даводзілася тады сустракацца са звычайнай вульгарызацыяй навукі». Пазней ён згадае тыя гады ў аповесці «У снягах драмае вясна» (1957), напіша пра іх і ўвогуле пра сваю повязь з украінскай зямлёю ў эсе «Абраная» (1982), а таксама ў эсе пра Шаўчэнку «І будуць людзі на зямлі» (1964), пра Лесю

Украінку «Saxifraga» (1971), у нарысе пра Кіеў «Мой се градок!» (1982) і ў іншых сваіх творах.

Караткевіч моцна любіў Украіну і яе народ. Ён казаў: «Я нарадзіўся на Дняпры, і ён у Кіеў цячэ з майго сэрца». У фармаванні і развіцці таленту Караткевіча Кіеву належыць асаблівае месца. Там ён чытаў творы Катула, Сафокла, Шаўчэнкі, Лесі Українкі, Норвіда, Дастаеўскага, Буніна, Ясеніна, Грына, Купалы, Гарэцкага, Гаруна, усю літаратуру пра паўстанне 1863-1864 гадоў, разнастайныя старадрукі і перыёдыку 20-х гадоў ХХ ст. У гэтым старажытным горадзе, багатым гістарычнымі і культурнымі традыцыямі, змог глыбей зразумець мінулае ўсходнеславянскіх народаў. Там ён меў большыя магчымасці пазнаёміцца з лепш упарадкаванымі бібліятэкамі і архівамі. Менавіта там вучыўся ў многіх высокакваліфікаваных выкладчыкаў (А. А. Назарэўскага, А. І. Бялецкага, Л. А. Панамарэнка, С. І. Маслава). І яшчэ за адну рэч Караткевіч быў удзячны тым гадам. Пазней пісьменнік адзначыў, што здалёку ён асабліва палюбіў Беларусь і яе людзей. І менавіта тады ўзнікла ў Караткевіча задума напісаць кнігу пра паўстанне 1863-1864 гадоў на тэрыторыі Беларусі і Літвы пад кіраўніцтвам Кастуся Кааліноўскага.

Студэнцкія гады былі для Караткевіча часам пошукаў і станаўлення як асобы і творцы. Пасля першага курса, летам 1950 года, ён стварыў у Оршы першы варыянт апавесці «Дзікае паляванне караля Стаха». А пасля другога курса, 29 ліпеня 1951 года, у аршанскай раённай газеце «Ленінскі прызыў» былі надрукаваны вершы «Здесь будет канал» і «Якубу Коласу». Адзін з іх быў на рускай мове, другі — на беларускай.

У канцы чэрвеня 1952 года Уладзімір Караткевіч наведаў з сябрам-аршанцам, студэнтам Беларускага політэхнічнага інстытута Валянцінам Краўцом, радзіму Янкі Купалы. Пасля паездкі даслаў нарыс «Вязынка» і суправаджальны ліст жонцы паэта Уладзіславе Францаўне.

Пра тое, што ў Караткевіча да лета 1952 года быў ужо немалы мастацкі набытак, сведчаць і ягоныя творы, якія ён даслаў у той час для ацэнкі Якубу Коласу. Гэтыя творы пад назвай «Казкі і легенды маёй Радзімы» занялі 129 старонак агульнага сшытка.

Якубу Коласу былі дасланы казкі «Лебядзіны скіт», «Вужыная каралева», «Аўтух-дамоўнік», «Казка пра Пятра-разбойніка», «Надзвычайная котка», «Мужык і дзіва аднавокі», «Рыбі цар», «Пан тванны, шляхціц багнянь», «Ноч», «Куцька», «Вераб'ёва цешча», «Старая казка», вершы «Здаецца ўсё як раней была», «Калі з эфіра голас далятае», «Машэка», «Казка пра сноп», «Ноч», «На рацэ», «Вясновая непагода»,

«П'юць галубы блакіт із каляіны», вершы на рускай мове «Воўк» і «Якуб Ваўкалака», апавяданні «Дзядуля» і «Паляшук».

Усё гэта, за выключэннем казкі «Надзвычайная котка», якая пазней была дапрацавана і атрымала назву «Чортаў скарб», і верша «Машэка», пры жыцці пісьменніка не друкавалася. Вершы на беларускай мове, казкі «Лебядзіны скіт», «Чортаў скарб», апавяданне «Паляшук» увайшлі ў першы і другі тамы ягонага Збору твораў у васьмі тамах (1987-1991).

Да гэтых твораў быў прыкладзены ліст, у якім Караткевіч пісаў: «З маленства я звык лічыць Вас прыкладам і таму звяртаюся да Вас і ні да каго больш. Калі знойдзеце магчымым — напішыце мне, ці варта мне прадоўжваць». Невядома, ці прачытаў творы маладога пісьменніка пясняр. Несумненна, аднак, тое, што яны вызначаліся прыкметнымі мастацкімі вартасцямі. У іх выявіліся многія характэрныя адзінкі стылю Уладзіміра Караткевіча. Восенню 1952 года Караткевіч да 70-годдзя Якуба Коласа даслаў яму з Кіева ліст, дзе шчыра і сардэчна павіншаваў з юбілеем. Гэтыя матэрыялы захоўваюцца ў Дзяржаўным літаратурна-мемарыяльным музеі Якуба Коласа (вопісы 110, 90).

Пра цікавыя і плённыя мастацкія набыткі Караткевіча ў студэнцкія гады сведчаць таксама створаныя ў той час на рускай мове апавяданні «Сабачая радасць», «Прафорг Каралёў», аповесць «Перадгісторыя», а таксама многія вершы на беларускай і рускай мовах. Пісаў ён таксама на ўкраінскай і польскай мовах. У аўтабіяграфіі пісьменнік згадваў, што ў тыя гады ён разам з адным студэнтам напісаў на рускай мове п'есу ў вершах «Кар'ера Косці Лыкадрала», у якой высмейваліся тагачасныя універсітэцкія парадкі, шкадаваў, што гэта п'еса згубілася.

Ён прызнаваўся: «Як ні дзіўна, я не хацеў быць літаратарам. Вершы пісаў для сябе. А ў будучым хацеў быць літаратуразнаўцам». Пра сур'ёзнасць і шматграннасць навуковых інтарэсаў Караткевіча сведчаць праблемы, якімі ён займаўся ў студэнцкія гады: «Багдановіч і сучаснасць», «Моўная стыхія Пушкіна», «Цёмныя месцы «Слова», «Беларускія і ўкраінскія школьныя драмы», «Авакум і літаратура расколу», «Справа пра «Саборныя дзеянні».

На некаторыя лекцыі не хадзіў, а замест таго шмат працаваў у публічнай бібліятэцы. За гэта, а таксама за самастойнасць думак меў непрыемнасці з боку універсітэцкага кіраўніцтва. Пазней згадаў у аўтабіяграфіі, што ўжо на другім курсе не было ў яго ілюзій адносна асобы Сталіна, аб чым паклапаціўся адзін з яго дзядзькоў (Садавы Мікалай Аляксандравіч, 1893-1965, муж бацькавай сястры Вольгі Цімафееўны. — А. В.), які ў 1939 годзе вярнуўся з турмы і да арышту

быў загадчыкам абланы на Камчатцы. І таму на пахаванне Сталіна ў сакавіку 1953 года Караткевіч паехаў і падбіў на паездку хлопцаў з пакоя «не з-за смутку, а каб убачыць уласнымі вачыма. І ўбачыў. І, разам з хлопцамі, памагаў санітарам выцягваць з даўкі людзей. І трапіў у пераплёт у Веташным завулку ў дзень пахавання. А гэта ўжо не пакідала ніякіх сумненняў і выклікала адно жаданне: «хутчэй бы скончылі з усім гэтым». І таму калі ў 1956 годзе адбылося выкрыццё культуры асобы Сталіна, то Караткевіч перанёс яго лёгка.

Асабліва ўсё абвастрылася ў жыцці Караткевіча пасля абароны ім дыпломнай працы пра сацыяльныя казкі і легенды ва ўсходнеславянскім фальклоры: «Толькі дзякуючы таму, што мяне падтрымалі настаўнікі (А. А. Назарэўскі і нябожчык А. І. Бялецкі), я атрымаў вышэйшую адзнаку, але шлях у аспірантуру быў закрыты».

Адам Мальдзіс у сваёй кнізе «Жыцце і ўзнясенне Уладзіміра Караткевіча» спасылаецца на ўспаміны Фларыяна Няўважнага, вядомага польскага літаратуразнаўца і перакладчыка, які вучыўся ў Кіеўскім універсітэце разам з Караткевічам, сябраваў з ім. Няўважны згадваў, што Валодзя «ў дзень смерці Сталіна ўстроіў у інтэрнаце дэманстрадыйнае застолле. Потым, калі сталі прыпіраць да сцяны не толькі яго, але і сяброў, баронячы іх, выкручваюся: з гора...» Па словах Фларыяна Няўважнага, «у Кіеўскім універсітэце Караткевіч быў душой курса, яго сумленнем. Адны яго вельмі паважалі, іншыя ненавідзелі, пабойваліся, бо маглі атрымаць здачу. Пра сілу, мужнасць і прынцыповасць Валодзі хадзілі ва універсітэце легенды (напрыклад, як уратаваў ад хуліганаў Бялецкага)».

Пасля заканчэння універсітэта два гады працаваў настаўнікам у вёсцы Лесавічы Тарашчанскага раёна Кіеўскай вобласці. Вясной 1955 года здаў экзамены кандыдацкага мінімуму «і пачаў быў пісаць дысертацыю пра паўстанне 1863 г. ва ўсходнеславянскіх і польскай літаратурах, але прыйшлі іншыя інтарэсы: з'явілася задумка аб рамане на тую самую тэму». Караткевіч з удзячнасцю ўспамінаў і універсітэт, і вёску. Працуючы настаўнікам, марыў вярнуцца на Беларусь.

Ён згадваў: «Напісаў я за дзевяць год — горы. Нават трагедыю белым вершам, жахліва трагічную. Але друкавацца і не думаў. У канцы першага года маёй настаўніцкай работы адбылося, аднак, нечаканае. Мінскі сябра (Станіслаў Карпенка, студэнт Беларускага політэхнічнага інстытута. — А. В.) папрасіў мяне даслаць яму вершы, пачытаць. Я даслаў, як бывала і раней. А ён панёс іх у часопіс «Польмя».

І раптам улетку 1955 года я атрымаў нумар часопіса са сваім вершам «Машэка». Гэта пераламіла мой лёс. Потым з'явіліся яшчэ вершы».

У біяграфіі, напісанай 17 верасня 1964 года, Караткевіч сцвярджаў, што свайму мінскаму сябру ён даслаў два сшыткі з вершамі. Той жа адзін сшытак занёс у часопіс «Польмя», а другі — «нашаму вядомаму старому паэту» (Кандрату Крапіве. — А. В.). І апавядае далей: «Адбылося дзіва. Ці то стары (а ў нас з ім былі потым не зусім дрэнныя адносіны) быў нечым раздражнёны, ці то мы з ім былі абсалютна рознымі людзьмі, але ён напісаў мне такі разносны ліст, якога, па-мойму, не атрымліваў ніколі і ніхто... Урэшце, ён параіў мне кінуць гэту справу. І гэта супала з маім тайным жаданнем. Я адказаў, што кідаю, але раздражнёны бурклівым тонам яго ліста (безадносна да мяне)... папрасіў яго... быць уважлівым да тых, хто не графаман, абараняць іх, калі можна... І кінуў. За пяць месяцаў я напісаў раздзел дысертацыі і ніводнага вершаванага радка».

Сапраўды, з'яўленне ў сёмым нумары часопіса «Польмя» за 1955 год верша «Машэка» паўплывала на лёс Уладзіміра Караткевіча. У тым жа 1955 годзе ў кнізе «Янка Купала. Зборнік матэрыялаў аб жыцці і дзейнасці паэта» быў надрукаваны яго нарыс «Вязынка». 25 лістапада 1955 года з Лесавічаў ён пісаў Уладзіславе Францаўне, жонцы Янкі Купалы: «Вы цяпер нешта накшталт маёй хроснай маці: першы мой выступ у вялікай прэсе быў зроблены дзякуючы Вам».

Публікацыі верша «Машэка» і нарыса «Вязынка» акрылілі Караткевіча. Яго заўважылі ў Саюзе пісьменнікаў Беларусі. У верасні 1955 года быў удзельнікам Шостага рэспубліканскай нарады маладых пісьменнікаў у Мінску, дзе высока ацанілі ягоныя вершы.

Нямала звестак пра сябе і пра сваё тагачаснае жыццё паведаміў ён у лістах да Максіма Танка, напісаных у 1955-1957 гадах (упершыню апублікаваны ў часопісе «Маладосць», 1987, № 1). Разам з лістамі дасылаў Максіму Танку і свае паэтычныя творы, хацеў, каб той ацаніў іх. Вось што пісаў Караткевіч 12 лістапада 1955 года: «Пішу — і вось што дзіўна: да ўсяго даходзяць рукі... Думак шмат. Тут і пра сучаснасць, і пра мінулае... Ах, як хочацца рабіць! Яшчэ б напісаць дзесятак аповесцей, у якіх ахапіць гісторыю Беларусі з 1863 па 1963». З Максімам Танкам як з прызнаным майстрам, як з галоўным рэдактарам часопіса «Польмя», дзе з'явіліся першыя ягоныя вершы, Караткевіч дзеліцца самымі запаветнымі думкамі і марамі.

Так, у лісце за 27 мая 1956 года ён пісаў: «Т. Вялюгін (рэдактар аддзела паэзіі часопіса «Польмя». — А. В.) кажа пра маю кепскую мову. Я гэта сам ведаю, але ж скуль мне яе ўзяць, добрую мову? Я

выжываю памылікі, але проста з крывёю. Орша адносна мовы наогул не запаветная зямля. Там шмат русіцызмаў, там блытаюць канчаткі роднага і, часам, меснага склону і г. д. Да таго ж і сям'я. Бацька размаўляе заўсёды на дыялекце, мова няправільная. Маці, калі за хоча, можа вельмі добра гаварыць, асабліва калі распавядае пра старыя часы і розныя напаянэкдатычныя выпадкі. Але часцей за ўсё яна размаўляе па-руску, беларускія словы ўжываючы для асаблівай выразнасці. Што ж паробіш, патомная інтэлігенцыя. Іншым разам гэта ў яе бывае вельмі прыгожа і арыгінальна, але літаратурную мову я ўсё ж ведаю кепска».

І далей, адзначаючы сваю асаблівую любоў да гістарычных вершаў, ён заўважае: «Дарэчы, пра гісторыю ў нас амаль ніхто не піша. Вершы яшчэ ёсць... А вось гістарычнага рамана ў нас фактычна зусім няма... А мне б вельмі хацелася, каб людзі раптам адкрылі мора паэзіі ў беларускай гісторыі, як калісьці адкрылі ў шатландскай».

Уладзімір Караткевіч меў у той час значныя і маштабныя задумы. Так, у лісце да Максіма Танка за 20 чэрвеня 1956 года ён выказаў занепакоенасць, што ў беларусаў няма такога літаратурнага тыпу, які ёсць у іншых народаў, напрыклад, Фаўст, Уленшпігель, віцязь, апрануты ў шкуру тыгра. Але верыў, што такі літаратурны тып, які «лепш за ўсё адбівае асноўныя рысы нацыянальнага характару, сэрца народа, яго імкненні і нават дробныя, дзуратрадныя рысы», павінен з'явіцца. Сцвярджаў, што героем беларускай нацыянальнай эпопеі можа быць чалавек, які жыў на Беларусі ў эпоху Рэнесансу, і што ў беларускай літаратуры ёсць «толькі адзін вобраз, прыдатны выканаць гэтую ролю». Гэта Люцыян Таполя з аднайменнай паэмы Танка.

Караткевіч ярка і маляўніча апісаў у лісце жыццё гэтага героя.

Не слабла творчая актыўнасць пісьменніка і ў 1956-1958 гады, калі ён працаваў настаўнікам у 8-й школе Оршы, хоць часам і наракаў, што праца ў школе адймае час ад творчай дзейнасці. Так, у лісце да дзядзькі М. А. Садавога за 8 снежня 1957 года ён пісаў: «А задум у мяне столькі, што калі б была свабода і калі б далі мне гадоў шэсцьдзесят жыцця — напісаў бы сто тамоў. Далбог. Я іх магу нават прадаваць і не стану бяднейшым».

Вось бліжэйшыя задумы: кніга апавяданняў, раман пра 1905 год (які зараз пішу), сатырычная камедыя, 2-3 задумы паэм.

Пасля гэтага вазьмуся за «Сямейныя паданні роду Яноўскіх», цыкл невялікіх аповесцей, памеру «Станцыйнага наглядчыка» (дай божа каб было хоць у сотую долю гэтай сілы) пра гісторыю беларускай

шляхты. Аповесці будуць і пацешныя, і трагічныя, і хітрыя, і страшэннаўсялякія. Я ўжо раблю накіды, і, пакуль што, цікава атрымліваецца.

А калі зраблю і гэта — засяду за «Век» — цэлую эпапею, у якую павінны ўвайсці паўтара дзесятка раманаў і якая ахопіць гісторыю Беларусі з 1860 года да нашых дзён.

Дай бог нашаму цяляці ваўка спаймаці».

Ліст напісаны на рускай мове, апошні сказ — на беларускай.

Уладзімір Караткевіч, адчуваючы ў сабе незвычайныя творчыя сілы, як і яго папярэднікі Максім Гарэцкі і Кузьма Чорны, таксама выношваў задуму стварыць цыкл кніг пра жыцце свайго народа на працягу значнага прамежку часу. У 104-й папцы хатняга архіва пісьменніка захоўваецца ліст паперы ў лінейку, дзе ён падаваў тыя кнігі, якія марыў напісаць і якія маглі б скласці 78 тамоў:

1-2 — Вершы

3 — Легенды

4-5 — Паэмы

6 — Раман у вершах

7-8 — Аваяданні

9-10 — Аповесці

11-15 — Раманы гістар. [ычныя]

16-20 — Раманы сучасныя

21-35 — Серыя «Век»

36-37 — Казкі і літ. [аратура] для дзяцей — у стылі Х. К.

Андэрсена

38-39 — Фантастычнае

40-43 — П'есы

44-45 — Запісы фальклору

46-47 — Мемуары

48-49 — Шляхі (дарожныя нататкі)

50 — Малая спад.[арожная] кніжка

51-52 — Крытыка

53-56 — Гіст.[орыя] бел. [арускага] мастацтва [арх. [ітэктура], жывап. [іс], муз. [ыка], скульпт. [ура]]

57-58 — Біяграфіі

59-61 — Гісторыя Белай Русі

62-64 — Пераклады

65-67 — Ліставанне

68 — Пегас дыбкі («Пегас», «Пегас б'е задан», «Утаймаваны Пегас», «Перакітаіць кітайцаў»)

69 — Паляўнічае

70 — Гіст. [орыя] бел. [арускай] літаратуры

71-72 — Кінасцэнарыі, лібрэта

73-75 — Публіцыстыка. Навука

76 — Вы, беларусы (прызыў да іх вярнуцца)

77 — Абарона мовы беларускай

78 — Кніга пра працу пісьменніка (тэорыя літаратуры)

На гэтым месце ёсць паметка: 11 гадоў 75 дзён пры катаржнай нагрузцы.

Пра тое, што пісьменнік натхнёна і сапраўды катаржна працаваў, сведчаць яго далейшыя творы. Так, у сакавіку 1957 года была закончана п'еса «Млын на Сініх Вірах», у канцы мая — аповесць «У снягах драмае вясна». Таксама узнікаюць і з'яўляюцца ў перыядычным друку шматлікія вершы.

У 1957 годзе Уладзіміра Караткевіча прынялі ў Саюз пісьменнікаў. У 1958 годзе выйшаў з друку зборнік вершаў «Матчына душа». У першай палове і летам 1958 года закончыў аповесці «Дзікае паляванне караля Стаха» і «Цыганскі кароль», напісаў многія вершы і апавяданні.

У 1958-1960 гадах вучыўся на Вышэйшых літаратурных курсах у Маскве. «Літаратурныя курсы, — згадваў пісьменнік, — шмат далі мне самой сваёй атмасферай, глыбінёй спрэчак, сяброўствам, шырынёй далягляду». Там напісаў сваю другую кнігу паэзіі «Вячэрнія ветразі» (1960), некалькі апавяданняў і гістарычную аповесць «Сівая легенда», якія разам з напісанай раней аповесцю «Цыганскі кароль» склалі трэцюю яго кнігу «Блакiт і золата дня» (1961). У Маскве быў задуманы першы яго раман «Нельга забыць» («Леаніды не вярнуцца да Зямлі»), які быў надрукаваны пад назвай «Нельга забыць» у часопісе «Польмя» ў 1962 годзе.

На Вышэйшых літаратурных курсах ён захапіўся кіно і пачаў працаваць над сцэнарыямі. У 1960-1962 гадах вучыўся ў Маскве на Вышэйшых сцэнарных курсах. Масква, як і Кіеў, таксама істотна ўплывала на фармаванне Караткевіча як асобы і мастака.

У пачатку 1963 года атрымаў у Мінску аднапакаёвую кватэру на вуліцы Чарнышэўскага, д. 7, кв. 57. Праз некаторы час з Оршы пераехала да яго жыць маці. Вясной 1967 года атрымаў з ёю двухпакаёвую кватэру на вуліцы Веры Харужай, д. 48, кв. 26. Восенню таго ж года ў Брэсце на чытацкай канферэнцыі па ягонай творчасці пазнаёміўся з выкладчыцай Брэсцкага педінстытута Валянцінай Браніславаўнай Нікіцінай (дзявочае — Ватковіч; 1934-1983), сваёй будучай жонкай. З ліпеня 1969 года яна працавала ў Інстытуце мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору Акадэміі навук Беларусі. Караткевіч узяў шлюб з ёю 19 лютага 1971 года. Вясной 1973 года разам з маці і

жонкай засяліўся ў трохпакаёвую кватэру на вуліцы Карла Маркса, д. 36, кв. 24³.

У 60-я гады з асаблівай сілай раскрыўся талент Уладзіміра Караткевіча. У гэты час ён напісаў раманы «Нельга забыць» («Леаніды не вернуцца да Зямлі») (1960-1962), «Каласы пад сярпом тваім» (1962-1964), «Хрыстос прызямліўся ў Гародні» (1965-1966), аповесці «Сівая легенда» (1960), «Зброя» (1964), «Чазенія» (1966), апавяданні «Маленькая балерына» (1961), «Барвяны шчыт» (1963), «Сіняя-сіняя» (1964), легенду «Ладдзя Роспачь» (1964), п'есу «Кастусь Каліноўскі» (1963), нарысы «Казкі Янтарнай краіны» (1962), «Званы ў прадоннях азёр» (1969) і іншыя творы, выдаў зборнік вершаў «Мая Іліяда» (1969). Творы пісаў у Оршы, Маскве, Мінску, ДOME творчасці «Каралішчавічы», Рагачове ў дзядзькі Ігара Васільевіча Грынкевіча, Чалябінску, дзе жыла з сям'ёй сястра Наталя Сямёнаўна Кучкоўская, і ў іншых мясцінах.

Аўтабіяграфія «Дарога, якую прайшоў» (1 снежня 1904 года) заканчваецца так: «Калі б мне ўдалося нася «Каласоў» напісаць некалькі раманаў і аповесцей і давесці дзею да нашых дзён, я б лічыў, што справа жыцця зроблена. Але да гэтага так далёка! Трэба працаваць. Не для сябе, а для маёй роднай краіны, для Беларусі, якой, калі дазволіць лёс, я паслужу, колькі будзе дадзена дзён, — многа або мала, але да канца».

Нягледзячы на ўсе нягоды, натхнёна і плённа працаваў у 70-я і ў першай палове 80-х гадоў.

Караткевіч быў нястомным вандроўнікам. З сябрамі і жонкай, у складзе здымачных груп і навуковых экспедыцый шмат падарожнічаў па Беларусі і за яе межамі, два разы быў у Польшчы (1971, 1977), тры разы ў Чэхаславакіі (1973, 1975, 1979).

Незадоўга да сваёй смерці (не стала пісьменніка 25 ліпеня 1984 года) ён, нібы развітваючыся, наведаў блізкія і дарагія мясціны. Зездзіў у Рагачоў, у Кіеў на юбілейную сустрэчу выпускнікоў Кіеўскага ўніверсітэта, у Вязынку. 12 ліпеня накіраваўся з сябрамі, фотакарэспандэнтам Валянцінам Ждановічам і мастаком Пятром Драчовым, у падарожжа па Прыпяці, дзе яму стала дрэнна і адкуль ён вярнуўся 20 ліпеня ў Мінск.

³ Пра продкаў, сваякоў і блізкіх пісьменніка, а таксама пра асобныя факты яго біяграфіі можна даведацца з нашага артыкула «Радавод Уладзіміра Караткевіча», які змешчаны ў канцы кнігі.

А перад гэтым, у маі, закончыў складанне і вычытку зборніка паэзіі «Быў. Ёсць. Буду» (выйшаў у 1986 годзе) і кнігі п'ес «Старыя беларускія хронікі» (выйшла ў 1988 годзе).

На пачатку 60-х гадоў вуснамі Андрэя Грынкевіча, галоўнага героя рамана «Нельга забыць» («Леаніды не вернуцца да Зямлі») пісьменнік выказаў сваю творчую праграму: «Мы напішам першую сапраўдную гісторыю беларускага мастацтва. Гэта цяжка. Нам давядзецца абездзіць разам усю Беларусь, адшукаць тое, што забыта, вывучаць, біць у набат, калі штосьці занядбалі або бураць. Гэта будзе сумленная гісторыя. Яна не будзе забываць ні добрага, ні дрэннага... Ты прыкладзеш да гэтай кнігі веды, а я так выкладу яе, каб яна чыталася запоем, як легенда...»

Да апошніх дзён свайго жыцця Уладзімір Караткевіч пісаў гісторыю свайго народа, ягонага мастацтва, культуры, духоўнага жыцця. І многае, што задумаў у юнацкія гады, здзейсніў.

ПАД ВЕТРАЗЕМ ПАЭЗІІ

Ярка і непаўторна раскрыўся талент Уладзіміра Караткевіча ў паэзіі. Вершы былі першымі друкаванымі творамі пісьменніка, а паэтычныя зборнікі «Матчына душа» (1958) і «Вячэрнія ветразі» (1960) — першымі яго кнігамі. Мастак заўсёды быў верны паэтычнаму слову. У 1969 годзе выдаў арыгінальны зборнік паэзіі «Мая Іліяда». Прыкметнай з'явай у беларускай літаратуры стала і апошняя, пасмяротная яго кніга «Быў. Ёсць. Буду» (1986).

Ужо вершы «Здесь будет канал» і «Якубу Коласу», якія былі змешчаны 29 ліпеня 1951 года ў аршанскай газеце «Ленінскі прызыў», пры пэўнай іх патэтычнасці і дэкларацыйнасці, вызначаліся несумненнымі мастацкімі вартасцямі — зладжанасцю вершаванай мовы, натуральнасцю гучання, пранікнёным лірызмам, свежасцю паэтычных вобразаў, экспрэсіўнасцю і адначасова лёгкай і свабоднай апавядальнасцю. У вершы «Якубу Коласу» паэт пафасна і ўзнёсла славіў песняра, які «у змрочныя злыя гады» спяваў аб свабодзе і цяжкім народным лесе, заклікаў свой народ да змагання за лепшую долю, зваў «да косаў, да стрэльб і да віл» і які «народнай, цудоўнаю мовай цудоўных песні... пеў».

У сваіх ранніх паэтычных творах, якія ўзніклі ў першай палове 50-х гадоў, Караткевіч выкарыстоўваў набыткі фальклору (вершы «Машэка», «Казка пра сноп», «За рэчанькай за быстраю»), звяртаўся да патрыятычнай тэматыкі (паэма «Зямля дзядоў», вершы «Вагеньчык у яблынным садзе», «Орша»), пісаў вершы пейзажных («Ноч», «Вясновая непагода», «П'юць галубы блакіт із каляіны»), інтымныя («І зашумяць асіны над ракою»).

Як таленавіты творца з прыкметным мастацкім набыткам прыехаў Караткевіч у верасні 1955 года ў Мінск на Шостую рэспубліканскую нараду маладых пісьменнікаў. Падводзячы вынікі працы ў секцыі паэзіі, Анатоль Астрэйка ў газеце «Літаратура і мастацтва» за 24 верасня таго года пісаў: «Прыемнае ўражанне на прысутных зрабіў малады паэт Ул. Караткевіч. Яго вершы «Машэка», «Орша» і іншыя атрымалі станоўчую ацэнку. У асобе Ул. Караткевіча мы маем здольнага паэта, які імкнецца гаварыць сваім голасам».

Уладзімір Караткевіч разам з іншымі ўдзельнікамі нарады сфатаграфаваліся з Якубам Коласам. Наведаў Літаратурны музей Янкі Купалы, сустрэўся і таксама сфатаграфаваліся з жонкай паэта Уладзіславай Францаўнай. Пад уздзеяннем пачутага на нарадзе выступлення Рыгора Шырмы неўзабаве напісаў верш «Энтузіясту», прысве-

чаны гэтаму цудоўнаму чалавеку. У тых вераснёўскія дні пазнаёміўся з Янкам Брылём, з якім у далейшым яго звязвала моцная дружба.

У сярэдзіне 50-х гадоў, калі быў надрукаваны верш «Машэка» і калі Караткевіч прыехаў у Мінск на нараду маладых пісьменнікаў, ён быў ужо не навічок у літаратуры. Многія тагачасныя вершы паэта ўражваюць высокім мастацкім узроўнем і адметным бачаннем свету. У лісце да Максіма Танка за 12 лістапада 1955 года ён паведаміў наступнае: «Пішу я даволі даўно. Пачаў яшчэ ў 15 год, але гэта было так проста і з часам заглухла. Потым ва ўніверсітэце пісаў. Пісаў многа, бо дадому цягнула». Караткевіч быў глыбока ўдзячны Максіму Танку і многім іншым беларускім пісьменнікам, якія зразумелі і падтрымалі яго ў той час. І працягваў далей: «Гэта, ведаеце, упэўненасць. Цяпер я ўжо не кіну. Так хочацца працаваць, і адчуваю я сябе нейкім новым, іншым.

Столькі задумаў і ідэй. Вершы цякуць. Быццам усё, аб чым думаў тры гады, раптам прарвалася. І не толькі вершы, хоць гэта галоўнае».

Караткевіч разам з лістамі даслаў з Лесавічаў Танку 12 лістапада адзінаццаць вершаў, адзін верш у прозе і невялічкую паэмку, а 27 мая 1956 года — трыццаць адзін верш, два маленькіх урывачкі з паэмы, сем маленькіх аповяданняў цыклу «Нямья браты», пяць вершаў у прозе і легенду «Маці Ветру». Асобныя з іх, як, напрыклад, вершы «Заяц варыць піва», «Орша», «Балада пра паўстанца Ваўкалаку», «Стаю ўначы ў завіруху», былі змешчаны ў сакавіцкім і вераснёўскім нумарах «Польмя» за 1956 год.

Для Караткевіча былі каштоўнымі думкі, парады і заўвагі Танка пра яго вершы, Адказваючы на ліст Танка, 24 снежня 1955 года адзначыў: «Я зараз вельмі добра зразумеў, што перш за ўсё трэба навучыцца стаяць на ўласных нагах, — і вучыся. Мне вельмі сорамна за шматлікія недасканалыя мае вершы, я зараз шмат працую». Караткевіч быў удзячны Танку і за ацэнку наступнай партыі ягоных твораў, пра што 5 ліпеня 1956 года пісаў з Оршы: «Прачытаў Ваш ліст. Цалкам згодзен з яго думкамі і перш за ўсё дзякую Вам за добрае стаўленне, за веру ў мае сілы. І не думайце, што мяне палохае ці бянтэжыць тое, што з вялікай падборкі вершаў пойдучь адзін ці два. Я ведаю, я пачынаю добра, занадта добра... Я ведаю, — гэта цяжкі шлях... і ўдзячны за гэта тым, хто дапамагае мне, і прыкладу ўсе свае сілы, каб быць вартым, каб Вы не чырванелі». У лісце да Танка за 27 чэрвеня 1957 года ён падкрэсліў: «Вы... дапамаглі маім першым крокам, і менавіта Вам я прынёс «на суд і расправу» свае першыя вершы».

У 1957 годзе паэтычныя творы Караткевіча з'явіліся на старонках «Малодосці», «Літаратуры і мастацтва», «Чырвонай змены». Іх заўважыла літаратурная грамадскасць і крытыка.

Першыя друкаваныя вершы Караткевіча прыхільна сустрэў Рыгор Бярозкін у артыкуле «У добры шлях!» («Літаратура і мастацтва», 13 кастрычніка 1956 г.). Крытык сцвярджаў, што нават некалькі вершаў Караткевіча, надрукаваных у часопісе «Польмя», даюць падставу гаварыць пра яго «як пра таленавітага, шматабцягаючага прадстаўніка маладой беларускай паэзіі».

У артыкуле ахарактарызаваны верш «Машэка», высока ацэнены «Балада пра паўстанца Ваўкалаку» і верш «Заяц варыць піва». Яны далі падставу крытыку сказаць пра глыбокую чалавечнасць паэзіі Караткевіча, шырокі і цэласны погляд мастака на свет.

Разам з тым Бярозкін лічыў, што Караткевічу, асабліва ў вершах пра сучаснасць («Орша») ці ў вершах лірычна-інтымных («Стаю ўначы ў завіруху»), вельмі моцна не хапала непасрэдных, простых адносін да свету і што гэтыя вершы слабейшыя за яго балады.

Уладзімір Караткевіч прыйшоў у беларускую літаратуру тады, калі ў ёй, як і ва ўсёй тагачаснай савецкай літаратуры, пасля ХХ з'езда партыі адбываліся прыкметныя змены. Пісьменнікі імкнуліся па-новаму асэнсаваць многія складаныя і супярэчлівыя праблемы рэчаіснасці, глыбей перадаць духоўнае жыццё чалавека, узабагаціць вобрана-выяўленчыя сродкі, пашырыць ідэйна-тэматычны і жанравы дыяпазон літаратуры. Тагачасныя грамадска-палітычныя ўмовы станоўча ўплывалі на фармаванне і развіццё таленту пісьменніка.

Аднак навізна і арыгінальнасць паэтычнага слова Караткевіча выклікалі не толькі захапленне, але і крытычныя, часта беспадстаўныя нападкі. Напрыклад, аршанская газета «Ленінскі прызыў», рэдактарам якой у той час быў В. Калібераў, у шэрагу публікацый, змешчаных на яе старонках у 1957 годзе, наладзіла сапраўднае цкаванне маладога паэта.

Пачалося ўсё з артыкула Л. Высоцкага «Не ў нагу з жыццём», які з'явіўся ў гэтай газеце 31 ліпеня, дзе аўтар прадузята, у рэзка адмоўнай, нават здэклівай форме характарызаваў нізку вершаў Караткевіча, змешчаную ў сёмым нумары часопіса «Польмя», а таксама верш «Рыбы ў падводных лясах» (пазнейшая назва «3 падсветам»), надрукаваны ў газеце «Літаратура і мастацтва» 1 мая 1957 года. Асабліва востра крытыкаваўся верш «Вадарод», якім адкрывалася нізка. Крытык пісаў: «Гаворачы аб жахах, якія цягне прымяненне вадароднай бомбы, паэт упадае ў чорную меланхолію і, ахоплены

пачуццём поўнай безнадзейнасці, прадракае... пагібель нашай краіны». Наколькі беспадстаўныя і недарэчныя такія абвінавачванні, сведчаць хоць бы тыя ж самыя радкі з верша, якія прыводзіць Л. Высоцкі для пацвярджэння сваіх вывадаў:

Наша маці-зямля, дарагая і светлая,
З дымам фабрык, з дзяццмі і з мудрасцю слоў
Можа стаць назаўсёды, навекі праз гэта
Проста чорнай труною для ўласных сыноў.

Паэт, нібы чуйны барометр, рэагаваў на магчымыя вынікі неразумнага выкарыстання энергіі вадароду. Не, не пасквільны гэты ўрывац. Аб чым пераканаўча засведчыла і аварыя на Чарнобыльскай АЭС. Ды і верш «Вадарод» зусім пра іншае. Далей гучаць наступныя радкі:

Мог бы ты дараваць нам жыццё і квітненне,
Мог бы шчасцем навек увянчаць народ.
Хто ж зрабіў з цябе сродак зла і знішчэння,
О грымучы, бязлітасны кат-вадарод!

У ім паэт гнеўна выкрываў тых «скарпіёнаў», якія адкрыццё навукі хацелі зрабіць сродкам «зла і знішчэння», марыў энергію атама накіраваць на мірныя, стваральныя мэты. І тады б наша планета «стала б лепшым брыльянтам кароны сусвету».

Ганьбаваліся ў артыкуле таксама цудоўныя лірычныя вершы «Як размаўляюць звяры і птушкі», «Сырцовыя цагліны», «Рыбы ў падводных лясах», дзе раскрыўся светлы і чароўны талент мастака, ягоная захопленасць прыгажосцю жыцця і навакольнага свету, ягонае ўсхваляванасць ад таго дзевяцісотгадовай даўнасці адбітку малой дзіцячай нагі на сырцовай цагліне, што лёг у аснову крэпасці.

Паэт абвінавачваўся ў вузкасці ягонага свету, недарэчнасці зместу і вобразаў твораў, у іх невысокіх літаратурна-мастацкіх якасцях, дрэннай мове, а таксама ў арыгінальнасці, імкненні адгарадзіцца ад сучаснасці. І ў канцы артыкула Л. Высоцкі выказвае здзіўленне, «што рэдкалегія «Польмя» прадаставіла на старонках часопіса месца нізкапробным практыкаванням У. Караткевіча».

Вельмі хутка, 16 жніўня, у газеце з'явіўся агляд пісьмаў чытачоў, дзе ў тым жа духу працягвалася шальмаванне Караткевіча. Асуджалі вершы маладога паэта інструктар райкома камсамола В. Кавалькоў, інжынер-тэхналаг машынабудаўнічага завода С. Дзятлава, прапагандыст райкома КПБ В. Бабічаў, загадчык навучальнай часткі індустрыяльна-педагагічнага вучылішча І. Смарыга, сакратар райкома камсамола В. Чэйкіна, загадчык кафедры гісторыі КПСС Мінскага педінстытута А. Жураў, вучань адной са школ горада А. Окаракаў, галоўны

ўрач супрацьтуберкулёзнага дыспансера Р. Васкрэсенская. Яны таксама спрычыніліся да герастратавай славы.

Там жа адзначалася, што, «выступаючы з крытыкай, рэдакцыя газеты ставіла сваёй мэтай па-сяброўску дапамагчы маладому паэту стаць на правільны творчы шлях». Заяўлялася, што з'яўленне падобных матэрыялаў абумоўлена і яшчэ адной вельмі важнай абставінай: «Некаторы час назад У. Караткевіч напісаў хвалебную рэцэнзію на твор В. Дудзінцава «Не хлебам адзіным», даючы яму высокую, станоўчую ацэнку. Між тым, як вядома, савецкая грамадскасць выступіла з рашучым асуджэннем і пратэстам супраць скажонага адлюстравання нашай рэчаіснасці, якая даецца ў гэтым заганным творы. Вядома, што такая няправільная пазіцыя У. Караткевіча не магла не насыражыць рэдакцыю, якая ўстрымалася ад друкавання рэцэнзіі.

Тое ж было зроблена і ў адносінах вершаў У. Караткевіча — «У ноч на Івана Купалу» (пазнейшая назва «У тую ноч». — А. В.) і «На паўстанках, засыпаных лісцем бярозавым». Першы з іх ідзе ў разрэз з гістарычнай праўдай, другі — утрымлівае грубыя, зняважлівыя выразы».

Крытыкаваліся вершы Караткевіча і восенню на канферэнцыі чытачоў ільнокамбіната. У справаздачы з гэтай канферэнцыі, аб чым паведаміла газета 24 лістапада, гаварылася наступнае: «Выразкі з газеты былі накіраваны да ведама рэдкалегіі часопіса. Здавалася б, што перад тварам неабвержных фактаў апошняя абавязана была прызнаць дапушчаную памылку. Аднак гэтага, на жаль, не здарылася. Таварышы з часопіса прыклалі і прыкладаюць нямала намаганняў да таго, каб абараніць «гонар свайго мундзіра».

У справаздачы згадалася, што ў Оршу «з відавочным намерам «напалохаць» работнікаў газеты» прыязджаў член рэдкалегіі часопіса «Польмя» Васіль Бурносаў. Ён потым у Мінску на справаздачна-выбарным партыйным сходзе Саюза пісьменнікаў, аб чым паведаміла газета «Літаратура і мастацтва» ад 5 кастрычніка, «востра крытыкаваў аршанскую раённую газету «Ленінскі прызыў», якая заняла няправільную пазіцыю ў адносінах да маладога паэта У. Караткевіча».

У той жа справаздачы з чытацкай канферэнцыі гучаць крыўда і абурэнне: «Наколькі даўка зайшло нежаданне прызнаць правільную крытыку знізу, красамойна гаворыць і такі факт. Выступаючы з дакладам на сходзе актыву работнікаў літаратуры і мастацтва Беларускай ССР П. У. Броўка — старшыня праўлення Саюза, ён жа і член рэдкалегіі «Польмя» — ні словам не абмовіўся аб памылках у вершах У. Караткевіча. Наадварот, ён палічыў магчымым сцвярджаць, што «...усё цікавей, выразней падаюць свой голас маладыя паэты... У. Караткевіч».

Выступленні аршанскай газеты не зламалі маладога паэта. Ён плённа працуе, рыхтуе да выдання свой першы паэтычны зборнік. Яшчэ да нападак газеты, у красавіку 1957 года быў удзельнікам рэспубліканскага семінара маладых паэтаў, тады ж прыняты і ў Саюз пісьменнікаў Беларусі. У чэрвені яго верш «Сплятайце рукі!» быў адзначаны дыпламам Усебеларускага фестывалю моладзі і студэнтаў. 11 верасня газета «Чырвоная змена» змясціла верш «У тую ноч», які раней адмовіў друкаваць аршанскі «Ленінскі прызыў». Восенню на рэспубліканскім конкурсе на лепшую п'есу, опернае і балетнае лібрэта, прысвечаным 40-годдзю Кастрычніцкай рэвалюцыі, яму прысуджана заахвочвальная прэмія за п'есу «Млын на Сініх Вірах».

У лісце да дзядзькі М. А. Садавога за 8 снежня 1957 года Караткевіч пісаў: «Праўда, яшчэ раз гаўкнуў на мяне з-за спіны чытачоў Калібераў. Ну ды пляваць на гэта. Калі пасля кожнага яго гаўкання, як тое было да гэтага часу, будуць мне то лаўрэаткі прыз прысуджаць, то прэмію за п'есу, дык няхай гэты моська жыве яшчэ сто гадоў і часцей на мяне такім чынам гаўкае».

Падобнае стаўленне да артыкулаў у аршанскай газеце Караткевіч выказаў і ў лісце да Леаніда Крыгмана за 10 снежня 1957 года: «А тое, што мяне лаюць — плюю я, плюй і ты. Не трэба абвінавачваць кудлаў, у іх служба такая. І ўжо, вядома, каб дагадзіць іх густам, запаганіць сваю паэзію не дам. Пісаць буду тое, што, на маю думку, патрэбна і неабходна, а не тое, што зрабіць ласку захоча іх левая пятка».

Што пісьменнік у той час быў не адзінокі, засведчыў таксама і артыкул Пятра Глебкі і Янкі Казекі «Ці гэта чакаў малады паэт?», які быў змешчаны 4 лютага 1958 года ў газеце «Звязда». Абараняючы Караткевіча, аўтары пераканаўча паказалі, што Л. Высоцкі ў сваім артыкуле перакруціў думкі паэта, прыпісаў яму тое, чаго не было ў вершах. Адзначылі, што артыкул напісаны «з нядобразычлівых пазіцыяў, з відавочным намерам зганьбіць усё, што рабіў і робіць малады паэт», што ў ім не сказана пра вартасці ягонай паэзіі.

Выказаўшы здзіўленне тым, што аршанская газета надрукавала толькі тры лісты чытачоў, якія «па зместу і па стылю супалі з поглядамі Л. Высоцкага», аўтары прывялі вытрымкі з лістоў, дасланых у часопіс «Польмя» і ў рэдакцыю газеты «Літаратура і мастацтва» чытачамі М. Бароўскім і Ю. Гальперыным, якія выступілі ў абарону Караткевіча.

Незразумелым было для аўтараў тое, чаму газета «Літаратура і мастацтва» не прарэагавала на выступленні рэдакцыі «Ленінскага прызыву», бо апошняя, «паверыўшы ў абсалютную непагрэшнасць сваіх выступленняў», працягвала цкаваць Караткевіча і ў лістападзе

1957 года, на гэты раз нават дамагаючыся ад Саюза пісьменнікаў і рэдакцый рэспубліканскіх літаратурных выданняў, «каб яны прызналі правільнасць яе больш чым дзіўнай пазіцыі».

У артыкуле, які быў змешчаны ў газеце «Звязда», падкрэслена, што не толькі Пятрусь Броўка як старшыня праўлення Саюза пісьменнікаў, але і многія чытачы лічаць Уладзіміра Караткевіча здольным паэтам. І ў канцы выказвалася думка, што не такой крытыкі і дапамогі чакаў малады паэт ад сваёй раённай газеты, а ягоная творчасць заслугоўвала патрабавальнай, але добразычлівай крытыкі.

У выступленні на чацвёртым пленуме праўлення Саюза пісьменнікаў СССР, які адбыўся 11-13 лютага 1958 года ў Маскве, Пятрусь Броўка як старшыня праўлення Саюза пісьменнікаў Беларусі так ахарактыраваў выступленне аршанскай газеты: «Ёсць выпадак, калі адна раённая газета проста не зразумела свайго абавязку па выхаванню літаратурнай моладзі. Малады здольны беларускі паэт Уладзімір Караткевіч змясціў у часопісе «Польмя» цыкл вершаў. Былі ў гэтых вершах і некаторыя хібы і фармалістычныя памылкі. Аршанская раённая газета (Ул. Караткевіч працуе ў Оршы настаўнікам) замест таго, каб па-дзелавому разабрацца ў творчасці маладога паэта, пакрытыкаваць і дапамагчы яму, абвясціла ледзь не ўсе яго вершы заганнымі, стварыўшы маладому паэту немагчымую абстаноўку для работы.

Нам трэба больш аддаваць увагі моладзі» («Літаратура і мастацтва», 19 лютага 1958 г.).

Заўважым, што неўзабаве, 2 сакавіка 1958 года, аршанская газета «Ленінскі прызыў» перадрукавала са «Звязды» артыкул Глебкі і Казекі «Ці гэта чакаў малады паэт?»

Першыя друкаваныя вершы Уладзіміра Караткевіча былі прадметам шматлікіх гаворак і спрэчак. Як значную падзею ў тагачасным літаратурным жыцці ацаніла крытыка выхад першага паэтычнага зборніка «Матчына душа». Пра яго пісалі ў сваіх рэцэнзіях і артыкулах «Асаблівасці паэтычнага голасу» Аляксандр Яскевіч («Літаратура і мастацтва», 12 лістапада 1958 г.), «Аб маладой паэзіі. 1. Спадарожнік ці каміноў?» Рыгор Бярозкін («Літаратура і мастацтва», 26 лістапада 1958 г.), «Маладыя галасы» Іван Кудраўцаў («Польмя», 1959, № 1), «Свет паэта» Рыгор Шкраба («Беларусь», 1959, № 2), «Душа паэта» Уладзімір Калеснік («Дружба народаў», 1959, № 8).

Крытыка адзначала талент, самабытнасць і арыгінальнасць паэта, разглядала асаблівасці яго стылю і майстэрства, дакарала за кніжнасць, складанасць, захапленне гістарычнай тэматыкай і недастатковую ўвагу да сучаснасці.

Шмат добрага сказаў пра зборнік «Матчына душа» Рыгор Бярозкін. Аднак нельга прыняць яго асобныя разважанні пра вершы «Спадарожніку Зямлі», «На пачатку дарог», «У векавечнай бацькаўшчыне клёны». У іх, на думку крытыка, скажона перададзены духоўны свет сучасніка. Напрыклад, ён прыводзіць наступныя радкі з верша «На пачатку дарог»:

Ля комінка прыжмурылася котка,
Газніца цьмяна свеціць ва шынкоўні...
Якая ноч! Як непрытульна тым,
Хто ў гэту ноч ідзе у шлях далёкі
Пад зімны дождж, на лужыны рабья,
Ад залатых агеньчыкаў прытульных...

Сцвярджаючы, што тут гучыць матыў дзікенсаўскага цвыркуна на печы, псіхалогія Багрова-ўнука, ён робіць наступнае заключэнне: «Не, не ўласціва было людзям пакалення, з якім вырастаў Ул. Караткевіч, уздыхаць ва ўтульных хатах, пад санлівае вуркатанне котак па тых, хто цёмнай ноччу «ідзе ў шлях далёкі пад зімны дождж, на лужыны рабья». Якраз наадварот, рамантыкай гэтых неспакойных падарожнікаў — інспектара райкома, чырвонаармейца ў дазоры — дыхала маленства пакалення, да якога належыць паэт».

Аднак у гэтым вершы Караткевіч, згадваючы сваё маленства, глядзеў на свет вачыма чатырохгадовага хлопчыка. Тут паэт па-свойму, а не так, як таго хацеў бы крытык, успрымаў свет. Гэты верш, як і любы іншы твор, варта ацэньваць паводле тых мастацкіх прыняццяў, на грунце якіх ён створаны.

Дзіўнай з'яўляецца і парада, якую дае паэту ў канцы артыкула Бярозкін: «Ул. Караткевічу трэба зрабіць рашучы выбар: спадарожнік альбо камінок, сённяшняе альбо «векавечнае», творчасць альбо эпігонства». Думаецца, што ўжо тады паэт зрабіў выбар. Ён ішоў сваёй дарогай. Арганічнымі былі для яго творы гістарычнага плана і вершы пра сучаснасць. Як і яго любімы Максім Багдановіч, Уладзімір Караткевіч ішоў шмат у чым ад агульначалавечага, кніжнага, літаратурнага да ўласнага, нацыянальнага, жыццёвага. І нельга за гэта яго папракаць у эпігонстве, як нельга ў гэтым папракаць Гётэ, Пушкіна, Міцкевіча і многіх іншых майстроў слова, творчасць якіх таксама ўзнікла не на пустым месцы.

Бярозкін асудзіў Караткевіча «з яго незразумелым нахілам да старыны, да цьмянай і даўно застыглай вобразнасці», з яго архаічнай стылізацыяй і ў сваім артыкуле «Паэзіі — арліныя далягяды» («Звязда», 11 сакавіка 1959 г.). 26 жніўня 1959 года ў газеце «Літаратура і мастацтва» Караткевіч змясціў артыкул пра паэзію «Якім шляхам

ісці?» Там жа як адказ паэту быў надрукаваны і артыкул Бязрозкіна «Міма паэзіі», дзе было выказана непрыняцце яго пазіцый.

Вядома, можна было палемізаваць па асобных момантах артыкула Караткевіча, аднак нельга было так адмоўна ставіцца да зместу і ягонага пафасу. Паэт выступае ў ім як за вершы з традыцыйнымі рыфмай і рытмам, так і за наватарскія вершаваныя формы, пазбаўленыя гэтых кампанентаў. Ягоны гонар за беларускую паэзію адчуваецца ў наступных радках: «Мы даўно выраслі з сялянскіх пляёнак... Мы адчулі ўжо добра сваю сталасць».

Караткевіч не толькі разважаў пра шляхі развіцця беларускай паэзіі, спрабаваў вызначыць яе адметны кірунак, але і выказваў творчую праграму, якая грунтавалася на ўласных, нацыянальных культурных і гістарычных традыцыях. Ён пісаў: «І ці можам мы адмовіцца ад рытму і рыфмы, ад лепшай, ад найбольш моцнай нашай зброі? Вядома, не».

У нас застаецца традыцыя беларускай народнай песні, традыцыя вершаў, якія выраслі на гэтай багатай глебе, вершаў Купалы і Багдановіча, Багушэвіча і Коласа... Наш шлях ва ўдасканаленні рытмаў нашай паэзіі. Гэтую справу распачаў яшчэ Багдановіч, а мы павінны прыстасаваць усе рытмы, на якія толькі здатнае музычнае вуха, да нашай гожай, гнуткай мовы».

Паэзію Уладзіміра Караткевіча жывілі сокі роднай зямлі, і адначасова яна квітнела пад жыватворным святлом сусветнай культуры. У гэтым яе адметнасць, прыгажосць і сіла. І нельга не пагадзіцца з Алегам Лойкам, які ў артыкуле «Крылы для ўзлёту» («Літаратура і мастацтва», 6 студзеня 1960 г.) назваў Уладзіміра Караткевіча і Рыгора Барадуліна лепшымі сярод тагачасных беларускіх маладых паэтаў і вытлумачыў гэта тым, што «ў іх вершах з-за багатай вобразнай структуры праглядае рухомае адзінства душы, пэўная чалавечая натура ў яе стаўленні да свету і людзей».

Па-рознаму ўспрыняла крытыка зборнік «Вячэрнія ветразі». І. Скапараў у рэцэнзіі «Бліжэй да жыцця, да сучаснасці» («Літаратура і мастацтва», 10 лютага 1961 г.) у цэлым станюўча ацаніў кнігу, але выказаў пажаданне, каб паэт «быў менш абстрактным і смялей уздымаў тэмы сучаснасці». І. Кудраўцаў у рэцэнзіі «Другое спатканне з чытачом» («Польмя», 1961, № 5) раскрытыкаваў многія творы зборніка і сцвердзіў, што ён атрымаўся слабейшым за папярэдні. Зычліва і эмацыянальна, з улікам спецыфікі рамантычнага таленту паэта, яго эрудыцыі і светаўспрымання, на высокім прафесійным узроўні ахарактарызаваў зборнік А. Лойка ў рэцэнзіі «Выхаванне таленту» («Маладосць», 1961, № 7).

Уладзімір Караткевіч быў адным з тых аўтараў, у творчасці якога з незвычайнай сілай узнавіліся аслабленыя, амаль перарваныя ў час культу асобы Сталіна, беларускія адраджэнцкія ідэі. Адчуваецца сутучнасць нават у назвах ягонага першага зборніка «Матчына душа» і зборніка паэзіі «Матчын дар» Алеся Гаруна.

Творчасць Уладзіміра Караткевіча, як і творчасць беларускіх пісьменнікаў на пачатку XX стагоддзя, была прасякнута моцным патрыятычным пафасам. Як і Янка Купала, Якуб Колас, Максім Багдановіч, Максім Гарэцкі, Алесь Гарун, Вацлаў Ластоўскі, ён выяўляў асаблівую прыхільнасць да гісторыі і народнай творчасці. Неабходна ўлічыць таксама і тое, што Караткевіч быў пераважна пісьменнікам-рамантыкам. А цікавасць рамантыкаў да гісторыі і фальклору агульнавядомы, аб чым сведчыць творчасць Міцкевіча, ранніх Пушкіна і Шаўчэнкі. Можна згадаць і зборнікі народных песень, выдадзеных у Германіі братамі Грын. І зборнік балад шатландскага памежжа, выдадзены В. Скотам, які спачатку пачаў збіраць народныя песні і балады, а потым прыйшоў да стварэння шэрагу рамантычных паэм на сярэдневяковыя сюжэты і, з часам, да гістарычных раманаў. Такім жа шляхам ішоў і Уладзімір Караткевіч. У першай палове 50-х гадоў ён не толькі збіраў, запісваў і даследаваў народную творчасць, пра што сведчаць ягоныя «Казкі і легенды маёй Радзімы», дасланія Якубу Коласу, і дыпломная праца «Казка. Легенда. Паданне», але плённа выкарыстоўваў набыткі фальклору як у ранніх, так і пазнейшых творах.

У адным з лістоў, дасланых Максіму Танку ў сярэдзіне 50-х гадоў, ён, спасылаючыся на вопыт Вальтэра Скота, марыў стварыць такія творы, якія б адкрылі Беларусь для беларусаў і для ўсяго свету.

Многія раннія вершы Караткевіча былі заснаваны на фальклорным ці гістарычным матэрыяле. Якраз іх дружна адобрыла крытыка.

Яркай вобразнасцю, рытмічнай зладжанасцю, адметнасцю мастацкага бачання свету вызначаецца верш «Машэка»:

Лісце алае засыпае роў,
Пушчу чорную апавіў туман,
Атачон з усіх чатырох бакоў
Золкай восенню мой лясны будан.

Паэт звярнуўся ў ім да вобраза легендарнага асілка, які шырока бытуе ў беларускім фальклору. Яго выкарыстаў Янка Купала ў паэме «Магіла льва», Еўсцігней Міровіч у п'есе «Машэка». Думаецца, што Караткевіч таксама даў цікавае рашэнне гэтага вобраза. У яго Машэка выступае як народны заступнік і бунтар:

Нішчу я паноў, замкі іх палю,
Я ламаю іх векавы бізун,

Помшчу за маю бедную зямлю,
За яе жальбу, за яе слязу,
За тваю красу, за маю любоў,
Што ў пакоях іх кветкай адцвіла...

Тут вылучаны ў першую чаргу сацыяльныя матывы, што паслужылі прычынай для бунту Машэкі. Асабістая ж крыўда на пана нібы адышла на другі план.

Задушэўнай і трагічнай атрымалася «Балада пра паўстанца Ваўкалаку», дзе ў шчымыміва-балючай і пранікнёна-лірычнай форме перададзены душэўны стан героя ў яго апошнія хвіліны жыцця. Смяртэльна паранены, ён ляжыць у яры каля ракі, а ягоныя думкі і пачуцці ляцяць да роднай хаты. Там «сястра сядзіць пад калінай», там на могілках маці ляжыць. Зняможаны і аслабелы, ён звяртаецца да вольнага ляснога аленя, які каля яго, як цень, праходзіць да вадапою, з просьбай: «Лісце аб'еш, алень!» Хоча, каб алень зрабіў прасвет у галінах, якія замінаюць яму пабачыць родныя абліччы і краявіды. Гэты зварот-рэфрэн узмацняе лірызм твора, падкрэслівае любоў героя да роднай зямлі.

Як блізкую і дарагую істоту, адзінага сведку яго адзіноты і гора, ён просіць, каб алень зняў мяккімі губамі пярсцёнак з яго рукі і аднёс гэты пярсцёнак той, якая перастала яго кахаць. Ваўкалака выступае ў баладзе як жывы чалавек. Ён высакародны ў сваіх пачуццях, думках і ўчынках, вялікі ў сваёй любові да волі і роднай зямлі, велічны і трагічны ў сваім каханні:

Цяпер і маніць не трэба,
Як слабасць да сэрца дайшла:
Больш солі, больш хлеба, больш неба
Патрэбна яна была.
І толькі волі вялікай
Я б за яе не аддаў...
Зацкаваны... Магутны... Дзікі...
Як я яе кахаў!
Пабачыць бы любяга вочы,
Пакуль не пакрыў мяне цень.
Не абмінай!
Варочай!
Лісце...
Аб'еш...
Алень!

Паэт меў набыткі пры выкарыстанні фальклорнага і гістарычнага матэрыялу і ў такіх паэтычных творах 50-х гадоў, як «Шыпшына і ружа», «Паязджане», «Перакаціполе», «Балада пра Вячка, князя людзей

простых». У іх таксама яскрава выявілася так характэрнае для яго паэзіі спалучэнне эпічнасці, баладнасці з эмацыянальнасцю і лірызмам.

Паэзія Уладзіміра Караткевіча багатая і разнастайная. Яна бывае то пранікнёна лірычнай і гнеўнай, то жыццярадаснай і элегічнай ці драматычнай, то, напрыклад, як у вядомым вершы «Заяц варыць піва», — прасякнутай дабрадушным гумарам ці лагоднай іранічнай усмешкай:

Туман пльыве з нізіны сівы
Над нівай голай і пустой.
«Глядзіце, заяц варыць піва», —
Жартуюць людзі між сабой.
А я відушчым бачу зрокам,
Як ён прысеў каля агню,
Трыгубы, шэры, касавокі,
І піва варыць з ячмяню.
Яліна іскрамі страляе,
А ён прыладзіў кацялок
І трэскай варыва мяшае.
Каштуе, сплёўвае набок.
І піва заяц зварыць густа,
А на закуску — бурачок,
Трава, заечая капуста,
Галін асінавых пучок.
З зайчыхай вып'юць па маленькай
І дзеткам трэшкі паднясуць,
Пужлівым галаском таненькім
«Цвіцела морква» завядуць.
Пабачыш — не гані з абсады,
Дай хоць на гэты дзень спакой,
Павінна ж быць і ў зайца радасць
Перад халоднаю зімой.

Яркай і багатай фантазіяй паэта народжаны гэты верш. Гучыць ён легка і натуральна, палоніць чысцінёй і свежасцю вобразаў, чаруе і прываблівае паэтычным падтэкстам, намёкам пра недаўтавечнасць, часовасць

І разам з тым пра магчымасць і наяўнасць нечага прыгожага, чыстага і жаданага ў жыцці, у сэрцах і душах людзей.

Тут, як і ў некаторых іншых творах, паспяхова выкарыстана паэтам казачна-міфалагічная ўмоўнасць. І яшчэ выявіўся ў гэтым вершы той невынішчальны беларускі аптымізм, які быў уласцівы персанажам беларускіх казак і легендаў, жартаўліваму Пісарэвічу з драматычнага абразка «Жартаўлівы Пісарэвіч» Максіма Гарэцкага, Гервасію Выліваху з легенды «Ладдзя Роспачы» Уладзіміра Караткевіча.

У вершы «На пачатку дарог», якім адкрываўся зборнік «Матчына душа», паэт згадаў бачанае ім у чатырохгадовым узросце шаткаванне капусты. Ён тут апаэтызаваў працу, даў цікавыя і каларытныя сцэны жаночай «талакі», успомніў песні, якія тады пачуў, назваў кнігі і казкі, якія прачытаў і якія назаўсёды засталіся ў ягоным сэрды.

Паэзія Уладзіміра Караткевіча ад самых вытокаў была напоўнена любоўю да радзімы. Ён пісаў пра сваю моцную і адданую любоў да роднага горада Оршы (верш «Орша»), бо там «нарадзіліся думкі, воля, імкненні, жаданні». Шмат дэпных і сардэчных слоў сказаў пра Рагачоў, дзе ў дзедавай хаце жыў з сям'ёй дзядзька Ігар Васільевіч Грынкевіч. Туды часта прыязджаў пісьменнік, там узніклі многія яго творы. Так, сваю раннюю паэму «Зямля дзядоў» ён пачаў у 1950 годзе ў Рагачове, а закончыў у 1955 годзе ў Лесавічах. Паэт у ёй пафасна і ўзнёсла прамаўляў:

Зямля дзядоў! Любімы мой народзе,
Што моц сваю пазычыў у дубоў,
Дыхтоўна зробленья на стагоддзе
Нашчадкі бортнікаў і рыбакоў.
Не зверне шлях мой на шляхі чужыя,
Заўсёды дарагімі будуць мне
Зарэчча, горад, хвоі залатыя,
Ашыткі на прароўскім мулкім дне.

У паэме аўтар кідаў позірк у сіваю мінуўшчыну, згадваў тыя часы, калі «тварылі Будны і Цяпінскі, паэты, дойдліды і разьбяры», калі ваяваў Вячка і жыў Вашчыла, думаў пра «нялёгкае і гордае жьшцё» свайго народа, пісаў пра яго сённяшні дзень. І хоць паэме яшчэ бракуе кампазіцыйнай зладжанасці, але яна захапляе непасрэднасцю і шчырасцю ў выяўленні патрыятычных пачуццяў, многімі цікавымі малюнкамі і вобразамі.

Уладзімір Караткевіч знаходзіў прачулыя і цёплыя словы для «гэтай няяркай зямліцы» (верш «Вагеньчык у яблынным садзе»). Для яго, асабліва на пачатку творчага шляху, характэрнымі былі такія вызначэнні, як «мой чароўны беларускі край, Бацькаўшчына светлая мая!» (верш «Бацькаўшчына»), такія сцвярджэнні, як «ўсе шляхі прыводзяць не да Рыма, а да родных вербаў і бяроз» (верш «У дняпроўскіх хвалях, бы ў калысцы»).

Паэт жыў думкай пра непарыўную павязь уласнага лёсу з лёсам Беларусі. Праз любоў да канкрэтнага куточка роднай зямлі, малой радзімы, ён уздымаўся да самаадданай і самаахвярнай любові да Беларусі.

Вышэйшае прызначэнне і абавязак чалавека і мастака ён бачыў у служэнні сваёй шматпакутнай і прыгожай зямлі. Так, у вершы «Матчына душа», плённа выкарыстоўваючы казачныя, фантастычныя вобразы, сцвярджаў, што павінен, абапіраючыся на казкі, легенды і паданні, перадаць «барацьбу і пакуты народа, неўміручую душу яго». Усведамляў, што трэба несці гэты «цяжкі крыж, але вельмі пачэсны».

Вартасць асобы і творцы паэт вымяраў іх стаўленнем да радзімы. Напрыклад, у вершы «Калумбы зямлі нязнаёмай» (1957), рашуча выступаючы супраць багемнага паэта, які апяваў далёкія экзатычныя мясціны, супраць дзяржаўных чыноўнікаў, інтэлігентаў і мяшчан, якія адракліся ад матчынай мовы і беларускай культуры, выказваў веру ў свой народ і сцвярджаў, што будзе пісаць пра Беларусь, пра яе прыгажосць і што адкрые яе для беларусаў, як Калумб адкрыў для ўсяго свету Амерыку. І пісьменнік сапраўды адкрыў Беларусь, шмат зрабіў для абуджэння нацыянальнай свядомасці роднага народа.

Патрыятычную тэму паэт распрацоўваў часцей за ўсё ў гістарычных творах. «Павага да мінулага, — пісаў Пушкін, — вось рыса, якая адрознівае адукаванага ад дзікуна»⁴. Караткевіч паказаў, што ў яго народа была ў мінулым свая багатая гісторыя. Вытокі народнага, нацыянальнага паэт бачыў у гістарычным. Ён уваскрашаў гераічныя і трагічныя старонкі свайго краю.

З болей і глыбокім лірычным пачуццём пісаў у вершы «Паўлюк Багрым» пра «невядомага генія, беларускага песняра», які мог бы вырасці ў вялікага паэта:

Мог бы славай грывець
Сярод годных паэтаў Еўропы, —
Гвалтам спуталі ногі,
Трымалі ўвесь час за руку.
Што пакіне ён?
Вершык у памяці хлопаў,
Кандэлябру ў касцёле
Ды кроў на гаручым пяску.

Паўлюк Багрым выступае тут як фігура трагічная і гераічная, як сімвал свабоды, імкнення да лепшага жыцця. Развагі пра яго лёс паэт напаўняў эмацыянальнымі зваротамі да Беларусі, думкамі пра яе гістарычныя шляхі, заклікамі да яе абуджэння, да волі. Арганічна спалучаючы апавядальныя, пытальныя і прыўзнята-ўзрушаныя інтанацыі, ён ужываў, напрыклад, такія пранікнёныя і шматзначныя радкі:

Край сагнуўся ў спіне,
Край баіцца размовы пра волю,

⁴ Пушкін А. С. // Полю. собр. соч.: В 10 т. Л., 1978. Т. 7. С. 155.

Край згубіў сваю мову
І матчынай песні напеў...
Нельга верыць у бога,
Калі ён такое дазволіў,
Цяжка верыць у люд свой,
Калі ён такое сцярпеў.

У інтэрв'ю Адаму Мальдзісу («Літаратура і мастацтва», 21 ліпеня 1967 г.) пісьменнік сцвярджаў, што гэты верш пачаўся з радкоў «Нельга верыць у бога, калі ён такое дазволіў...» У іх было зерне думкі. А потым узнік і ўвесь верш.

Магчыма, асобным раннім вершам Караткевіча не хапала глыбіні, часам былі ў іх ілюстрацыйнасць і дэкларацыйнасць («Спадарожніку Зямлі», «Цяга»), але яго тагачасная паэзія гучала па-маладому шчыра і эмацыянальна. Яна вызначалася эпічным спакоем і ўнутранай напружанасцю. Журботныя і трагічныя матывы ягонаў лірыкі ўраўнаважваліся светлымі і чыстымі пачуццямі, калі паэт пісаў пра сваю любоў да бацькаўшчыны, захапляўся яе прыгажосцю, верыў у яе лепшую будучыню, думаў пра яе неўміручасць, пра ўласную знітаванасць з яе лёсам. Аптымістычны, жыццесцвярджальны пафас надаваў асаблівую чароўнасць яго паэзіі.

У вершы «Жаданы госць» паэт далікатна, з цеплынёй і пяшчотай паказвае збліжэнне двух пажылых людзей — мужчыны і жанчыны, якія страцілі ў вайну блізкіх. Мужчына наведвае сваю суседку, вітаецца з ёю, спачувае ёй. У іх скупых і стрыманых дыялогах заключана вялікае і складанае пачуццё. Цяжка і непрытульна ім, адзінокім, у жыцці. Няпроста мужчыне сказаць пра сваё пачуццё. Але прыходзіць час, і ён прамаўляе свае заповітныя словы. Жанчына нібы здранцвела ад ягонага прызнання:

«Што ж ты такое зрабіла са мною,
Што ад цябе мне дарогі няма,
Што на душы мне так неспакойна,
Што ў галаве маёй нейкі туман.
Снег замятае шляхі-дарогі.
Любая. Што ж ты? Не трэба, не плач...»
Падае,
Падае на падлогу
З рук гаспадыні чорны рагач.

Пачуццё, эмоцыя — важны рухаючы элемент і ў яго творах эпічнага плана (балладах, паэмах), дзе галоўная роля належыць сюжэту і дзеянню. Лірычная танальнасць прыкметна вызначае і паэтыку «Партызанскай балады». У ёй праз інтымныя перажыванні сваёй гераіні паэт дакладна перадаў яе псіхалагічны і душэўны стан, раскрыў веліч

яе як асобы. Паўліна стрыманая ў выяўленні інтымных пачуццяў да каханага чалавека, які не можа адказаць ёй узаемнасцю. Толькі калі перавязвала яго, «да раны прыпала крадком». Дзеля выратавання каханага яна ахвяруе ўласным жыццём. На ўсхваляванай і шчымліва-балючай ноце перададзена сцэна іхняй апошняй сустрэчы і развітання:

Ціха-ціха ўздымаюцца да бінтоў, ад крыві рабых,
Чыстыя-чыстыя рукі — беляга галубы...

У Караткевіча быў свой, адметны мастацкі свет. Ён ствараў творы баладнага плана і жартоўныя вершы, даваў канкрэтныя, дакладныя і яркія малюнкi навакольнага свету і выкарыстоўваў казачную, умоўна-фантастычную вобразнасць, узнаўляў самыя тонкія адценні душэўнага стану і поўніўся пантэістычнай еднасцю з прыродай, абапіраўся на літаратурны вопыт і звяртаўся да набыткаў фальклору, пісаў вершы інтымныя і патрыятычныя. Ягоньня творы вызначаюцца паэтычнай культурай, глыбінёй зместу, тэматычным багаццем і жанрава-стылёвай разнастайнасцю.

«Закаханы ў жыццё і ў кожную мушку», ён змог вельмі хораша, жартаўліва і гарэзліва перадаць у вершы «Як размаўляюць звяры і птушкі» іх размову. Непаўторнае паэтычнае бачанне восеньскага пейзажу раскрылася ў вершы «Дзеці»:

О, якая залатая восень!
О, як стогне пад снапамі воз!
Павуцінне, «пража маткі боскай»,
Заплятае халадок нябёс.

Натуральнай уяўляецца размоўна-гутарковая форма верша «Песня шафёра», дзе ёсць і прастамоўнае слова «шафярню», і задушэўны, цёплы заключны радок: «Закуры тытунцу, шафёр!»

Трэба было валодаць глыбокім і тонкім паэтычным зрокам, каб стварыць у вершы «П'юць галубы блакіт із каляіны» такі яркі вобраз:

Зусім нябачны жаўранак крыламі
Ў цымбалы сонечных праменьняў б'е.

Чароўнай элегічнасцю і светлым пачуццём поўніцца верш «У векавечнай бацькаўшчыне клёны», дзе гучыць роздум над сутнасцю жыцця і кахання, над часовасцю, хуткапыннасцю чалавечага існавання ў сусвеце і адначасова над вечнасцю таго, што лучыць яго з гэтым сусветам:

О вы, што будзеце ісці з дзяўчынай
Пад тымі ж клёнамі праз сотню год,
Ці зразумеце, што мы кахалі,
Што зніклі так, як знікнеце і вы,
Што векавечны толькі край, і далеч,

І жоўты ліст на зелены травы.

Уладзімір Караткевіч жыў у канкрэтным часе і прасторы. Але на крылах сваёй фантазіі ён уздымаўся над імі, сягаў у будучыню, вечнасць.

На пачатку творчага шляху выразна выявіўся і гуманізм лірыкі паэта:

О, як трэба шукаць на шляхах чалавека,
Як любіць, берагчы, не крыўдзіць яго.

Прыкметна акцэнтуюе ўвагу на гэтай праблеме паэт у кнізе «Вячэрнія ветразі». Паводле высокіх гуманістычных мерак Караткевіч адзін з першых у беларускай паэзіі здолеў выкрыць у «Баладзе пра смяротнікаў» сутнасць чалавеканенавіснай ідэалогіі і палітыкі фашызму. Насуперак жаданням фашыстаў зрабіць з чалавека бяздумную і бяздушную машыну, «што пустую засвойвае кашу і працу дае за гэта або... не можа даваць», насуперак іх імкненням голадам, жахам, пабоямі, прыніжэннямі скалечыць і знявечыць людскія душы, аслабелія і зняможаныя вязні канцэнтрацыйнага лагера «людзьмі засталіся». Схаваўшы і выратаваўшы з чарговай партыі ахвяр хлопчыка, зняволеныя не проста «сапсавалі ўвесь парад» фашыстам, якія з нямецкай педантычнасцю і акуратнасцю імкнуліся нават знішчаць і людзей. Не страціўшы людскі гонар, яны ўзняліся тым самым і на барацьбу супраць фашызму. Для іх «быў рэвалюцыяй, гэты маленькі хлопчык, будучыняй, што ўзрастала на тленых нашых касцях». Нельга знішчыць чалавечнае ў чалавеку, нельга скарыць і перамагчы чалавека — такі глыбока гуманістычны сэнс гэтай балады:

Помніце, людзі, пра гэта, помніце аж да скону,
Помніце, як пра асколак, што ў лёгкіх сядзіць з вайны.
Разумееце, гэта проста, і забітым не трэба жалю.
Гэта для тых, што цёплыя, а не для мёртвых касцей.
Ў час, як знікнуць звады праклятыя, —
помніце, помніце нас.

У час вялікага свята, —
помніце, помніце нас.
Каб заўсёды была чалавечнасць,
каб пчасце сялілася ў хатах,
Каб давеку жыла Радзіма, —
не забывайце нас.

Нібы рэквіем гучаць гэтыя радкі.

«Балада пра смяротнікаў» з'яўляецца творам героіка-трагічным. Яна знаходзіцца ў шэрагу лепшых паэтычных твораў беларускай паэзіі (успомнім хоць бы балады Аркадзя Куляшова перыяду вайны), у

якіх усаўляюцца гераізм, мужнасць і нязломнасць чалавека ў наймаверна цяжкіх і складаных ваенных абставінах.

Вялікай любоўю да чалавека народжана таксама паэма «Бацькава сэрца». Гэта надзвычай дынамічны і суровы твор. У час блакады «дзвесце шэсць партызанаў і дзве тысячы трыста мірных людзей» знайшлі выратаванне на балотнай выспе. Іх выявілі немцы. Прапаваюць здацца. І тады камандзір атрада Ян Карповіч прымае рашэнне — правесці людзей кароткай летняй ноччу паўз варожыя пасты. Яны прайшлі праз дрыгву і балотную твань. Але калі выбраліся на сушу, то ад голаду заплакала малое дзіця камандзіра. Нямецкія вартавыя пачулі плач. І тады бацька закрывае яму роцік сваёй далонню. Немцы прыслухаліся да балотных гукаў. Потым, прыняўшы плач дзіцяці за крык пугача, адышлі прэч. Але «надта... доўгай была... хвіліна ў яры...» для дзіцяці:

На зямлі стала болей адной магілай.

На зямлі засталіся тры тысячы жыць.

Звяртаючыся да драматычных перыпетый народнага лёсу, паэт хацеў асэнсаваць універсальныя, усеагульныя праблемы быцця, зразумець сутнасць добра і зла, смерці і бяссмерця, шчасця і прызначэння чалавека на зямлі. Вострай патрэбай вытлумачыць падзеі мінулай вайны, імкненнем вызначыць месца чалавека ў суровым віры падзей была народжана паэма «Слова пра чалавечнасць». Гэта твор шматпланавы. У ім знітаваны тэма радзімы, бацькаўшчыны і тэма гуманізму — вядучыя ў творчасці паэта:

Чалавек чытаў старажытныя кнігі
Пра зямлю, дзе буялі агонь і меч,
Пра крываваю бітву над соннай Нямігай
І смяротны запал крутагорскіх сеч.
І натрапіў на месца, дзе скупа пісалі,
Што ў татарскі набег аж пятнаццаць дзён
Людаловы бялявых людзей вязалі
І цягнулі ў Крым на аркане «палон».
І ля ханскай мяжы, ля равоў перакопскіх,
Столькі дзён палонных вялі і вялі,
Што зрываўся зоркі ад тупату конскага
І да Месяца пыл далятаў з зямлі.
І яўрэй-мявяла шчыра здзіўляўся
На бясконцую, пыльную тую змяю:
«Ці адзін чалавек, прынамсі, застаўся
На развод у далёкім гэтым краю?»

Рыгор Чаховіч, галоўны герой твора, стары вучоны і кніжнік, «іранічны дзівак з невядомай краіны», што да вайны «ў душы гума-

нізм бязмэтны насіў, выкладаў у медінстытуце лаціну і ў педвузе гісторыю Беларускай Рэспублікі», звяртаецца да гісторыі роднага краю і глыбей пачынае ўсведамляць трагедыю, якая абрушылася на беларускую зямлю разам з фашысцкай навалай. У душы Чаховіча ўзнікае пратэст супраць новых парадкаў. Але што можа зрабіць ён, бездапаможны, стары і слабы? Збавенне і адказы на пытанні, якія яго хвалюць, ён спрабуе знайсці ў працы і кнігах: «Што б рабілі мы, бедныя і сляпыя, каб не кнігі, што гонар людзей берагуць?» Паэт ад прыватных падзей акупацыі ішоў да значных гістарычных і сацыяльных абагульненняў. Як нават, гучаць словы Чаховіча: «А ці ёсць хто з жывых у краіне маёй?!» — словы чалавека і патрыёта, сына свайго народа.

Глыбей раскрываецца вобраз героя ў расказе пра яго жыццё. Рыгор Чаховіч, таленавіты лінгвіст і гісторык, жыве ў ціхім старажытным гарадку, пачаў вывучаць катакомбы, што знаходзіліся пад горадам. Толькі самаадданае захапленне любімай працай не па душы прыйшлося ягонай жонцы Ганне Львоўне — незвычайнай красуні. Ёй хацелася «шуму сталіцы... дасціпных людзей, а не гэтай дзюркі, дзе можна ўтапіцца ад тугі, ад нуды, ад разбітых надзей». Ганна Львоўна ідзе ўпрочкі ад мужа і ў хуткім часе нараджае дачку. Потым выходзіць замуж за нэпмана Лучко, які раптоўна пакідае яе і жэніцца з багатай суседкай. «Боль за жонку, абраза» прывялі да таго, што Рыгор Чаховіч «пазначыў поўхаю тлустую морду» Лучко, калі ён вячэаўся ў саборы. Потым пабег на «ўскраіну горада да няшчаснай жонкі і любай дачкі». Аднак і гэта не дапамагло. З глыбокім разуменнем чалавечых адносін паэт прыходзіць да высновы:

Не даруе жанчына таму нікому,

Хто адплоціць ёй шчыра дабрам за зло.

Ганна Львоўна не магла дараваць яму правіны сваёй. Пакінула горад. Перад самай вайной памерла. Пра лёс сваёй дачкі Рыгор Чаховіч нічога не ведаў. І вось такім адзінокім, цалкам адданым навуцы сустрэў ён вайну.

Сюжэт паэмы няпросты. І ў далейшым ён не страчвае вастрэні. Адночы ноччу да Чаховіча прыйшоў незнаёмы, сябар яго любімага студэнта, і папрасіў вывесці праз падземныя хады трох вязняў, якіх фашысты трымалі ў царкве. Стары дапамагае падтольшчыкам. Сярод выратаваных была дзяўчына. Як даведваецца Рыгор Чаховіч, гэта яго дачка.

Лучко данёс немцам, што Чаховіч добра ведае падземныя капальні. На вучонага падае падазрэнне, нібыта ён выратаваў палонных. Яго выклікаюць на допыт. Рыгор пазнае ў даносчыку свайго ворага. Выдумвае, што ў катакомбах хаваюцца партызаны. Але ён

правядзе немцаў толькі пры той умове, калі яны заб'юць яго асабістага крыўдзіцеля. Лучка забіваюць. Рыгор Чаховіч вядзе акупантаў па цёмных пераходах. Уцякае ад іх. Ледзь жывога яго падбіраюць партызаны. Сярод іх Чаховічова дачка, якая даведваецца, што гэта яе бацька. Рыгор Чаховіч памірае.

Паэма «Слова пра чалавечнасць» вытрымана ў рамантычным ключы:

Але грывнуў пярун. Запалалі дубровы.

Пачалася вайна.

Пачалася вайна.

О пяруне, о светлы нябесны коннік,
Бацька наш светазарны, забыты даўно!

Хто тваю Беларусь ад мячэй абароніць?!

Хто народ твой маленькі заслониць спіной?!

Вось вядуць яго па ганебных дарогах.

Вось твой люд, памяркоўны і залаты.

Пакажы нам брод да святой перамогі!

Пакажы!

Не чуеш, не чуеш ты.

Уладзімір Караткевіч у гэтым творы паказаў сябе майстрам, здольным рашаць самыя складаныя задачы. У прыватнасці, цікавым і змястоўным атрымаўся пяты раздзел («Інтэрмедыя»), дзе ў фальклорна-міфалагічным плане пададзена размова дзвюх соў пра разбурэнні, нястачы і гора, што прынесла вайна. Сапраўды, чорныя сілы будуць панаваць на зямлі, калі толькі супраць іх не паўстануць людзі «са зброяю ўсе, як адзін».

Паэма «Слова пра чалавечнасць» — значны па задуме твор. Аднак, думаецца, меў рацыю Алег Лойка, калі пісаў: «Выйгрышнай для паэмы з'яўляецца менавіта гераічная тэма, і каб аўтар не абцяжарыў яе сямейна-бытавой гісторыяй, пытанне ўнутранага адзінства твора было б у значнай ступені вырашана» («Маладосць», 1961, № 7). Сапраўды, ненатуральна спляліся ў паэме эпізоды сямейна-бытавой трагедыі з меладраматычнай развязкай (Чаховіч — Ганна Львоўна — Лучко).

Паэт дасягнуў поспехаў якраз у раскрыцці гераічнай тэмы. Катакомбы, па якіх рухаюцца Чаховіч і выратаваныя ім палонныя, нібы шлях, што злучае сучаснасць з мінуўшчынай і прадвызначае будучыню:

Нашы свечы ў капальнях продкаў палаюць.

Мы дзя ўнукаў павінны дарогу прабіць.

Хто забыў сваіх продкаў — сябе губляе,

Хто забыў сваю мову — усё згубіў.

Гістарычны аспект у творчасці Караткевіча з'яўляецца надзвычай істотным. Ён вызначае мастацкую пазіцыю паэта, служыць важным фактарам на шляху ўвасаблення аўтарскай задумы, асабліва ў вырашэнні патрыятычных праблем.

Паэма «Слова пра чалавечнасць» сведчыць пра несумненны поспех Караткевіча ў распрацоўцы лірычна-эпічных форм, хоць у ёй іншы раз побач з паэтычнымі знаходкамі суседнічаюць і апісальныя, шматслоўныя радкі.

Паэт не прызнаваў пасіўнага і сузіральнага гуманізму. За чалавечнасць, як за шчасце і жыццё, трэба змагацца. Вуснамі героя з паэмы «Слова пра чалавечнасць» ён гаварыў: «Гуманізм, ён павінен быць ваяўнічым». І гэта эстэтычны ідэал мастака, яго творчая праграма. Паэта прываблівала маральнае, духоўнае ў чалавеку. Прыгажосць і сіла чалавека — у велічы духу. Такая галоўная думка многіх твораў паэта.

Шмат у чым паказальны для творчасці Уладзіміра Караткевіча верш «Гусі-лебедзі ў лугах зялёных»:

Але ў сне не вып'еш столькі гора.
Ведаю, што я званіў у шчыт,
Я граміў татар пад Крутагор'ем,
Я крышыў крыжацкія мячы.
Кроў далі мне папавы і пожны,
Голас — бор дрымучы і чарот.
Я з табою да крыві апошняй,
Мужны мой, адвечны мой народ.
Роднымі зрабі чужыя вочы,
Шэрыя, як неба над табой,
А пасля пакліч, калі захочаш,
За цябе на самы страшны бой.
І калі ў твае глыбіні лягу, —
Дай мне ціхі спеў тваіх бяроз
За любоў, за веру, за адвагу
Сціпрых песняў, што табе прынёс.

Гэта своеасаблівае паэтычнае крэда мастака. Для яго асабістае шчасце немагчыма без шчасця Радзімы. Паэт у рамантычна-філасофскай форме выказвае сваю прыналежнасць да мінуўшчыны, сучаснасці і будучыні свайго народа.

Любоўю да роднай зямлі, да роднага народа прасякнуты многія яго вершы. І чым глыбей паэт раскрываў уласнае, нацыянальнае, тым большы ягоны ўклад у духоўную скарбонку агульначалавечага.

Патрыятычным пафасам напоўнена ўсё, што створана паэтам. Захапляючыся родным краем, у вершы «Буслы вучаць дзяцей» ён сцвярджаў:

Бо скупая зямля маёй Беларусі
Не раджала рабоў і не мела рабоў.

Такое выказванне было натуральным для Караткевіча.

Характэрнай асаблівасцю паэзіі Уладзіміра Караткевіча з'яўляецца яе сувязь з кніжнай, літаратурнай традыцыяй. Як у ранніх, так і ў пазнейшых вершах сустракаюцца рэмінісцэнцыі, матывы, вобразы і нават ідэі прадстаўнікоў літаратуры і культуры самых розных часоў і народаў.

Думаецца, не без уплыву Максіма Багдановіча ўзніклі наступныя паэтычныя радкі:

Калі ў жамчужніцу пылінка трапіць,
Жамчужніца адразу бой пачне
І чужародны боль, што цела драпае,
Жамчужынаю дзіўнай ахіне.

Ствараю дзіўнай прыгажосці перлы,
На дне якіх заснуў нясцерпны боль,
Мая жывая і мая памерлая,
Крыніца шчасця, мук маіх юдоль.

Ясенінскія інтанацыі пазнаюцца ў вершы «Бацькаўшчына»:

Дагарэў за брамай небакрай,
Месяц паміж воблачкаў плыве.
Выйду зноў, як у мінулы май,
Басанож прайдуся па траве.

Рытміка-інтанацыйнай і вобразнай структурай сугучны творчасці Гарсія Лоркі верш «Раманс аб расстраляным каханні»:

Ах, якое грознае гора!
Ах, якая журба ў святанні:
На вачах у нябёсаў чорных
На расстрэл адводзяць каханне.

У вершах паэта можна таксама знайсці пераклічку з творамі Шаўчэнкі, Купалы, Паўстоўскага і іншых аўтараў. Аднак ён творча за-свойвае традыцыі сваіх папярэднікаў. Кніжнае, літаратурнае з'яўляецца для мастака такой жа асновай і крыніцай натхнення, як і рэальнае, жыццёвае.

Паэзія Караткевіча не толькі шчырая, натуральная, але адначасова і філасофская, інтэлектуальная. Ён звяртаецца да сусветна вядомых твораў жывапісу, архітэктуры, дойлідства, да біблейскіх і антычных сюжэтаў, вобразаў, матываў. Паэт цікава трактуе шматлікія тво-

ры мастацтва, што сведчыць пра культуру мыслення і высокі эстэтычны густ. Напрыклад, у цудоўнай лірычнай мініяцюры «Дзіва на Нерлі» ёсць жывое, трапяткое чалавечае пачуццё:

Белая песня ў лугах залацістых,
Кліч адзвінеўшых стагоддзяў зямлі,
Кволая-кволая, чыстая-чыстая,
Быццам дзяўчына, царква на Нерлі.
Кроў і забойствы ў агні і дыме,
Подласць і жорсткасць у лютым баю, —
Нават яны праходзілі міма,
Пашкадаваўшы нявіннасць тваю.

Верш надзвычай меладычны. Лірычная падсветка надае яму цеплыню і пяшчотнасць. Помнік архітэктуры становіцца для паэта нібы жывой істотай, блізкай і роднай. Эстэтычную каштоўнасць, эмацыянальнае ўздзеянне верша ўзмацняе арыгінальная трансфармацыя фальклорных прыёмаў:

З далніх стагоддзяў праз цеплыя губы
Чую прызыўны твой галасок:
«Братка мой мілы, братка мой любы,
Выйдзь да мяне на круты беражок».

Зварот да помнікаў культуры мінулага дапамагае паэту ўсвядоміць значнасць і эстэтычную каштоўнасць твораў мастацтва, дазваляе глыбей раскрыць праблемы, якія хвалююць чалавека нашых дзён. У вершы «Прарок Геронім Босх», прысвечаным славутаму фламандскаму мастаку, на карцінах якога намаляваны машыны, што падобны на танкі і сучасныя гарматы, аўтар выяўляе ўласную грамадзянскую пазіцыю:

І ўсё ж аднаго ты не ведаў,
Вялікі Геронім Босх.
Зведаўшы чалавека,
Зведаўшы мора і сушу,
Не мог ты ведаць, што ў свеце
Стальныя вырастуць душы,
Што на хлуслівых і хцівых
Узнімецца іх рука.

Сапраўдны мастак, паводле разумення паэта, — сумленне свайго народа. У гэтым яшчэ раз пераконваемся, калі чытаем верш «Трызненне мужыцкага Брэйгеля» пра славутага фламандскага мастака XVI стагоддзя Пітэра Брэйгеля Старэйшага. Паэт праводзіць Брэйгеля па гарадскіх вуліцах, і ен, чалавек, у якога «вочы мудраца і з'едліва сумная ўсмішка», фіксуе ў сваёй памяці ўсё тое, што бачыць. Часам ён заплюшчвае стомленыя вочы. І тады пачынаецца ягонае трызненне родным краем. Трывога і боль за сваю няшчасную і паняволеную

зямлю напаўнялі ўсю істоту мастака і тады, калі ён ствараў свае су-светна вядомыя карціны «Сялянскі танец», «Краіна гультаёў», «Падзенне Ікара», «Сляпяя». Захоплена, у іранічна-з'едлівай і эмацыянальнай форме перадае паэт змест гэтых карцін, прыводзіць выказванні, накіраваныя наступных:

Пракляты край!
Ніхто не хоча ведаць пра свабоду,
Пра пошукі, гарэнне і мастацтва.
Што ім да ўзлётаў і да летуценняў,
Да гожай мужнасці ў імя свабоды?

У вершы трызнiў не толькі Брэйгель. Трызнiў родным краем і сам Уладзімір Караткевіч. Ён знайшоў прыдатную і ўдалую форму для выяўлення ўласных глыбока патрыятычных і гуманістычных пачуццяў. Як выклік самаздаволенай і прагматычнай мяшчанскай псіхалогіі і адначасова як роздум над лёсам чалавецтва і як услаўленне памкненняў ягонага духу прагучалі заключныя радкі:

Што ж ты пракінуўся, мужыцкі Брэйгель?
Шпурлай у твар ім горкія паотны,
Дражні, як бугая чырвонай хусткай,
Паказвай ім, сляпым, канец Ікара, —
Яны ж усё адно не зразумеюць.
Хіба нашчадкі, можа?

Як у гэтым вершы, так і ўвогуле ва ўсёй творчасці Уладзімір Караткевіч умее маляваць словам. Васіль Быкаў слухна адзначыў нават вялікае падабенства творчых манер, бачання свету, адносін да жыцця беларускага пісьменніка Караткевіча і фламандскага мастака Брэйгеля⁵. Таму цікавасць беларускага паэта да асобы гэтага мастака зусім не выпадковая.

Выказаўшы асабліваю прыхільнасць яшчэ на пачатку творчага шляху да жанру балады, Уладзімір Караткевіч і ў далейшым застаецца верным яму. Прадметам увагі паэта ў баладах сталі падзеі мінулай вайны і далёкай мінуўшчыны, духоўная прыгажосць чалавека, складанасць і веліч яго натуры. Балады Караткевіча прыкметна пашырылі даляглядны сучаснай беларускай паэзіі, засведчылі значныя творчыя магчымасці яго як паэта эпічнага складу мыслення, паэта-апавадальніка.

Думаецца, балада як невялікі сюжэтны вершаваны твор, у якім спалучаюцца сродкі лірычнага, эпічнага і драматычнага адлюстравання рэчаіснасці і які засноўваецца пераважна на гістарычным або легендарным матэрыяле, з'явілася важнай перадумовай таго, што Ка-

⁵ Быкаў В. Праўдай адзінай. Мн., 1984. С. 131.

раткевіч, які пачынаў з вершаў, у далейшым усё часцей і часцей звяртаўся да прозы. Аднак лірычныя, эпічныя і драматычныя тэндэнцыі вельмі арганічна ўзаемадзейнічаюць у яго паэзіі, прозе і драматургіі.

Паняцці добра, чалавечнасці, справядлівасці знайшлі даскана-лае ўвасабленне і ў «Баладзе пра Невядомага, Першага». Першаму заўсёды цяжэй. Але першым нехта павінен быць. Караткевіч паказвае, як у далёкім нашым прашчурцы, старажытным чалавеку, нарадзіўся мастак. Ён бароніць твор мастацтва, створаны ўласнымі рукамі. Потым забівае важака і кладзе тым самым канец самаўладству. Невядомы, Першы правіў справядліва. На паляванні ён гіне. Але паспявае яшчэ ўвагнаць у скроню маманта свой завостраны ражон:

Нават уласным сконам
Племю даў ежу ён.
І доўга ў цёмных пячорах
Гучалі легенды аб ім.

Паэт славіць самаахвярнасць героя, яго імкненне жыць дзеля другіх.

У баладах Уладзіміра Караткевіча трансфармуюцца рамантычныя матывы гісторыі і фальклору, перадаецца драматызм канкрэтных падзей і перажыванняў пры раскрыцці балючых, усеагульных праблем сучаснасці. Падобныя рысы ўласцівы баладам беларуса Янкі Сіпакова, драматычным паэмам літоўца Юсцінаса Марцінкявічуса, паэзіі ўкраінкі Ліны Кастэнка. У творчасці Караткевіча, такім чынам, выявіліся характэрныя тэндэнцыі еўрапейскай паэзіі другой паловы XX стагоддзя.

Дыяпазон творчых інтарэсаў Уладзіміра Караткевіча надзвычай шырокі, што выразна раскрылася і ў вершах, змешчаных у зборніку «Мая Іліяда». Як і ў папярэдніх паэтычных кнігах, не зніжалася творчая актыўнасць паэта, не знікала неўтаймаванасць і бескампраміснасць ягонай натуры. У рэдэнзіях на гэту кнігу Міхась Ярош «Добры плён пошукаў» («Польмя», 1970, № 2), Сцяпан Гаўрусёў «Паўната сталай сілы» («Літаратура і мастацтва», 13 сакавіка 1970 г.), Янка Шпакоўскі «Лірыка шырокага дыхання» («Малодосць», 1970, № 8), іншыя крытыкі зазначылі, што стала глыбейшай думка паэта, смела, арыгінальна і ўсё часцей ён пачаў спалучаць нацыянальную вобразна-выяўленчую сістэму з паэтыкай, матывамі і прыёмамі сусветнай літаратуры.

Першаасновы народнага быцця, сутнасць нацыянальнага характару ён хацеў вылумачыць у вершы «Беларуская песня», якім адкрываецца зборнік, творы патэтычным і ўрачыстым, напоўненым гонарам за сваю зямлю і яе людзей:

Дзе мой край? Там, дзе людзі ніколі не будуць рабамі,
Што за поліўку носяць ярмо ў безнадзейнай турме,
Дзе асілкі-хаапцы маладымі ўзрастаюць дубамі,
А мужчыны, як скалы, — ударыш, і зломіцца меч.

Тут паэт даваў маштабны і цэласны малюнак Беларусі, паэты-заваў яе, кляўся ёй у адданасці і вернасці. І рабіў гэта сродкамі ўзнёслымі, рамантычнымі, з выкарыстаннем рытарычнага пытання, сімвалікі і гіпербалізацыі.

Ягоная паэзія па-ранейшаму была прасякнута моцным патрыятычным пачуццём, аб чым сведчыў і верш «Скарына пакідае радзіму»:

Яны не даждуць, што Скарына
Зямлю сваю пракляне:
Страціў не я Афіны,
Хутчэй Афіны — мяне.

Паэт спрабаваў асэнсаваць веліч і значнасць дзейнасці беларускага першадрукара і асветніка, раскрыць яго грамадзянскі подзвіг, паказаць складанасць сацыяльнагістарычных умоў, у якіх ён жыў.

Уладзімір Караткевіч хацеў зразумець месца свайго народа сярод іншых народаў, выявіць уласную пазіцыю ў гэтым складаным і супярэчлівым свеце. Моц і несмяротнасць народных ідэй — у іх глыбока чалавечнай аснове, у дзейнасці Скарыны, Каліноўскага, Купалы, Багдановіча і іншых.

Канкрэтныя гістарычныя асобы ў Караткевіча — змагары і пакутнікі за народнае шчасце, асобы выключныя, незвычайныя. Яны мужныя, любяць свабоду, непрымірымь да зла, прыгнёту і дэспатызму. У вершы «Багдановічу» паэт сцвярджаў:

Бо як ёсць у народа такія —
Не загіне давеку народ.

Звяртаючыся да асоб беларускіх грамадскіх і культурных дзеячаў мінулага, паэт імкнуўся вырашыць праблему асабістага і грамадскага шчасця. У вершы «Нявесце Каліноўскага» пра гэтага рэвалюцыянера-дэмакрата сказаў:

Але ён не кахаў нікога,
Бо занадта радзіму любіў.

Асабістае шчасце немагчыма для Каліноўскага без шчасця яго радзімы — такая думка верша. Значнасць і трагізм подзвігу Каліноўскага яшчэ больш узмацняецца ў звароце да дзяўчыны, якая б магла стаць яго нявестай:

Дарагая, ты стала ўдавою,
Не пабачыўшы жаніха.
Ты чакала яго, а стала
І нявестай і жонкай чужой.

І чамусьці ў сэрцы, як рану,
Я нясу твой нязбыты лес,
Не даруючы ўсім тыранам
Непралітых табою слёз.

Паэт асуджае гвалт, насілле, тыранію, якія задушылі людское імкненне да волі і шчасця.

Творы Караткевіча маюць глыбокі паэтычны падтэкст. Запаво-лена, роздумна, з адценнем іроніі гучыць верш «Дзядзькаў кубак»:

Дванаццаць год таму, зусім хлапчынай,
Якому ўсё на свеце зразумела,
Які вышэйшай думкі аб сабе,
Балбоча вершы, як індзейскі певень,
І пагарджае ўсім, акрым сябе,
Бацькоўскім домам і старой таполяй,
Рыдлёўкай, гноем, садам і палямі,
Я пакідаў «навекі» родны дом.

Гады мінулі. Шмат я разгубіў
І шмат я страціў на шляхах сваіх.
Сябры забылі. Вершы падманулі.

Лірычны герой адчуў раптам ілюзорнасць і марнасць свайго ранейшага існавання. Адрыў ад роднай зямлі выклікае ў яго душы глыбокі душэўны боль:

О мой народ! Даруй дурному сыну,
Што кінуў дом бацькоў дзеля карыта,
З якога еў са свіннямі свой хлеб...

У душы героя адбываецца пераацэнка ранейшых уласных паняццяў і ўяўленняў. Ён вяртаецца да сваіх вытокаў, каб прыняць і прадоўжыць вопыт народа, каб спаталіць жывой бруёй з дзядзькавага кубка смагу стомленай душы.

Рускі літаратуразнаўца П. Н. Беркаў у сваім дакладзе, зробленым у 1968 годзе на VI Міжнародным з'ездзе славістаў, адзначаў, што ў сучасных беларускіх паэтаў у адрозненне ад сучасных украінскіх і рускіх «не знаходзім спецыяльных твораў, у якіх фігуравалі б Фаўст, Праметэй, Гамлет і г. д. і якія б давалі нацыянальнае беларускае тлумачэннесэнсу гэтых «сусветных вобразаў». «Аднак, — заўважыў далей даследчык, — у такіх харошых беларускіх паэтаў, як Максім Танк і асабліва Уладзімір Караткевіч, сустракаюцца спедыяльна ці адначасова ўключаныя ў тэкст вершаў вобразы, якія сведчаць пра тое, што беларуская паэзія пачынае ўключацца ў распрацоўку не толькі нацыянальных сюжэтаў і тэм, і што мы маем права спадзявацца і чакаць ад беларускіх пісьменнікаў іх укладу ў

спецыяльную галіну інтэрпрэтацыі вялікіх «сусветных вобразаў». Сапраўды, Караткевіч даваў смелую і арыгінальную інтэрпрэтацыю «сусветных вобразаў». Як і яго любімы Максім Багдановіч, ён часта звяртаўся да антычных і біблейскіх тэм, вобразаў, ідэй і матываў. Нельга не пагадзіцца і з думкай Тамары Чабан, якая ў сваёй кнізе «Крылы рамантыкі» (1982) пісала, што «калі М. Багдановіч бачыць у міфе універсальнасць і гармонію, то У. Караткевіч шукае ў гарманічным незвычайнае, у класічным — выключнае, у міфе — адступленне ад міфа».

Так, у «Баладзе аб трыццаць першым сярэбраніку» паэт звярнуў увагу не на традыцыйныя трыццаць сярэбранікаў, а на трыццаць першы. І прыйшоў да высновы:

Справа, ясна, не ў тым, што прадаў ён «гасподняга сына». Чалавека прадаў ён, паршывец. Жывое прадаў.

Трыццаць першы сярэбранік выступае як сімвал здрады, усяго антычалавечнага. З'едліва гучаць наступныя радкі верша:

Той дынар быў шчаслівай манетай. І хцівец смярдзючы
З дапамогай яго аграбаў сабе золата, срэбра і медзь,
І разжыўся, і стаў неўміручы. Ну так, неўміручы.
Бо каб вешацца — трэба таксама сумленне займець.

Семя здрады і хлусні пры знешняй, здавалася б, прыстойнасці вельмі жывучае. Паэт непрымірымы да ўсіх форм выяўлення гэтай здрады:

Быў фіскалам. Усюды пралазіў і бокам і нізам,
Па гестапах служыў, па засценках, ад стогнаў глухіх,
Па ахранках... А зараз ваюе за «наш гуманізм».
Не здзіўляйцеся, добрыя людзі, бо гэны з такіх.
З дзён пачатку мільёны Сапраўдных ён вырак на мукі.
І жыве. Ёсць жыве. Вось наведвае госцем ваш дом...
Вось сядзіць... Вось ідзе...
Вось бярэ вашых дзетак на рукі...
Пнецца ў неба з трыбун... П'е гарэлку за вашым сталом.
Але выпадак дай — распаўзецца чумою па свеце,
Закладзе цалававых сяброў і ўчарашніх багоў...

Для такога чалавека няма нічога святога. Дзеля ўласнага дабрабыту ці хцівасці ён гатоў здрадзіць усяму і ўсім. Калі загінуць лепшыя, сапраўдныя, як гаворыць паэт, то хто ж застанецца на гэтай грэшнай зямлі? Няўжо такія? Караткевіч з усёй непрымірымасцю ў імя спраядлівасці і добра заклікае:

До ўжо! Сэрца хлусні ў яго вырвіце, людзі, з-за рэбраў,
Разам з джалам схавайце падлогу ў свінцовай труне,
Адбярыце і знішчыце трыццаць першы пракаляты
сярэбранік,

А іначай — няшчасце Зямлі.

А іначай — канец.

Пазіцыя паэта выразная і недвухсэнсоўная — вынішчыць здраду, зло і хлусню, бо яны антычалавечныя па сваёй сутнасці.

Зварот Караткевіча да помнікаў мінулага, да кніжных сюжэтаў і гістарычных асоб, да шэдэўраў мастацтва ўзмацняе інтэлектуалізм у ягонай паэзіі. Геніяльна простае і адначасова надзвычай мудрае разуменне твора мастацтва выказвае паэт у вершы «Безгаловая Венера»:

Стаю ля яе ў задуменні
І голас пяхчотны чую:
«Прыйдзіце, мужчыны, ад зброі, —
Ўлонне маё сумуе.
Прыйдзіце, мужчыны, ад сечаў,
Ад турмаў, ад страт на світанні.
Адзінае ёсць на свеце:
Сумленне, братэрства, каханне».
І думаю я неадчэпна:
За што ж ты бяду спаткала?
За што галаву ты згубіла?
Якую праўду сказала?

Гэты верш сведчыць пра культуру творчага мыслення аўтара, яго ўменне засяродзіцца на нечым вельмі агульным і адначасова зямным, натуральным, чалавечным у чалавеку.

Паэзія Караткевіча вызначаецца павышанай экспрэсіўнасцю, эмацыянальнасцю, напружанасцю дзеяння, кантрастнасцю і яркасцю вобразаў. Сапраўдным феерверкам фарбаў і колераў свецяцца вобразы і ў «Чорнай баладзе Гаркушы»: «сонца — ружовы цвет», «чароды ліловых хмар», «залатыя злівы», «пярэсты чмель», «цёмныя кучары вішань сяла», «малінавыя бадзякі». Навакольнае асяроддзе напоўнена самымі разнастайнымі гукамі, пераліваецца шматлікімі колерамі. І ўсё гэта звініць, зіхаціць, каб прагучаць пранікнёна і выразна:

Памяць! Памяць! Малю! Малю!!!
Аднаві мне фарбы палёў і нябёс.
Чалавек у цэлі сядзеў пад зямлёй,
Трэці год у цэлі сядзеў пад зямлёй,
Пажыццёва ў цэлі сядзеў пад зямлёй...
Пажыццёва. Без іскры святла.

Асабліва вялікая роля належыць гэтым, такім трывожным і неспакойным заклочным радкам. Імпульсіўныя і абрывістыя, яны падкрэсліваюць і ўзмацняюць трагізм сітуацыі, у якую трапіў народны паўстанец.

Горкай іроніяй і трагізмам прасякнуты верш «Самсон», у якім паэт, выкарыстоўваючы вобраз біблейскай міфалогіі, здолеў выказаць нешта вельмі запаветнае, выпакутаванае і вынашанае ў сэрцы:

І сонца ёсць. І ёсць мая радзіма.
Я сын яе. І я ў крыві ўстаю.
Хістаюся. Ўстаю і ажываю,
Я буду жыць. Я знішчу вашы вежы.
Хістаюцца калоны! Дах трасецца!
Няхай загіну, але разам з вамі,
Таму, што я сляпы, таму, што цёмны,
Прададзены багамі і табой.

У кнізе «Мая Іліяда» асобны раздзел пад назвай «Таўрыда» складаюць вершы, напісаныя ў выніку наведвання паэтам Kryма. Тэматычна ж гэта надзвычай разнастайны цыкл. Паўднёвая прырода, багатая культура і гісторыя Усходу выклікаюць у паэта самыя розныя думкі і пачуцці. Наогул прырода Kryма, яго старажытная культура — крыніца шматлікіх паэтычных шэдэўраў. У 20-я гады XIX стагоддзя Адам Міцкевіч у вядомых «Крымскіх санетах» стварыў дасканалыя маляўнічыя экзатычнай крымскай прыроды, глыбока выявіў уласны душэўны стан, з трывогай і болем успамінаў у выгнанні сваю далёкую радзіму.

Уладзімір Караткевіч успрыняў поўдзень і культуру Усходу пераважна як уражлівы і дапытлівы падарожнік. Паэт думаў пра сутнасць быцця, пра вечнасць, веліч і бяссмерце прыроды. Паказальны ў гэтых адносінах верш «Таўры»:

Таўры жылі, як і ўсе народы:
Ваявалі,
Кахалі,
Гарэлку пілі,
Мудравалі,
Зліваліся з маці-прыродай...
Насваволілі,
Навершавалі,
Пайшлі.

Паэта моцна ўсхваляваў лёс таўраў. Ён хоча глыбей пранікнуць у прычыны складанага працэсу, у магчымае яго паўтарэнне:

Але так,
Без слядоў,
Нішто не знікае.
І дасюль,
Па абшарах сваёй стараны,
Між людзей,
Непазнаныя, таўры блукаюць

І не ведаюць самі,
А хто яны?

Караткевіч праз мінуўшчыну імкнецца зразумець сучаснасць і будучыню:

Дрэмяюць таўраў руіны.
Я стаю і ўяўляю,
Што я не ізгой,
Не паэт з беларускіх узгоркаў сініх,
А апошні таўр
Народа свайго.
О, якая ганебнасць у гэтых згадках!
О, які атрутны бяспамяцтва дым!..
Крый нас божа, калі і на нас
Нашчадкі
Паглядзяць,
Як мы
На таўраў
Глядзім.

Паэт задумваецца над уласным лёсам, над будучыняй свайго народа і ўвогуле над лёсам чалавецтва.

«Экзатычныя» вобразы высвечваюць новыя грані лірычнага пачуцця, прыдаюць яму асаблівую значнасць. Праўда, у асобных вершах занадта далёкія асацыяцыі робяць думку паэта невыразнай. Яго паэзія часам была празмерна рацыяналістычнай, апісальнай. І тады ўласнае, асабістае не набліжалася да агульнага, па-мастацку цэласнага і завершанага («Спуск з гор», «Генуэзская крэпасць»).

У іншых жа выпадках паэт прыходзіў да сапраўднага мастацкага адкрыцця, напрыклад, у вершы «Маўзалеі Джаніке-ханум»:

Ціхі кліч у мёртвых кварталах,
Цень імя, што ў далёкіх вяках
Трапятанне і страсць выклікала.
Больш нічога...
Як мала...
Алах...

Тут праз часовае, хуткаплыннае паэт імкнецца зразумець вечнае, нязменнае, тое, што вызначае сутнасць і сэнс жыцця. Паказальныя ў гэтых адносінах яго вершы інтымнага плана.

Тэма кахання — адна з асноўных тэм у творчасці Уладзіміра Караткевіча. Лірычны герой ранняй інтымнай лірыкі паэта перапоўнены светлым і трывожным пачуццём. Былі згадкі ў яго душы пра каханне, яго прадчуванне: «Кахаю? Здаецца, кахаю. Напэўна, кахаю яе!»

Паэт мог паказаць разгубленага хлапчука («Гісторыя з першым каханнем»), якому яго «выбранніца» «адуванчык тыцнула спрытна ў

шырокі, як ступа, рот». І мог шчырымі радкамі ўславіць сваю каханую:

І толькі ты адна ва ўсім сусвеце
Навекі застанешся маладой.

Ужо на самым пачатку творчага шляху паэт гаварыў пра ўсеа-
чышчальную сілу інтымнага пачуцця, яго значнасць у жыцці
чалавека:

Хай зразумее кожны на хвіліну,
Як незлічоны светаў карагод,
Як легка размінуцца з той, адзінай,
Якой чакаеш, можа, сотні год!

Паэт ідэалізуе гэта пачуццё. Лірычны герой адчувае, што боль ад
расстання жыве і «жыць заўсёды будзе, да канца», гэта закладзена ў
самім чалавеку, ягонай душы. Тактоўна і далікатна ён дзякуе жыццю
нават «за цень кахання»:

Я дзякую табе. Няхай чужая,
Няхай твой твар для іншага жыве,
Ты ёсць, ты недзе ёсць, і ты жывая.
Ты ёсць на свеце. Досьць для мяне.

З часам новымі гранямі высвечвалася думка паэта. У зборніку
«Вячэрнія ветразі» (паэмы «Бацькава сэрца» і «Слова пра чалавеч-
насць») ён праз інтымнае, асабістае імкнецца раскрыць агульначала-
вечае, значнае. У адным з вершаў прыходзіць да высновы:

І, можа, шчасце менавіта ў гэтым,
Каб любаму аддаць усе гады.

Інтымным пачуццём прасякнута яго лірыка:

Я сумую па радзіме,
Як каханы па дзяўчыне.

Гэтыя радкі блізкія сваім сэнсам блокаўскім:

О, Русь моя! Жена моя! До боли
Нам ясен долгий путь!

Каханне часцей за ўсё прыносіць лірычнаму герою глыбокі
душэўны сум:

Толькі я перапоўнены сумам.
Зросся я з гэтай весняй зямлёй
Не птушыным сэрцам бяздумным,
А трывожнай людской душой.
Мне лягчэй бы стала, напэўна,
Каб забыла мінулае ты.
Ты прыходзь, далёкая, любая,
Ты развей усмешкай тугу.
Пакладзі мне далонь на губы.
Не магу без цябе. Не магу.

Аднак паступова арэол таямнічасці спадае з вобраза каханай, і яна набывае канкрэтныя, зямныя рысы. Ужо ў вершы «Гусі-лебедзі ў лугах зялёных» угадваецца канкрэтная незнаёмка «з дальняй стараны», якая прынесла юнаку «цяжкае каханне». Вобраз рэальнай жанчыны выразна адчуваецца ў вершах «Дзіва на Нерлі», «Балада пра Невядомага, Першага», «Прарок Геронім Босх», «Трызненне мужыцкага Брэйгеля», прысвечаных мастацтвазнаўцы Н. М. Молевай. У іх інтымнае пачуццё непасрэдна не раскрываецца, але прыкметна вызначае настраёнасць, каларыт і агульную танальнасць вершаў. Яно робіць надзвычай чуйным успрыманне жыцця ў вершах «Балада пра галубіныя пер'і» і «Архангельскае». Праўда, у першым гэта пачуццё не атрымала дастатковага мастацкага ўвасаблення: сам вобраз галубіных пер'яў набывае запаэтызаваныя рысы.

У вершы «Архангельскае», таксама прысвечаным Н. М. Молевай, праз інтымнае пачуццё выяўляецца ўся істота паэта, яго погляды на жыццё і мастацтва:

Страшна духу пакінуць цела-турму.
І прыгонных актрыс кладуць яму ў ложак,
Каб халодныя ногі грэлі яму.
Хто ім верне мары дзявочыя, светлыя?
Хто ім верне кахання светлага час?
Лепей гвалт, лепей жорсткасць — толькі не гэта,
Не бяссільны, старэчы холад пляча.
Калі рай купляюць людской пакутай,
Хай ён дымам згіне, такі Эдэм.
Ненавіджу цябе, баюся, кахаю,
Як каханую зую, усім сэрцам сваім.
І да рук мармуровых чалом прыпадаю,
Любых рук, што пад ветрам дрыжаць начным.

Не толькі тэматычна, але і ідэйна-эстэтычнай скіраванасцю гэты верш сугучны «Слуцкім ткачыхам» Максіма Багдановіча. Аднак калі Багдановіч праз сацыяльнае і патрыятычнае з незвычайнай сілай сцвердзіў таксама прыгожае і гуманістычнае, то ў Караткевіча гэта ўласнае, асабістае («ненавіджу цябе, баюся, кахаю») надало твору меладраматычнае адценне і гэтым самым знізіла яго мастацкую вартасць.

Адзін з раздзелаў кнігі «Мая Іліяда» паэт назваў «Калі памірае каханне». Вершы гучаць элегічна, мінорна:

О каханне маё бясконцае,
Не ўцякай ад мяне, пашкадуі!
За табой, як за светлым сонцам,
Па штодзённай дрыгве іду.

Расстанне з каханай выклікае ў душы юнака пачуцці шкадавання і дакору:

Бедны прывід майго кахання,
Што здушыла разважліва ты.

Лірычны герой прыходзіць да ўсведамлення таго, што «нельга жыць з незгасальным болем», тым не менш да апошніх дзён ён хоча захаваць вось гэта ранейшае ідэальна чыстае і светлае пачуццё, хоць яно і прысутнічае ў душы пякельным і балючым успамінам. На нейкі момант яму раптам здаецца, што можа нешта перамяніцца, каханне зноў вернецца. Але нішто не вяртаецца, у гэтым ёсць нават свая фатальная непазбежнасць:

І раптам ты
Зноў пакахаеш мяне.
Слова праўды маёй, што прынесла канец,
Я хацеў бы забіць, забыць,
Бо жанчыны панствуюць і ў мане,
А мужчыны і ў праўдзе — рабы.
Немагчыма.

Прыкметных абагульненняў дасягае паэт і ў вершы «Фантазія», калі згадвае няшчаснае каханне Дантэ, Петраркі, Катула, Бетховена, Лермантава, Багдановіча:

Тыя, што варты стакрот кахання, —
Тыя не маюць яго на зямлі.

І чамусьці веліч іх творчасці, жыцця і кахання «сотні прыгожых дзяўчат і дам» пачынаюць цаніць толькі пасля іх смерці.

Аднак сапраўднае каханне не памірае, яно застаецца навікі:

Калі памірае каханне... Але каханне не памірае,
Яно вечна застаецца ў грудзях лікуючай тугою слоў,
Безнадзейным болем і непатоўнай пшпчотай.

І смерці няма ў кахання.

Чалавек толькі смертны.

Паэтычныя выказванні тут сіцілья і лапідарныя, думка скандэнсаваная, выразная і акрэсленая.

Лірычны герой вершаў Уладзіміра Караткевіча эмацыянальна ўзрушаны, маральны максімаліст, натура інтэлектуальна і духоўна багатая. Калі ён кахае, то шчыра, адкрыта і ўсёй душой, марыць пра каханне вечнае, ідэальнае, незямное. У выніку часта страчваецца гармонія паміж думкай і пачуццём, паміж рэальна існуючым светам і светам ягонай фантазіі. І тады герой пакутуе, шукае выхаду, імкнецца зразумець сэнс усяго, што з ім адбываецца. Рамантычны характар мыслення паэта ўзмацняе драматычнае гучанне многіх вершаў:

О радзіма, мой светач цудоўны, адзіны,

Явар мой, мой агністы снягір на сасне,
Ледзь цябе не забыў я з чужою жанчынай,
Што ў душы не хацела і ведаць мяне.

Калі ў вершах зборніка «Вячэрнія ветразі» Караткевіч пісаў пра цяжкае каханне да жанчыны з далёкай стараны, то ў «Маёй Іліядзе» гэты вобраз набывае большую псіхалагічна-эмацыянальную і мастацкую напоўненасць — гаворка ідзе пра прыгожую жанчыну, за якой лірычны герой мог бы пайсці нават у пекла. Часам прыгожая жанчына ацэньваецца негатыўна, асабліва тады, калі параўноўваецца з маці:

І няхай першы камень у вочы мне кіне
Той з мужчын, хто не зможа мяне зразумець,
Той, хто маці сваёй не змяняў на жанчыну —
Залатога пяску на брынклівую медзь.

Пры раскрыцці інтымных пачуццяў і перажыванняў паэт звяртаецца да народнага маральна-этычнага і духоўнага вопыту і дае сваё разуменне многіх падзей і фактаў.

Лірычнаму герою інтымных вершаў паэта часта было крыўдна і балюча ад усведамлення таго, што здарылася. Са здзіўленнем і абурэннем ён думаў пра другога мужчыну, якому аддала перавагу яго каханая:

Што прынёс ён табе ў дом?
Душы родныя дзе?
Ўцяклі і яны.
І адна ты ў зброднай глушы,
У мурашніку аднадумцаў дурных,
Дзе ніводнай роднай душы.
Хто яны, што праспалі жыццё і бой,
Людцы гэтыя, гэты гной,
Што калісьці табой гандлявалі і мной,
А сягоння — адною табой?!

Вы... даруйце за подласць жанчыне дурной,
Даруйце...
Як я дараваў.

Пагарджаючы асяроддзем, у якое трапіла каханая, выказваючы шкадаванне да яе, лірычны герой, аднак, не страчвае пяшчоты і душэўнай цэльнасці. Ён жыве ўспамінам пра сваё колішняе пачуццё:

Былое маё ажывае,
Што кахаю, кахаю,
Безнадзейна кахаю,
Па-вар'яцку,
Шалёна
Кахаю цябе.

Ідзе па жыцці са сваім болем і трывогай, са сваімі сумненнямі і перажываннямі:

Пэўна, я турму не здолеў тую
Гнеўнаю пагардай скалануць,
Дзе цябе цалююць, як катуюць,
І ўладарна лашчаць, быццам б'юць.

Хоць вершы ў раздзеле «Калі памірае каханне» і мінорныя па сваім гучанні, але ў іх няма прыгнечанасці і безвыходнасці. Паэт імк-нуўся наблізіць сябе да ідэалу, які жыў у ягонай душы, спрабаваў зразумець таямніцу і сутнасць кахання.

Інтымнае пачуццё, якое раней здавалася бедным прывідам яго кахання, становіцца цяпер светлым і чыстым успамінам:

Сумесь Бураціна з Аэлітай,
Зорка незгасальная ў акне,
Сумная, прыгожая, забытая,
Ўвечар ты прыходзіш да мяне.

Паэт высвечваў усё новыя і новыя адценні інтымнага пачуцця. Так, у згаданым ужо раней вершы «Раманс аб расстраляным каханні», дзе адчуваюцца інтанацыі паэзіі Гарсія Лоркі, беларускі паэт у арыгінальнай форме сцвярджае пра незваротнасць страчанага кахання:

Пад апошнімі цьмянымі зорамі
Труп кахання, як труп каханай...
Ах, якое бязмежнае гора!
Якая крывавае рана!

Лірыка паэта напauнялася шчырым і натуральным пачуццём, якое прыходзіла як усведамленне велічы і прыгажосці жыцця, як радасць адкрыцця новых таямніц уласнай душы:

Закувала зязюля ў лесе празрыста-зялёным...
Божа мой! Колькі год яшчэ жыць нам з табою і жыцц!
Ранак ціхай вясны! Ранак светлых пяшчотных палонаў!
Ранак вечных спатканняў на роснай і цёплай, пахучай мяжы!
І не будзе канца ні вясне, ні іскрыстай расе, ні каханню,
І спрадвеку, давеку, магутныя, будуць яны
Цараваць над вясенняй зямлёй, над гаямі у цёплым тумане,
Над гаямі, дзе...
Так нечакана прыгасла зязюлі куванне,
Дзе ля касак прабітых міргаюць калматымі веямі сны.

Вобраз ідэальнай жанчыны існаваў у паэзіі Караткевіча як мара, якая не можа збыцца. Страта каханай прыносіла лірычнаму герою глыбокі душэўны боль. Але наступалі хвіліны супакаення, іншымі ва-чыма ён глядзеў на свет: то ласкава-пяшчотна, то іранічна-весела і га-рэзліва:

Наймічку таксама добра каля печкі цалаваць,

Калі лёс не шле царыцы, суджанай навек табе.

Як і на пачатку творчага шляху («Зяц варыць піва»), Караткевіч не адмаўляецца ад умоўна-асацыятыўнай вобразнасці («Кіпарысавыя жарцікі»):

Бяроз няма. Адны кіпарысы:
Бьццам хвасты наставілі лісы,
Лісы зялёныя, незвычайныя,
У горад зайшлі, такія адчайныя.
І ты са мною зусім як лісіца,
Смех на беленькіх зубках іскрыцца.
Смех такі, што кідае ў дрыжыкі.
Лісіца. Толькі звычайная. Рьжая.
Дурнога ваўка да ільду прымарозіла.

Гэтыя вобразы ідуць ад паэтыкі вуснай народнай творчасці. Зварот да фальклору ўзмацняў у яго паэзіі здаровы народны пачатак ва ўспрыманні жыцця, павялічваў яе выяўленчыя магчымасці.

Пашыралася стылёвая і тэматычная разнастайнасць яго інтымных вершаў. Характэрныя рысы паэтыкі Караткевіча выявіліся і ў вершы «Саперніца», які ў падзагалоўку мае назву «Супакоены ўспамін праз трыццаць год». У ім паэт спрабуе ў філасофскай форме асэнсаваць сутнасць кахання:

Зноў у старасці будзе Таўрыда. Але ў сэрцы спакой скамянее,
І прыпомню без болю словы пяшчотнай і дарагой:
— Што ў цябе часамі, каханы, так вільготна вочы сінеюць?
Ты кагосьці недзе пакінуў? Ты часамі сумуеш па ёй?

Жанчына ў вершы абагаўляецца: «Яна прыгажэй за ўсіх». Паэтычны падтэкст і псіхалагічная значнасць выказанай думкі раскрываюцца далей:

Што? Памёрла? Ці, можа, здрадзіла?
Не было ў вас мовы агульнай?
— Так, была калісьці маёю, так, не хоча быці маёй.

Вершаваны радок расцягнуты, у выніку чаго ўзнікае магчымасць праявіць вершаванай мовы. Але вобразная і сэнсавая напоўненасць паэтычнага слова, дасканаласць інтанацыйнага і сінтаксічнага ладу не парушаюць рытмічнай зладжанасці. Тут узнікаюць нават дадатковыя магчымасці для раскрыцця думак і пачуццяў:

Не хацела дзяліць кахання з другой, з вялікай жанчынай,
Хай сабе ў той час і нялюбай, хай заручонай з другім.
Не вынесла ценю ўспамінаў і начнога дрыжання вей,
Бо да скону жадала мяне, бо, як сонца, мяне кахала,
Бо любоў мая пралівалася —
Хай часамі —
Тугою з вачэй.

У гэтых радках паэт выступае ўнутрана засяроджаны, схільны да роздуму і медытацыі: якімі цяжкімі ні былі б успаміны, але трэба жыць, шукаць і адкрываць новыя радасці ў жыцці.

Лебядзінай песняй і заветаў стаў для Уладзіміра Караткевіча апошні зборнік «Быў. Ёсць. Буду». У яго ўвайшлі паэтычныя творы 70-х — першай паловы 80-х гадоў, а таксама ранейшага часу, пераважна 60-х гадоў і два вершы «Як Старажы ў небе заззялі» і «Было юнацтва», напісаныя ў канцы 50-х гадоў.

Кніга атрымалася цэласнай і гарманічнай. У ёй, як у кроплі вады, выявіўся ўвесь Караткевіч, крышталёна чысты, даверлівы, адкрыты, захоплены жыццём і адначасова мудры, засяроджаны ў сабе, трагічны і гняўлівы, моцна ўлюбёны ў родную зямлю.

Ва ўступным слове да зборніка Рыгор Барадулін зазначыў: «Ты пісаў як дыхаў. Сваім асабістым прыкладам творцы паказаў узор служэння Радзіме, Народу, Мове». Высока ацанілі яго ў сваіх рэцэнзіях «Між Дняпром і крыкам жураўліным» Янка Сіпакоў («Літаратура і мастацтва», 5 верасня 1986 г.), «І не знікаць паэтам вечна» Вольга Шынкарэнка («Малодосць», 1987, № 7), «Сказанае на развітанне» Яўген Гарадніцкі («Нёман», 1987, № 7), «Кантэкст несмяротнасці» Уладзімір Калеснік («Беларусь», 1987, № 12), іншыя крытыкі.

З паэтычных твораў, якія ўзніклі ў 60-я гады, уключаны ў зборнік паэмы «Плошча Маякоўскага», «Грубае і ласкавае», вершы «Масква — Вечнасць», «Дваццаты век, цень верталёта...», «Рагнарадзі [яны былі ўведзены ў тэкст рамана «Нельга забыць» (Леаніды не вернуцца да Зямлі)], вершы «Дэман», «Прарок (Маналог Кастуся з III акта трагедыі «Кастусь Каліноўскі)», «Шляхі Ігната Буйніцкага», «Амаль хрысціянскі тост за ворагаў», «Мой век», «Разведчык», «Я іду», «Віно дажджоў (Малая паэма)» і іншыя.

Паэзія 70-х гадоў была пададзена такімі твораў, як «Бекеш, або Ода ерасі (Балада 1555 года)», «Глухі геній (Гойя)», «Закувала зязюля ў лесе празрыста-зялёным», «Быў. Ёсць. Буду», «Мова», «Кнігі», «Радок бяззбройны і бяспрэчны», «Надпіс на камені над крыніцай», «Паэма пра явар і каліну» і іншымі.

З вершаў, напісаных у апошнія пяць гадоў, былі ўключаны «На Беларусі бог жыве», «Новая Атлантада», «Раманс пра караля, што пакінуў трон», «Не злабіся на ерэтыкоў», «Беларускае мінулае», «Што такое ёсць справядлівасць», «Армянскія ананімныя прытчы», «Стары певень», «Паэт» і іншыя.

Асобныя з паэтычных твораў зборніка друкаваліся пры жыцці пісьменніка, некаторыя былі і змешчаны ў ім упершыню.

Многае з паэтычнай спадчыны Караткевіча з'явілася ў друку пасля яго смерці. З вершаў апошніх гадоў гэта «Наследаванне Сыракомлю», «Бог важдзецца з беларускімі прозвішчамі», «Аб існаванні подласці й наветаў», «Бог пайшоў. Жыццё ідзе пад кручу», «Васілю Быкаву».

Паэтычныя творы Уладзіміра Караткевіча сведчаць пра глыбіню яго паэтычнага таленту, пра значнасць яго як асобы і мастака. Дакладна і трапна сваё месца ў беларускай паэзіі вызначыў сам паэт на пачатку 60-х гадоў у наступных радках:

Мінаюць дні. Прыходзіць слава,
А грошай, як раней, няма.
І ходзіць у пальце каравым
Паэтаў мінскіх атаман.

(Часопіс «Беларусь», 1990, № 11)

І няхай такое паэтычнае прызнанне з'явілася ў сямейным альбоме ягоных сяброў Валянціна і Галіны Краўцоў, няхай гэты верш вытрыманы ў іранічна-жартаўлівым тоне, але самавызначэнне «паэтаў мінскіх атаман» шмат аб чым гаворыць. У ім не было зазнайства, вылучэння сябе з кагорты цікавых і розных тагачасных беларускіх паэтаў. Было ўсведамленне ўласнай значнасці, разуменне сябе як часцінкі творчага калектыву. Дарэчы, у лісце за 20 студзеня 1960 года да свайго сябра, вядомага латышкага паэта Ераніма Стулпана, з якім вучыўся на Вышэйшых літаратурных курсах у Маскве, ён паведамляў, што ў артыкуле пра маладую беларускую паэзію («Крылы для ўзлёту» Алега Лойкі, «Літаратура і мастацтва», 6 студзеня 1960 г. — А. В.) яго «назвалі самым моцным, хто прыйшоў, і ледзь не адзіным», выказаў пажаданне, каб высока былі адзначаны таксама іншыя паэты, што прынесла б яму радасць. Рэцэнзіі пісьменніка на зборнікі вершаў сваіх сяброў па пяру Алеся Наўроцкага, Васіля Зуёнка, Рыгора Барадуліна, Янкі Сіпакова таксама сведчаць пра ягонае захапленне і добразычлівае стаўленне да іх паэзіі.

Моцна і выразна гучала патрыятычная лірыка Караткевіча. Ягоная паэзія — гэта сапраўдны гімн роднай зямлі і яе людзям. Напрыклад, у вершы «На Беларусі бог жыве» ён пісаў:

А няма нідзе Вярнейшых сяброў
І прыгажэйшых жанчын.
Гэта край раскрытых душ і дзвярэй,
Гэты край — твой дом і сабор...
«На Беларусі бог жыве...»
— І хай сабе жыве.
А калі ён шле на нас кару і гнеў, —
Ну што ж, — мы з ім свае:
Ў вяршыні самых гонкіх дрэў

Маланка з неба б'е.
«На Беларусі бог жыве», —
І няхай давеку жыве.

Паэт усведамляў сябе прадстаўніком канкрэтнай нацыі і адначасова часцінкай сусвету, думаў пра ўласнае месца ў жыцці і пра сутнасць людскога быцця, што добра раскрылася ў наступных радках:

Бог пайшоў. Жыццё ідзе пад кручу.
Але йдзі і не губляй спакой.
Ёсць замест прыватнай неўміручасці —
Бесмяротнасць нацыі тваёй.
Ты памрэш. Але ў бязмежным свеце
Будуць працвітаць твой Люд і Край...
Вер, што ў гэтым, вер, што толькі ў гэтым
Шчасце пасмяротнае і рай.

Караткевіч звяртаўся да рамантычнай паэтыкі з яе павышанай экспрэсіўнасцю, напружанасцю дзеяння, яркасцю і кантрастнасцю вобразаў, выкарыстоўваў як сілаба-танічныя, так і вольныя вершаваныя памеры. З гадамі ягоны верш усё больш набываў роздумны, філасофскі характар.

Многія вершы напоўнены развагай аб ролі і прызначэнні паэзіі, адказнасці мастака перад людзьмі. У вершы «Паэт» ён звярнуўся да вобраза бруска, які точыць нажы, шаблі, кінжалы і мячы для бітвы:

Спявае нож у час вайны за волю,
Брусок — у рабства час спявае ён.

Караткевіч увасобіў у сваёй паэзіі думку пра самаахвярнае служэнне радзіме і народу, што выразна раскрылася ў вершы «Разведчык». Паэт гаворыць, што ў варожым стане можа загінуць разведчык і нічога пра яго не даведаюцца сябры, родзічы, блізкія:

Але вечна тваім застанеца
Толькі тое, што ты аддаў.
Але волі няма вышэйшай
За абраную ў гэтым жыцці,
Але долі няма вышэйшай, —
Аднаму на тысячы йсці!
Аднаму — без сотняў дзвізій,
Без тысяч сконаў і мук.
Аднаму загінуць, зрабіўшы
Ўсё адзінаю парай рук.

І адзін можа, аказваецца, быць воінам у полі, калі гэта патрэбна дзеля жыцця людзей, волі радзімы, патрыятычнай ідэі. І значным будзе плён такой працы і змагання.

Ягоная паэзія магла быць элегічна-лірычнай, драматычнай і нават трагічнай. Але яна ніколі не была эмпірычнай і халоднай. І гэта

паэзія аптымістычная і жыццесцвярджальная. У вершы «Амаль хрысціянскі тост за ворагаў» ён думаў аб тым,

...каб нам сярод родных лясоў
Не вішчаць, не дрыжаць, не крывіць,
Бо ўсе мы тут не з гіен і не з псоў,
Бо мы — сапраўднай крыві.

Паэт адстойваў моцныя, гордыя, свабодалюбівыя, высакародныя і непакорныя характары. У вершы «Мой век» не толькі асэнсоўваў свой час, але і выказваў веру ў Людзей, змагароў са злом і несправядлівасцю, працаўнікоў і творцаў. І з такой веры нараджалася ў паэтавай душы глыбока гуманістычнае перакананне, што «яны мяне пахаваюць, лепшыя за мяне».

Натуральным было для Караткевіча таксама наступнае выказванне:

І не знікаць Паэтам вечна,
У вечнай Песні жывучы.

Ён жыў трывогай і неспакоем роднай зямлі. У вершы «Мова» заклікаў шанаваць, любіць і не пакідаць беларускую мову, бо яна дадзена Богам, і хто яе забывае, той памірае.

З болей пісаў у вершы «Стары певень» пра тое, што знікае, вымірае веска, традыцыйная захавальніца народнай душы і нацыянальнага характару. І спеў адзінокага пеўня ў апошній хаце, дзе жыве «бабулька адным-адна», не падтрымаюць іншыя пеўні, бо «забітая кожная з хат, як труна». «Гэты певень вартуе наш родны край», — сцвярджае паэт. Заканчваецца верш радкамі, дзе аўтар да кожнага і адначасова да ўсіх звяртаецца з запытаннем: «А вы? Ці не ганьба вам?»

Сцвярджэннем уласнай велічы, магутнасці і несмяротнасці, далучанасці да лёсу людскога прасякнуты верш «Быў. Ёсць. Буду»:

Быў. Ёсць. Буду.
Таму, што заўжды, як пракляты,
Жыву бяздоннай трывогай,
Таму, што сэрца мае распята
За ўсе мільярды двухногіх.

Вышэйшым увасабленнем творцы, на думку Караткевіча, з'яўляецца той, хто

За ўсіх, хто крывёю піша
Ў нязгодзе
З рабства поддай дарогай,
Хто за Край Свой Родны, за ўсе Народы
Паўстане нават на Бога.

Верш вызначаецца тыранаборствам, праметэзізмам. Такое прызнанне магло нарадзіцца ў душы сапраўднага мастака. Ад любові да асобнага чалавека, ад святой любові да роднай зямлі паэт уздымаўся да ўсясветнай любові да ўсяго чалавецтва. І гэта была не дэкларацыя, а глыбока выпакутаваная думка, заснаваная на ўласным жыццёвым і творчым вопыце, які дазволіў у свой час і Адаму Міцкевічу сказаць вуснамі героя з III часткі «Дзядоў», што ён любіць і пакутуе за мільёны людзей.

Паэзія Уладзіміра Караткевіча шматгранная і разнастайная. У вершы «Рагнарадзі», адштурхоўваючыся ад скандынаўскіх паданняў, ён змог дасканала ўвасобіць думку-мару пра ідэальнае і гарманічнае грамадства, сказаць словы, у якіх надзвычай выразна раскрылася сутнасць яго ўласнай постаці:

Я не пляміў ніколі
Рукі бязвіннай крывёю,
Не пляміў manoю песню
І словам здрадніцкім — рот.

(Зборнік «Быў. Ёсць. Буду», с. 168)

Маральна-філасофскі роздум паэта пра сэнс людскога існавання, пра сваё месца ў сусвеце раскрыўся ў вершы «Дэман». У даверлівай гутарцы з дэманам, які выступае як ягоны дваінік і міфічны дух, аўтар спрабуе знайсці адказы на тыя балючыя пытанні, якія яго непакояць. У адчаі і распачы ён звяртаецца да дэмана:

Што ж уратуе жыццё? Ратуй мяне, дружа, або
Вырві з мяне ледзяную самоту ўсяведання,
Дай мне няведанне простых і простых любоў.
Ўсё асляпленне кахання, зьбрусы яго і галгофы,
Люд, што гібее ў агні, сэрца, што гіне ў агні, —
На іх, вазьмі іх сабе разам з гэтымі строфамі,
Што разумеюць усё і нічога не могуць змяніць.

Аднак шлях да ісціны цяжкі. Ён ідзе праз пакуты, змаганне і любоў. Праз іх можна наблізіцца да ідэалу, зведаць хвіліны духоўнага ачышчэння, адчуць боль і радасць жыцця. Заключныя словы дэмана, таямнічага і добрага духа-выратавальніка, — гэта і словы паэта, звернутыя да самога сябе:

Хлусіш нашто? Ты ж не хочаш збавення, не хочаш.
Лепшаю песняй тваёй стала пакута твая.
Мужна ў цемру глядзі і трызіні аб вечнай радзіме,
Трызіні аб шары зямным і пакутвай далей і далей,
Пакуль не згасла зямля, пакуль чыстае неба ад дыму.
І пакуль гібель твая дрэмле ў нейчым ствале.

У вершы «Бекеш, або Ода ерасі» паэт прамаўляў:

Ерась, вялікая маці ўсіх народаў вялікіх,
Выратуй сына свайго, што не будзе быдлаець спакваля.

Такое выказванне было характэрным для Караткевіча, які выступаў супраць панылага прагматызму і дагматыкі, крытыкаваў агульнапрызнаныя ісціны, адстойваў жывы і неспакойны людскі дух, які знаходзіўся ў няспынных пошуках, з'яўляўся рухавіком прагрэсу і абнаўлення:

Не злабіся на ерэтыкоў,
Не цягни ў самое неба вью.
Свет без іх — чародка прасцякоў,
Свет жывы — пакуль яны жывыя.
Ты мудрэц — пакуль мудраць яны.
Ёсць яны — няма ў табе падману.
Не гані агнём іх, не клянi,
А малі аб іх ураванні.

У апошнім зборніку ўвасабленнем паэтавых уяўленняў пра постаці мужныя, свабодалюбівыя, верныя сваім ідэалам і народу сталі Кастусь Каліноўскі, Ігнат Грынявіцкі, Ігнат Буйніцкі. Высокім трагедыйным гучаннем напоўнены радкі верша «Прарок», які ў падзагалючку названы «Маналог Кастуся з III акта трагедыі «Кастусь Каліноўскі»:

Пакутваць цяжка гневам і журбою,
Ў пустыні марна да пяскоў гукаць
За край, даўно адвучаны ад бою,
Ад мовы, гонару і языка.

Роспач і боль адчуваюцца ў гэтых радках. Але ёсць у іх і аптымістычна-трагедыйны, прарочы змест, увасоблены ў думках героя пра значнасць ягонага подзвігу для наступных пакаленняў:

Што блізкі ён, вялікі ваш пачатак,
Што блізкі ён, вялікі мой канец.

Паэзія Уладзіміра Караткевіча напоўнена драматычным, нават трагедыйным зместам. Але шмат у ёй святла і радасці. Дасканалым гімнам дружбе і жыццю з'яўляецца малая паэма «Віно дажджоў», твор лёгка, свабодны, іскрысты і разам з тым цэласны і гарманічны.

Да вяршынь гераічнага эпасу ўзняўся паэт у «Паэме пра явар і каіну», дзе выкарыстаў фальклорны сюжэт пра свякроў, якая атруціла нялюбую нявестку, і пра закаханых, якіх не разлучыла нават смерць. Да гэтага сюжэта ён падышоў па-свойму, асэнсаваў яго не толькі ў псіхалагічна-бытавым, але і ў нацыянальна-гераічным плане.

Мужны і смелы беларускі юнак Ян, які ў складзе дружыны гародзенскага князя Давіда пайшоў на крыжакоў, пакахаў паланянку Марыю. І гэта каханне, як у класічных рамантыкаў, выключнае, незвы-

чайнае, вечнае. Яно вышэй за нацыянальную варожасць, даражэй за багацце і нават за само жыццё.

Паэма вызначаецца велічным і зладжаным рытмам. У ёй адчуваецца свабоднае і шырокае дыханне гісторыі, раскрыты яркія і глыбокія характары. Яе можна суаднесці і з творамі заходнееўрапейскіх літаратур пра Трыстана і Ізольду.

Паэт славіў свой народ, верыў у яго неўміручасць: «Будзе давеку наш мужны і мудры, вялікі народ». Ён жыў радасцямі і трывогамі роднай зямлі. Сутнасць, каштоўнасць і самабытнасць паэзіі Уладзіміра Караткевіча выявілася і тады, калі ён, пераймаючы стыль вядомага верша Уладзіслава Сыракомлі «Ужо птушкі пяюць усюды», напісаў у вершы «Наследаванне Сыракомлю» (1979):

Чэзнеш нівай непалітай,
Усялякі церпіш зброд.
Ці ўваскрэснеш? Ці жывы ты?
Ці забіты, мой народ?
Пройдзе нівамі, лясамі
Бог свабоды залатой.
Калі мы не ўстанем самі —
Не падыме нас ніхто.

Гучаць тут і трывога, і роздум, і глыбокая перакананасць у тым, што мы самі тварцы ўласнай долі.

У сярэдзіне 60-х гадоў нарадзіліся ў яго радкі пра зліццё, пантэістычнае яднанне з прыродай:

Як сканаю — душа застаецца
Ў зьяні кожнай крынічнай слязы,
У аеру, што з ветрам сячэцца,
Ў срэбных хвалях дняпроўскай лазы.

У першай палове 80-х гадоў, разважаючы пра сутнасць быцця, умудроны жыццёвым вопытам, паэт па-філасофску і афарыстычна прамаўляў:

Я імгненне жыву, і памру на імгненне,
І у думцы і ў слове маім аджыву.

Заклучным акордам, моцным і выразным, прагучаў апошні верш Уладзіміра Караткевіча, напісаны 19 чэрвеня 1984 года:

Час стагоддзі, як касой, сцінае,
Веры, царствы, догмы йдуць да ценяў...
Ўсё мінае — Гонар не мінае,
Бо народжаны адным сумленнем.
Калі сонца выб'ецца з туману,
Толькі іх і ўспомніць хор народаў,
Воінаў сваіх, святых і зраненых,
Рыцараў сумлення і свабоды.

Гэтыя словы добра выявілі сутнасць творчасці і асобы самога Уладзіміра Караткевіча, які і ў жыцці, і ў літаратуры быў рыцарам сумлення і свабоды.

Паэзія Уладзіміра Караткевіча прасякнута патрыятычным і гуманістычным зместам. Ён часта звяртаўся дасвабоднага верша, да нечаканых гіпербалаў, сімвалаў, параўнанняў, смелых, хоць часам і экстравагантных, але цікавых і арыгінальных вобразаў, пазбягаў манатонных і аднастайных рытмаў.

Творча засвоіўшы гісторыю і фальклор, а таксама сусветную культуру, паэт выяўляў характэрныя адзнакі свайго трывожнага і неспакойнага часу, закранаў важныя праблемы сучаснасці. Рамантычна-ўзнёслая, страсная і адначасова інтэлектуальна-філасофская, разважлівая паэзія Уладзіміра Караткевіча прыкметна ўзбагаціла беларускую літаратуру.

ГАРМОНІЯ ХАРАКТВА І ПРАЎДЫ

Шырокае прызнанне на Беларусі і далека за яе межам! прывнесла Уладзіміру Караткевічу ягоная проза.

Прыход у беларускую літаратуру такога пісьменніка, як Караткевіч, быў заканамерным і абумоўленым працэсам развіцця самой літаратуры, а таксама ўзроўнем грамадскага і духоўнага жыцця той эпохі, якая нарадзіла мастака. Яшчэ на пачатку XX стагоддзя Янка Купала, Якуб Колас, Максім Багдановіч, Максім Гарэцкі, Вацлаў Ластоўскі востра адчулі, што літаратура не зможа паўнакроўна развівацца, не асвойшы мінуўшчыны свайго народа.

І ў далейшым родная гісторыя прыцягвала ўвагу Міхася Зарэцкага, Кузьмы Чорнага, Юркі Віцьбіча, Язэпа Дылы, Барыса Мікуліча і многіх іншых беларускіх пісьменнікаў. Аднак не ўсё задуманае яны маглі здзейсніць у часы таталітарнага рэжыму. Таму да пачатку 60-х гадоў для беларускай прозы былі прымальныя словы Максіма Танка, які ў 1936 годзе ў «Лістках календара» пісаў: «А пакуль што некрапунтай цаліной у нас ляжыць гістарычная тэма, чакаючы свайго Вальтэра Скота, Сянкевіча...» Сёння ж падстаў для такога сцвярджэння няма. Караткевіч з'яўляецца, па сутнасці, заснавальнікам беларускай гістарычнай раманыстыкі. Ён стварыў высокамастацкую беларускую гістарычную прозу, абудзіў у грамадскасці пачуццё нацыянальнага гонару, цікавасць і любоў да гісторыі Беларусі.

Прафесар Карлава універсітэта Вацлаў Жыдліцкі ў «Слоўніку пісьменнікаў Савецкага Саюза» (Прага, 1977, т. 1) пісаў: «Як гістарычныя, так і сучасныя сюжэты ён (Уладзімір Караткевіч. — А. В.) настройвае рамантычна, даючы перавагу ў першым выпадку класічнаму вальтэрскаму рамантызму, у другім — «неарамантызму» з яго значнай доляй лірызму і казкавай паэтычнасцю».

Слушна пра Караткевіча пісаў Уладзімір Жонан: «Асабліваю цікавасць уяўляюць яго дзве глыбока абгрунтаваныя ў творчасці ідэі: непераўзыходзячая каштоўнасць жыцця кожнага народа, нацыі, яе культуры, асобнага чалавека і погляд на гістарычную мінуўшчыну свайго народа як на актуальнае і значнае для сучаснасці» («Знамя юности», 30 лістапада 1980 г.). Пра гэта гаварыў і сам пісьменнік: «У падзеях мінулага — нашы карані. А дрэва без каранёў не можа ні існаваць, ні тым больш прыносіць плод» («Літаратура і мастацтва», 21 ліпеня 1967 г.).

Аляксей Талстой адзначаў: «У кожным мастацкім творы, у тым ліку — у гістарычным рамане, у гістарычнай аповесці — мы цэнім перш за ўсё фантазію аўтара, які ўзнаўляе па абрыўках дакументаў,

што дайшлі да нас, жывы малюнах эпохі і асэнсоўвае гэту эпоху»⁶. Караткевіч з'яўляецца якраз тым аўтарам, мастацкая фантазія якога ўзнавіла многія крытычныя і пераломныя перыяды беларускай гісторыі.

Пісьменнік дасканала ведаў і па-мастацку адлюстроўваў падзеі далёкай мінуўшчыны. Ён жыві гісторыяй, яна была арганічнай часткай ягонага духоўнага жыцця, ягонай істоты, з'яўлялася ягонай стыхіяй і ягоным натхненнем. Уладзіміра Караткевіча цікавіла гісторыя шмат у чым як прытча, легенда, паданне. Ён шырока абапіраўся на творчы вымысел, не капіраваў з навуковай дакладнасцю гістарычныя падзеі і факты, а ствараў мастацкі летапіс роднай зямлі. Для пісьменніка важна было ўзнавіць дух мінулых эпох, зразумець сэнс гісторыі. 24 верасня 1980 года пісьменнік запісаў: «Без гістарычнага рамана, гістарычнай літаратуры ўвогуле не можа абудзіцца нацыя, бо няма нацыі без пачуцця гістарызму, без спакойнага гонару за сябе і проста самапавагі, без веры ў тое, што яна ёсць яна, непераходзячая, сталая вечная каштоўнасць вечнага чалавецтва і па ўсіх гэтых прычынах павінна жыць, жыць дзёйна і велічна, ведаючы сабе цану і ў дрэнным і ў вялікім» («Польмя», 1989, № 1).

Уладзіміру Караткевічу характэрна рамантычнае, фальклорна-міфалагічнае і адначасова канкрэтна гістарычнае, па-мастацку дакладнае і дасканалае асэнсаванне мінуўшчыны. Рамантызуючы, узвышаючы, паэтызуючы, белетрызуючы гісторыю, ён уздымаў пытанні, актуальныя для сучаснасці.

Да сярэдзіны 50-х гадоў, калі ў беларускіх перыядычных выданнях пачалі з'яўляцца вершы Караткевіча, ён ужо нямаа стварыў празаічных твораў. Так, у 28-й папцы хатняга архіва пісьменніка захоўваецца «Літаратурны дзёнік Караткевіча Уладзіміра», агульны сшытак, дзе змешчаны рукапісы навелы «Рабіна», артыкулаў «Аляксей Канстанцінавіч Талстой», «Некалькі слоў пра Францішка Багушэвіча як вялікага песняра Беларусі і прадстаўніка крытычнага рэалізму ў беларускай літаратуры 2-й паловы XIX стагоддзя», апавядання «Багунтрава», легенды «Любоў Мааў» і верша ў прозе «Каштань». Гэтыя творы напісаны на рускай мове, артыкул пра Багушэвіча — на беларускай. Узніклі яны ў першыя пасляваенныя гады. Напрыклад, паметы сведчаць, што артыкул пра Багушэвіча быў напісаны 16 сакавіка 1946 года, а верш у прозе «Каштань» — 31 сакавіка 1950 года ў Кіеве.

Ключом да разумення творчасці пісьменніка, яго эстэтычнай праграмы і мастацкіх схільнасцей могуць стаць словы, выказаныя ў

⁶ Толстой А. Н. // Поли. собр. соч.: В 15 т. М., 1949. Т. 13. С. 592.

артыкуле «Аляксей Канстанцінавіч Талстой»: «Першай вартасцю ўсякага твора павінна быць высокая сучаснасць, якая адказвала б на ўсе пытанні часу і рухала б грамадства наперад. Гэта самае галоўнае, але гэту сучаснасць не трэба разумець вузка. Гэта не значыць, што мы абавязкова павінны браць сюжэт з нашых дзён. Не, усякі гістарычны твор можа і павінен выяўляць многае з таго, што думаюць сучасныя людзі. Чалавек жа амаль заўсёды мучыўся аднымі і тымі ж пытаннямі... Другой вялікай вартасцю з'яўляецца арыгінальнасць і свежасць тэмы, ідэі, рыфмы і рытму... Трэцяя найвялікшая вартасць — выразная, сціслая, зразумелая мова, сапраўдная мова часу, у якой створаны твор, ці мова, якой будуць гаварыць у гэтай краіне... І яшчэ ўсякі паэт павінен заўсёды і ва ўсім знаходзіць прыгажосць... Пятай найвялікшай вартасцю з'яўляецца любоў да радзімы, але не тая, якую выказваюць на словах, а сапраўдная любоў, глыбокая і сумленная... І шостая вартасць: займальны сюжэт, які забяспечвае даходлівасць нават да людзей, якія не любяць сумнага». І ў ранніх, і ў пазнейшых творах пісьменнік імкнуўся ўвасобіць гэтыя палажэнні.

Несумненнымі мастацкімі вартасцямі вызначаецца навела «Рабіна». У ёй адзінокі стары, седзячы каля каміна, у якім палаюць дровы, расказвае маладой дзяўчыне пра сваё каханне, што зведаў ён у шаснаццаць гадоў да значна старэйшай за яго жанчыны, любімай песняй якой была «Рабіна». Праз шмат гадоў, напрыканцы свайго жыцця, апавядальнік думае пра тое, што ніхто не прымае ўсур'ез каханне шаснаццацігадовага дзіцяці, «хотя натура такого ребенка гораздо сложнее натуры взрослого человека», згадвае, як ён, закаханы, клаў ёй на акно любімыя кветкі васількі, як і яго любімай песняй стала яе любімая песня «Рабіна».

Аднак неўзабаве адбылася падзея, якая моцна паўплывала на далейшы лёс хлопчыка. Адноўчы, вяртаючыся з гасцей, ён апынуўся на адных санях з ёю і з артыстам Аляксандравым, які заляцаўся да яе. Да артыста ў хлопчыка непрыязныя адносіны. І калі ён, яшчэ амаль дзіця, убачыў іх закаханых паглядзі, то яму стала невыносна балюча. Не суняўся гэты боль і тады, калі ён узяў у фурмана пугу і лейцы і пагнаў коней.

А потым яна заспявала сваю любімую журботную песню, і хлопчык падцягнуў ёй: «Но нельзя рябине к дубу перебраться...» Калі скончылася песня, яна цяжка прамовіла, што гэта нібы пра яе склалі. Аляксандраў жа холадна і спакойна адказаў, што няпраўда ўсё гэта і што свет не без добрых людзей. Хлопчыка абуралі такія разважанні. Ён думае, што яна, аслепленая сваім каханнем, не зразумела, дакладней, не пачула гэтых слоў. Потым, калі яны прыехалі дамоў, ён даў

тры аплявухі Аляксандраву і выклікаў яго на дуэль. Але той адмовіўся ад дуэлі, спасылаючыся на вельмі вялікую іх розніцу ў гадах.

Апавядальнік жа гэта аданіў як ягоную баязлівасць. Пасля ўсяго, што здарылася ў тую зімовую ноч, хлопчык на некалькі гадоў нібы скамянеў, аглух і памёр.

І хоць прайшло шмат часу, але па-ранейшаму ён кахае яе. Згадвае, што яна дзесяць гадоў таму як памерла, а каля двух дзесяткаў гадоў таму ён сустрэўся з ёю, замужняю жанчынай. Перад іх развітаннем яна хацела нешта сказаць яму, але прамаўчала. Ён яшчэ і зараз не ведае, ці кахала яна яго хоць крыху.

Апавяданне «Рабіна» напісана легка і свабодна, нібы на адным дыханні. Пісьменнік добра перадаў у ім нюансы душэўных перажыванняў падлетка, яго глыбокае, да самазабыцця, пачуццё і адначасова крыўду і боль ад нераздзеленага кахання. У кульмінацыйнай частцы твора тонка раскрыты душэўныя пакуты героя, створаны маляўнічы зімовы пейзаж, дадзена пластычнае і дынамічнае апісанне хуткай язды. Шматзначнай і лаканічнай атрымалася канцоўка: «Камин пылает. Холодно». У гэтым раннім апавяданні Караткевіч выказаў нешта вельмі сваё, уласнае, заветнае, перажытае. Але разам з тым адчуваецца тут і пэўны налёт кніжнасці, штучнасці і надуманасці, што выявілася і ў апісанні ўмоў, у якіх ісьіе герой, і часткова ў яго паводзінах, складзе думак і пачуццяў.

Прывабны і цэльны вобраз пажылой жанчыны Каваліхі створаны ў апавяданні «Багун-травя». Заўважым, што герайна гэтага апавядання і Тэклія Каваль з п'есы «Млын на Сініх Вірах» шмат у чым падобныя. Галоўная герайна апавядання збірала і ведала травы, лячыла людзей. Як добрую працаўніцу, якая пры гэтым умела весяліцца і вышываць, яе паважалі ў вёсцы. На зыходзе лета 1941 года Каваліха, помецячы гітлераўцам за іх злачынствы, атруціла багуном некалькі нямецкіх афіцэраў, якія сустрэліся ў яе хаце. Пісьменнік знайшоў цікавыя дэталі для абмалёўкі душэўнага стану сваёй герайні. Разгубленая прыходзіла немцаў, яна хавае ў скрынцы на гарышчы фотакартку свайго сына, генерал-маёра, які недзе ваюе з ворагам. А калі спусцілася з гарышча, то пачала маліцца перад іконай, хоць амаль не верыла ў Бога і не малілася шмат гадоў. Апавяданая нянавісцю да акупантаў, яна нібы шукае падтрымкі ў сына, калі глядзіць на яго фота. Заўважае пры гэтым пучок багуну, а потым здзяйсняе сваю помсту. Удадай мастацкай знаходкай пісьменніка з'яўляецца тое, што на пачатку апавядання, над адступаючымі чырвонаармейцамі, і ў канцы, калі Каваліху расстрэльваюць, яна бачыць у небе журавоў і чуе іх журботныя крыкі.

Але апавяданне не пазбаўлена схематызму і павярхоўнасці, асабліва ў абмалёўцы ворагаў, адмоўных персанажаў і ў паказе першых дзеяў нямецкай акупацыі. Напрыклад, сацыялагічна-спрошчана і тэндэнцыйна глядзіць аўтар на селяніна Трафіма. Ён выступае як былы падкулачнік, чалавек паскудны і падлізлівы, які разам з богабаязлівай жонкай і прыдуркаватым сынам сустракае прыход немцаў хлебам-соллю і які ў далейшым прыслужвае акупантам. Перабольшанымі ўяўляюцца магчымасці мінскай дзяўчыны, якая адправіла на той свет трыццаць сем нямецкіх афіцэраў (Каваліха падслухала гутарку пра яе п'яных нямецкіх афіцэраў). У апавяданні выявіліся характэрныя адзінкі твораў пра вайну ў тагачаснай савецкай літаратуры.

Майстэрствам пазначана легенда «Любоў Мааў». У ёй пісьменнік звярнуўся да гісторыі Старажытнага Егіпта і ўславіў каханне. Пібы Песня Песняў, гучаць наступныя радкі: «Ты, которая прекраснее всех людей, ты, сияющая ярче, чем звезды Востока, когда начинается год счастья. Воистину сияют дивно твои глаза и блестящая кожа твоя благоухает, как нард».

Лірычны талент пісьменніка дасканала раскрыўся і ў такім творы, як верш у прозе «Каштаны». У ім аўтар разважае пра маладыя каштанавыя дрэўцы, якія, у адрозненне ад старых каштанаў, хутчэй імкнуцца распусціцца ранняй вясной, хоць яшчэ могуць быць і замаразкі. Апавяданне завяршаецца шчырым і пранікнёным прызнаннем, па сутнасці, жыццёвай і творчай праграмай аўтара: «И я бы хотел до конца дней своих в думах и чувствах быть этим молоденьким каштанчиком, так торопящимся жить и любить, так доверчиво протягивавшим свои клейкие, сморщенные листочки навстречу яркому весеннему солнцу».

У студэнцкія гады былі створаны і апавяданні на рускай мове «Сабачая радасць», «Прафорг Каралёў» і эцюд «Бетховен», рукапісы якіх таксама захоўваюцца ў хатнім архіве пісьменніка, у 17-й папцы. У першым з іх дакладна і тонка перададзены душэўны стан студэнта, які хацеў выратаваць пакалечанага сабаку. Апавяданне «Прафорг Каралёў», дзе аўтар расказаў пра студэнцкае пасляваеннае жыццё ў адным з гарадоў на Беларусі, не пазбаўлена павярхоўнасці і зададзенасці ў паказе ваеннай і пасляваеннай рэчаіснасці. Узрушана і глыбока перададзена сутнасць асобы і музыкі вялікага кампазітара ў эцюдзе «Бетховен».

У той час Караткевіч стварыў і такія цудоўныя лірычныя імпрэсіі на рускай мове, як «Скрыпка пяе», «Клён», «Рукі (музыка)», у якіх сцісла і выразна перадаў радасць кахання, журбу ад страты блізкага чалавека і чароўную сілу музыкі.

Хутчэй за ўсё ў канцы 40-х ці на пачатку 50-х гадоў узнікла аповесць на рускай мове «Перадгісторыя». Напісана яна на абодвух баках старонак канцылярскай кнігі, мае малюнкi-ілюстрацыі аўтара. Рукапіс яе захоўваецца ў 28-й папцы хатняга архіва пісьменніка.

Аповесць складаецца з трох частак. У першай частцы падзеі адбываюцца, як піша пісьменнік, «многа-многа столетий назад в неведомой далекой стране». Дзеянне другой часткі разгортваецца на той жа самай зямлі праз некалькі стагоддзяў пазней. І ў невялікім заключным раздзеле, своеасаблівым эпілогу «Каля сценкі», апісваецца пакаранне смерцю паўстанцаў 1863 года і іх камандзіра Грынкевіча.

Відаць, аповесць «Перадгісторыя» з'яўляецца першым буйным праявітым творам Уладзіміра Караткевіча. Паміж яе раздзеламі назіраюцца стыльвыя адрозненні, адчуваецца незакончанасць, пэўная кампазіцыйная нескампанаванасць, асабліва паміж першымі часткамі і заключнай «Каля сценкі». Аб'ядноўвае ж твор моцнае патрыятычнае пачуццё.

На самым пачатку аповесці пісьменнік захоплена і з любоўю апавядае пра мудрых, сумленных і працавітых людзей. Яны пад напорам моцнага і жорсткага племені іншых людзей, якія былі закаваны ў жалеза і гаварылі на чужой мове, вымушаны былі пакінуць родны край і перасяліцца ў мясціны, непрыдатныя для жыцця, балоцістыя, зарослыя дрымучым лесам і гарыстыя. Людзі абжылі гэты суровы край і зрабілі яго сапраўдным раем. Але іх шчасце і радасць скончыліся тады, калі на іхнюю краіну пачалі нападаць ворагі, апанутыя ў жалезнае адзенне, з чорнымі крыжамі на белых мантыях і з пунсовым палотнішчам, дзе была выява чалавека ў вянку з калючак. Праз пяць гадоў здарылася страшнае. У бітве з жалезнымі людзьмі на Чыстым полі загінулі апошнія ваяры Лясной краіны. Адчуваючы немінучы канец, ваяк Ян Вераск аддае сыну свяшчэнны сцяг Бранібора, дзе была выява конніка, які імчаў Наперад, і загадвае выратаваць яго або ўтапіць у твані.

Узрушана і велічна, у стылі «Слова пра паход Ігаравы» аўтар прамаўляе: «Солнце Бранибора закатилось... Ночь, страшная ночь позора и смерти нависла над страной. О, солнце Бранибора, куда ты скрыло свои лучи, оставив народ в этой черной ночи сырым и обездоленным». Сын ваяка выратаваў сцяг. Эмацыянальнай і рытмізаванай мовай пісьменнік апісвае тое, што ён убачыў на роднай зямлі: «И Ян шел по стране, где нигде не слышалось смеха, где везде царили слезы и ад мучений, где половина людей была мертва, а другая плакала над трупами... И везде он видел одно горе и слезы... И с ужасом шагал Ян по этой несчастной земле».

Захопнікі рабавалі паняволеную зямлю, знішчалі яе культуру і навязвалі сваю, душылі паўстанні. Памерла ўсё, не памерла толькі несмяротная душа народа. У дыме і агні праходзілі гады і стагоддзі.

У першай частцы Уладзімір Караткевіч не назваў дакладнае месца дзеяння. Але думаў хутчэй за ўсё пра славян. Пад прышэльцамі-заваёўнікамі можна разумець крыжакоў і іх патомкаў. Тут пісьменнік спрабаваў зразумець усеагульныя, глабальныя праблемы людскога быцця, адносін паміж народамі. І ён змог, асэнсоўваючы грамадскія працэсы, узняцца да значных сацыяльна-мастацкіх абагульненняў. У першай частцы моцна раскрыўся талент Караткевіча як пісьменніка рамантычнага тыпу мыслення, што выявілася ў сцвярджэнні патрыятычнага ідэалу, экспрэсіўнасці і лірызме апавядання, фальклорна-легендарным паказе рэчаіснасці.

І у другой частцы аповесці дамінуе лірыка-рамантычная танальнасць. Але, у адрозненне ад папярэдняй, у ёй большая ўвага нададзена прыгодніцкаму элементу. Тут у цэнтры аўтарскай увагі студэнт, а потым магістр Свайнвеенскага універсітэта Ян Вар. Яго, як аўтара цікавага даследавання «Пытанне пра культуру, якая насаджваецца гвалтоўным шляхам», хочучь пакінуць для далейшай навуковай працы ва універсітэце. Гэта Яна цешыла. Але яму надакучыла шматгадовае сядзенне за старымі каменнымі сценамі над пыльнымі фаліянтамі. І ён хоча спачатку пабачыць свет, які яму быў амаль невядомы, а потым падумае, чым заняцца. Ян — славянін, нязнатнага паходжання і небагаты. У двухгадовым узросце страціў бацькоў, якія памерлі ад чумы. Потым яго выхоўвала цётка, якая выпадкова разбагацела.

Характар героя раскрываецца ў роздуме пра лёс свайго народа, у каханні да арыстакраткі Нісы, у адносінах з людзьмі, якія яго акружаюць. Ян Вар з пачуццём уласнай годнасці паводзіць сябе падчас сутычкі і дуэлі з фанабэрыстым гвардзейскім афідэрам Рынгенаў. Потым, ратуючыся, пакідае горад. Нібы высакародны вандроўны рыцар, ён абараніў сябя ад здэкаў аканома, выратаваў Яна Касу, аднаго з паўстанцкіх кіраўнікоў. Аўтар не толькі любіць сваім героем, ідэалізуе яго, але і закранае важныя моманты нацыянальна-культурных і сацыяльна-палітычных адносін у грамадстве, дзе выяўляюцца каланіяльныя імкненні пануючай нацыі і адраджэнцкія тэндэнцыі паняволенага народа.

Мужна і гераічна паміраюць паўстанцы 1863 года ў эпілогу «Калія сценкі». Іхні камандзір, дваранін Грынкевіч, і яны, сяляне, годна вядуць сябе каля могількавай сцяны ў апошнія хвіліны жыцця. Ім вельмі балюча пакідаць гэты свет. Адбываецца кароткі допыт, а потым выконваецца прысуд.

Вось да стала, за якім сядзіць афіцэр, падыходзіць ціхі хлопец. На пытанні адказвае стрымана і годна, але так прыгнечана, так абы-якава. Хлопцу вельмі хочацца жыць. Але калі ён чуе традыцыйнае «халоп», яго твар горда крывіцца, і ён прамаўляе: «Не, я не хлоп. Дзякуй богу, дыхнуў я хоць на міг сапраўднага паветра... Вам ім ня дыхаць. Яно мае». Заўважым, што ў гэтым эпілогу словы сялян пададзены па-беларуску. Грынкевіч у такую цяжкую хвіліну падтрымлівае сваіх паплечнікаў ці то стрыманым словам, ці то гучным выкрыкам. Усё меней становіцца хлопцаў. Апошні з іх крычыць на развітанне: «Смялей, сябра. Ты ж з намі нават зараз».

Прышла чарга і да Грынкевіча. Ён чуе ветлівы і спачувальны папрок афіцэра, як гэта ён, прадстаўнік старога дваранскага роду, змог пайсці з гэтым быдлам. Патэтычна і гнеўна Грынкевіч адказвае, што яму сорамна за сваё званне, якое маюць і многія нягоднікі. Прамаўляе словамі Каліноўскага, што ў нас няма шляхты, у нас усе роўныя. І потым дадае пра высокае званне — прасты чалавек. Кідае афіцэру зласлівыя і гнеўныя словы.

Грынкевіч выступае як героіка-рамантычны герой. Аднак ягоныя словы, звернутыя да афіцэра, гучаць у пэўнай ступені рытарычна і нават лаянкава. Тым самым зніжаецца мастацкая вартасць гэтага надзвычай глыбокага і змястоўнага вобраза.

Перад самым расстрэлам Грынкевіч хацеў крыкнуць салдатам, якія глядзяць на яго са спачуваннем, каб не былі дурнямі. Але палічыў, што не варта крычаць. І ў гэту крытычную хвіліну, на мяжы быцця і небыцця, падумаў: «Ну, а тепер проста, без бравады». І далей аўтар плённа развівае гэты такі цэласны і гарманічны характар.

Грынкевіч перад пакараннем быў як у сне. Думкі наплывалі адна за адной. Паўстанне разгромлена. Ён убачыў каля могілкавай агароджы бярозы і таполі. Успомніў тую, з якой сустрэўся ў бярозавым гаі, якая была падобна на бярозку і якая стала потым ягонай жонкай. Яна не пакрыўдзілася, калі ён пакінуў яе і пайшоў у рушэнне. Яму страшна ўсё ж такі паміраць. Гучыць залп. Салдаты не трапілі, толькі ранілі яго. Выскаквае і страляе з пісталета афіцэр. Грынкевіч думае пра сябе, што ён не мог паступіць іначай. Ён павінен быў бараніць Радзіму. У адваротным выпадку «я не мог бы жыць, я чувствавал бы себя подло, глядя в глаза моему народу, перестал бы любить себя, и тогда наша любовь имела бы более печальный конец, чем сейчас».

На балючай, трагічнай ноце заканчваецца твор. Чорная пустата ахутала ўсё навокал. Зацеplілася думка, што ён выжыве, залечыць раны і прадоўжыць барацьбу. Узнікла святло. Праз агонь, змрок і смерць прыйдуць людзі ў блакітную краіну і будуць шчаслівыя. Ён чуе

гукі «Месяцавай», «Рэквіема», якія выконвае яна. Свядомасць ягоная поўніцца дзівосным і чароўным пачуццём: «Хорошо заснуть у тебя на руках. Любимая. Как я счастлив! Как хорошо жить!»

І ў фінале — з нізкіх хмараў імжыць халодны дождж. Лекар падыходзіць да знявечанага цела, якое ляжала каля сцяны і абдымала зямлю. Канстатуе смерць.

Гістарычны вопыт народа, яго чароўную, дзівосную душу ўвасобіў Уладзімір Караткевіч і ў творах пад назвай «Казкі і легенды маёй Радзімы», дасланыя для ацэнкі Якубу Коласу. Народная творчасць заўсёды была трывалым і надзейным падмуркам для пісьменніка. У лісце, прыкладзеным да гэтых твораў, ён заўважыў, што казак у яго «ёсць яшчэ з паўсотні, дзесятак песень і іншае», выказаў шкадаванне, «чаму толькі не намагаюцца фалькларысты запісаць усё гэта», бо «яно ж перад новымі інтарэсамі адступае».

Думаецца, што Караткевіч ужо тады, на пачатку творчага шляху, разумеў значнасць казкі для выхавання ў дзяцей любові да радзімы, далучэння іх да беларускай мовы. У гэтым плане Уладзіміра Караткевіча можна параўнаць з Х. К. Андэрсенам, які праз свае казкі ўзняў прэстыж дацкай мовы і культуры.

Як вядома, асоба чалавека ў значнай ступені фармуецца ў дзяцінстве, асабліва ў пачатковыя пяць гадоў. Тое, што будучы пісьменнік пачуў яшчэ да вайны ад свайго дзеда, ён удала апрацаваў і ўвасобіў у казках «Лебядзіны скіт» і «Вужыная каралева». У першай з іх раскажаў пра падзею, якая адбылася вельмі даўно, калі татары напалі на рускую зямлю. Яны рухаюцца з нарабаным багаццем і з палоннымі. Хан Бату параўноўвае народ са статкам, «у якім кожная жывёла думае толькі аб тым, каб есці другіх і не быць з'едзеным», здэкліва выказваецца пра палонных, якія хутка забудуць сваю мову і сваю зямлю, лічыць, што яны памерлі ўжо. Яму прарэчыць паэт Юсуфі. Тады хан для падмацавання сваіх аргументаў прапануе старому, якога яны ўбачылі каля скіта, зрабіць выбар: аддаць сваё жыццё дзеля выратавання людзей альбо — наадварот. Стары згаджаецца памерці, але просіць пакінуць жывымі столькі палонных, колькі змеціцца ў ягоным скіце. Хан згаджаецца. У скіт зайшлі ўсе палонныя і вылецелі адтуль бельмі лебедзямі. Стары кажа, што ён прыняў «слэзы і гора цэлай зямлі». І яшчэ ён «верыў і любіў. Калі хоць адзін чалавек астаўся на роднай зямлі — яна не загіне». Стары ператварыўся ў камень, «з-пад якога тачыліся слэзы, збягалі ў ручаёк, струменьчыкам беглі да возера». У страху ворагі кінуліся прэч «з гэтай страшнай зямлі, дзе плачуць нават камні і змагаюцца нават слабыя».

У канцы казкі пісьменнік заўважае, што з таго часу Белую Русь назвалі «белай», бо ад лебядзінага апярэння стала белай вопратка ў яе людзей. А яшчэ кажуць, што яна таму «белая», бо пад татарамі не пабыла.

Як цудоўны апавядальнік з дзівоснай фантазіяй раскрыўся Караткевіч у казцы «Вужыная каралева», дзе расказана трагічная гісторыя пра прыгожую Яліну і яе мужа, вужынага караля (такім яго, прыгожага прынца, зрабіў злы чараўнік), а таксама пра іх дзяцей, сыноў Дуба ды Ясеня і дачок Бярозу ды Асінку. Яліна са спазненнем пакахала вужынага караля, не выратавала яго ад злых чараў. Яна і яе дзеці ператварыліся ў дрэвы.

Уладзімір Караткевіч арганічна засвоіў казачныя сюжэты, вобразы і матывы, добра перадаў народную мараль і этыку. Выказваў схільнасць пераважна да апрацоўкі чарадзейных, легендарных і казак пра жывёл.

Патрыятычная па змесце «Казка пра Пятра-разбойніка». Не было даравання разбойніку за тое, што ён забіваў простых людзей. Ніякія далейшыя добрыя справы не маглі пазбавіць яго ад балячак на целе і трохпудовых жорнаў, якія ён, выконваючы парадку зямлі і раскайваючыся, уздзеў на сваю шыю, каб вызваліцца ад ранейшых злачынстваў. І толькі тады, калі забіў чалавека, які на матчыну магілу пляваў і зямлю родную лаяў, зніклі балячкі і рассыпаліся ў друз жорны.

Па-рознаму выказваў пісьменнік сваю любоў да роднай зямлі. У канцы 70-х гадоў у казды «Скрыпка дрыгвы й верасовых пустэчаў» ён расказаў пра таленавітага музыку Алеся Бан-Жвірбу. Разважаючы пра сутнасць ягонага высокага мастацтва, напісаў: «Калі ты не складзеш такой песні ў гонар Радзімы і волі, вайны і любові, — шэлег табе цана».

Казку «Надзвычайная котка» пазней Караткевіч дапрацаваў і назваў «Чортаў скарб» (упершыню апублікавана ў часопісе «Бярозка», 1974, № 10). Гэта казка набыла шырокую вядомасць. У ёй аўтар займаўся і цікава расказаў пра чорта, які так сваволіў у сялянскай хаце, што гаспадарам ад яго жыцця не было. Іх, бедных, выручыў павадыр з мядзведзем. Яны спыніліся на начлег у той хаце. Поччу чорт пачаў ласаватца паранай рэпай. Лушпайкі кідаў уніз. А там ляжаў мядзведзь. Ён пачаў іх падбіраць, есці і пры гэтым сапці і чмякаць. Чорту гэта не спадабалася. І ён, думаючы, што там котка, піхнуў мядзведзя нагой. А той схапіў чорта і добра яго адкалашмаціў. Баючыся кошкі, чорт пакінуў хату і болей не сваволіў у ёй. Неўзабаве сустрэўся з селянінам і паведаміў, што ў падпечку ягонай хаты

знаходзіцца скарб. Гаспадар выкапаў той скарб і разбагацеў. Хата і скарб могуць мець сімвалічны сэнс.

У гэтай казцы пісьменнік традыцыйны фальклорны сюжэт напоўніў арыгінальнымі вобразамі і дэталямі, стварыў каларытныя і яркія малюнкi. Вясёлай, маляўнічай і сінанімічна разнастайнай атрымалася тая сцэна, дзе мядзведзь дубасіў чорта: «Пакрыўдзіўся Мішка. Згроб чорта ў ахалак, сцягнуў з прыпечка і давай яго мяць, давай яго прасаваль, давай яго лапамі валтузіць ды калашмаціць, давай абходжваць, лупцаваць, малаціць ды дубасіць, давай яго за рогі круціць як сідараву казу ды дзерці смяротным боем». У пазнейшым варыянце казкі аўтар прывёў некаторыя пазнавальныя звесткі. Напрыклад, паведаміў, што падзеі, якія ён апісвае, адбыліся так даўно, калі на Беларусі не было бульбы, а замест яе парылі рэпу ці брукву. Растлумачыў сэнс прыказкі «Шчасліваму і чорт дзяцей калыша».

У самыя неверагодныя сітуацыі трапляюць героі казак Уладзіміра Караткевіча. З лагоднай усмешкай расказаў ён у казцы «Мужык і дзіва аднавокі» пра кемлівасць і вынаходлівасць есяніна. Ён хоць і быў п'яны, але здолеў заінтрыгаваць пачварную істоту, якая хацела яго з'есці, потым праехацца на ёй, сумесна выпіць з ёй пляшку гарэлка і, нарэшце, заманіць яе ў бутэльку і закрыць там коркам.

Натуральнасцю размоўнай інтанацыі, пластычнасцю малюнкаў, багаццем фантазіі характарызуюцца і дасланыя Якубу Коласу, як вызначае аўтар іх жанр, «з вобразаў казак», якія ўзніклі з павер'яў ці асобных фрагментаў казак. Гэтыя творы невялікія па аб'ёме. У іх сцісла і лаканічна расказваецца пра таямнічы свет і ўчынкi валадароў ці насельнікаў падводных глыбін і балотных прастораў («Рыбі цар», «Пан тванны, шляхцід багнянь»), паказваецца ў гумарыстычнай форме, як верабей справіў памінкі па сваёй цёінчы («Вераб'ёва цешча»), даецца фантастычна-міфалагічная замалёўка начнога пейзажу («Ноч») ці раскрываецца каханне лясной царэўны да пастуха («Старая казка»). Гэтыя творы напоўнены светлым і чыстым, часам элегічна-эмацыянальным ці гарэзліва-жартаўлівым пантэістычным пачуццём.

Шэраг цікавых казак стварыў пісьменнік у 70-я гады і на пачатку 80-х гадоў («Верабей, сава і птушыны суд», «Кацёл з каменьчыкамі», «Нямоглы бацька», «Вясна ўвосень» і іншыя). Ім уласцівы натуральнасць гучання, займальнасць сюжэта, пазнавальнасць, наяўнасць народных маральна-этычных крытэрыяў у ацэнцы рэчаіснасці. Пісьменнік паспяхова выкарыстоўвае казачныя вобразы і матывы. Канцоўка ў яго казках часцей за ўсё шчаслівая.

Караткевіч з'яўляецца аўтарам уступіага артыкула «А бадай вам цікава было» да зборніка беларускіх народных казак «З рога ўсяго многа» (1968). У яго перапрацоўцы выдадзены зборнік «Казкі» (1975).

Жывы і прываблівы вобраз старога васьмідзсяцігадовага селяніна стварыў пісьменнік у апавяданні «Дзядуля». Стары Ян Рыгоровіч ачуняў пасля доўгай хваробы, але лекар забараніў яму працаваць. І ён, чалавек, які прывык да працы, адчувае сябе непрыкаяным і непатрэбным. Усе дарослыя паехалі ў поле, а яго пакінулі сцерагчы хату і ўнукаў. Ён падправіў прызбу, замяніў падгніўшую дошку ў плоце, абрэзаў адзіную недагледжаную яблыню, «але рукі патрабавалі сапраўднай працы, і дзед з зайздрасцю прыпамінаў тыя дні, калі нявестка нават лаялася за тое, што яму няма калі зрабіць гэтыя рэчы». Каб заглушыць свой душэўны неспакой, бярэ малую ўнучку і накіроўваецца за сяло. Думае пра сваё пражытае жыццё, расказвае дзяўчынцы шмат дзівосных рэчаў пра звяроў, птушак і раслін. Але стары ажыў душою толькі тады, калі адчуў, што ён, як ніхто іншы, зможа дапамагчы меліратарам, якія вырашылі асушыць іх гнілое балота, бо гэта балота ён ведаў лепш за ўсіх вяскоўцаў.

У апавяданні добра абмаляваны душэўны стан героя, дакладна перададзены ягоныя адносіны і дыялогі з унучкай, аднавяскоўцамі, старшынёй калгаса, меліратарамі. Пісьменнік не проста апаэтызаваў селяніна-працаўніка, а стварыў гарманічны вобраз чалавека, умудронага жыццём, добрага, клапатлівага, паважанага іншымі і жыццелюбівага. Уваеобіўшы народны вопыт, якраз такі чалавек можа сказаць: «Паміраць збіраешся, а жыта сей». Але ў асобных выпадках, напрыклад, ва ўнутраных маналогх героя, часам гучыць не ягоны голас, а голас аўтара. У выніку пісьменнік не раскрывае характар знутры, а расказвае пра свайго героя, нібы глядзіць на яго збоку. Магчыма, твор атрымаўся крыху расцягнутым. Але ўсё гэта не зніжае вартасцей апавядання.

Пра трагедыю, якая адбылася восенню 1863 года ў глухім палескім сяле, дзе спыніўся на адпачынак патрапаны ў сутычках з інсургентамі атрад царскага войска, расказаў пісьменнік у апавяданні «Паляшук». У адну з тых цёмных начэй нехта падпаіў стайню і склад з амуніцыяй і зброяю. Праз некаторы час нехта падкінуў у пакой капітану Румянцаву і паручыку Барзіловічу па змяі. Румянцаў «выкруціўся толькі цудам», а паручык памёр. Падазрэнне за ўчыненае ўпала на палешука, якога салдаты знайшлі ў ваколіцах сяла пад карэннямі старога дрэва ў нары.

Караткевіч лаканічна апісаў грамадскую сітуацыю пасля разгрому паўстання, калі «выпаўзла на свет тое, што раней старанна

хавалі: здрада, падлога і мярзотных жак». Нікчэмнымі былі і паводзіны капітана Румянцава, рускага з-пад Калугі, і паручыка Ратча, выхадца з тутэйшых мясцін. Першы з іх, сумленны ваяка, прамовіў за гарэлкаю: «Дзярмо. І палячочкі, і гэтыя вашы, паручык Ратч, палескія вылюдкі. Ды, калі праўду казаць, дык і мы такія ж, калі яшчэ не горшыя. «Душыцелі».

Здавалася б, у ягонаі знявечанай і спустошанай душы працнудлася сумленне. Але гэта хутчэй за ўсё бравада п'янага і абьякавага да ўсяго чалавека, які неўзабаве прыме рашэнне расстраляць палешука, каб іншым не было павадна бадзяцца са зброяю ў недазволеных месцах.

Як тупых, абмежаваных жывёл успрымаў жыхароў глухіх палескіх імшараў Ратч. Ён «любіў селяніна сваіх беларускіх абшараў, пакарнага, рэлігійнага, набітага забабонамі да мазга касцей і, разам з тым, моцнага, вытрымлівага». Такая замілаваная і высакамерная панская любоў не перашкаджала Ратчу бачыць і вартасці ў палешукоў.

Вось і гэты арыштаваны дзікун. Ён годна адказвае на пытанні афіцэраў. Потым, чакаючы пакарання, спявае ў пуні зусім не жаласлівыя, а гнеўныя песні. Ён падобны да арла, пасаджанага ў клетку. Паводле ягоньх уяўленняў, Бога нельга саджаць у каменную будку касцёла ці царквы, ён «у кожнай былцы, і ў лясах, і ў багне — паўсюль». Перад расстрэлам паляшук стаў казаць малітву. А потым, як дайшло да яго тое, што з ім можа здарыцца, пачаў прасіць не забіваць яго. За гэта панам афіцэрам ён дасць шмат грошай. Тыя згадзіліся. Калі з зямлі былі выкапаны непрыдатныя для ўжытку пятроўскія раменныя грошы і іншае «багацце» палешука, моцна абурьліся. Паляшук жа, калі зразумеў, што яго расстраляюць, казаў, што гэта ён падпаліў і што іх, прышэльцаў і злых людзей, не міне кара. Чым больш гаварыў паляшук, тым больш Ратч быў чамусьці ўпэўнены, што ён не вінаваты. А Румянцаву здалося, што асуджаны саскнарнічаў і не паказаў ім сапраўдны скарб.

Салдаты, якія закапалі знявечанае цела палешука, асудзілі панноў-афіцэраў, якія паквапіліся на грошы бедака. Адзін з іх прамовіў: «А я ўпэўнены, што калі б там хоць дваццаць сапраўдных рублёў было — яго б выпусцілі жывым. Вось чаго грошы варты... Кажуць, палячышкі, палешукі, а мне здаецца, што калі паны на такое здатны, дык нам з гэтых палешукоў прыклад браць трэба, а не біць іх».

Афіцэры ледзь адышлі ад месца страты, як заўважылі жанчыну ў лахманах і з трыма малалетнімі дзецьмі. Яна залямантавала. Вечарам афіцэры смяротна перапіліся.

У апавяданні «Паляшук» пісьменнік расказаў пра адзін трагічны эпізод, які адбыўся падчас паўстання 1863 года. Ён дасканала перадаў і атмосферу той пары, і характары сваіх герояў. Многія вобразы і дэталі ўражваюць сваёй мастацкай і псіхалагічнай напоўненасцю. Напрыклад, паляшук, якога вялі на расстрэл, у забыцці пакінуў у калюжы адзін поршань. І Ратчу непрыемна было потым глядзець на яго нагу, якая хутка пачырванела ад холаду. Гэты поршань нібы ўспамін пра чалавека, якога ўжо не стала, апісваецца ў далейшым: «На сцежцы, на шляху ляжаў поршань палешука, вада яшчэ не наліла яго з коптурам, і ўнутры плаваў жоўты асінавы лісток».

Як рэальны, жывы чалавек намаляваны ў творы паляшук. Не супрацьпастаўляюцца, а хутчэй за ўсё ўзаемадапаўняюць адзін другога афіцэры Румянцаў і Ратч. Апошні можа выказаць сумненні ў тым, што паляшук невінаваты, але не выратуе яго. У канцы апавядання ён дакарае Румянцава, што той вінаваты ва ўчыненым. На што п'яны субяседнік зусім слухна адпавядае: «А чым вы за мяне лепшы?» Гневам і болей поўняцца заключныя радкі твора: «Над хатамі раўла навальніца, сыпала дажджом на загубленае ў лясах сяло, чорнай сажай крыла ўсё навокал, і ў яе плачы чуўся і перадсмяротны стогн, і лямант кабеты, і грамавы рык народнай крыўды і пометы». Тут створаны канкрэтна-індывідуалізаваны і адначасова планетарна-маштабны малюнак.

Інтэнсіўныя мастацкія пошукі вёў Уладзімір Караткевіч у другой палове 50-х гадоў. Вясной 1956 года ў Лесавічах ён стварыў невялікія апавяданні пра звяроў і птушак «Сойка», «Як абуджаецца жанчына», «Качка», «Джэк», «Куцька», «Мядзведзь», «Тры варонь», якія аб'яднаў у нізку пад назвай «Нямья браты» (рукапісы іх захоўваюцца ў 17-й папцы хатняга архіва пісьменніка). Да гэтых твораў прымыкаюць створаныя тады ж і вершы ў прозе «Кветкі», «Сонцаварот», «Зімовы прыщмак», «Простае», «Разбітае сэрца» (упершыню надрукаваны ў часопісе «Маладосць», 1990, № 11), дзе апісаў прыродныя з'явы і перадаў свае пачуцці.

У нізцы «Нямья браты» не проста раскажваецца пра норавы і звычкі звяроў і птушак. У апавяданнях адчуваецца прысутнасць чалавека, што відаць і тады, калі аўтар з'яўляецца дзейнай асобай, і тады, калі выступае пабочным назіральнікам. Апавядальнік выкарыстоўвае як рэалістычную манеру пісьма, так і ўмоўна-фантастычныя сродкі. І тады ён можа пагаварыць з мядзведзем ці перадаць гутарку трох варон. Праўда, у асобных з іх («Куцька», «Мядзведзь») празмерна асабісты пачатак выступае лішнім, штучным і парушае тым самым мастацкую цэласнасць твора. Так, цікавым і пазнавальным уяўляецца

паведамленне пра мядзведзя, які еў горкія лячэбныя травы, каб ачысціць перад зімовай спячкай свой страўнік ад паразітаў, бо ў адваротным выпадку ён у бярозе дачасна пазбавіцца тлушчу і ўстане ў лютым. Толькі дысанансам выступае жаданне апаведальніка запрасіць мядзведзя ў сваю хату, наліць яму гарэлкі і даць закусіць, а потым, калі пойдзе, пазычыць яму палку ад сабак і ліхтарык. І ўвогуле, у канцы замалёўкі раіць Мішку, каб той занадта не надзіраўся, бо апаведальнік узамен можа прапанаваць патрэбнае лякарства.

Стыхіяй для Уладзіміра Караткевіча была прырода і гісторыя. Тады ж, у сакавіку 1956 года, у Лесавічах ён стварыў легенду «Маці Ветру», прысвечаную паўстанню 1743-1744 гадоў на Крыгчаўшчыне. Аднак пра гэты твор скажам крыху пазней, калі будзем разглядаць напісаную на пачатку 80-х гадоў драму «Маці ўрагану».

Уласны вопыт і вопыт свайго пакалення ўвасобіў Уладзімір Караткевіч у апавесці «У снягах драмае вясна». Напісаў яе ў маі 1957 года ў Оршы. Надрукавана пасля смерці пісьменніка. Спачатку ў 1988 годзе ў часопісе «Польмя». А ў 1989 годзе выйшла асобным выданнем.

Узнікла апавесць на хвалі грамадскіх перамен, якія адбыліся пасля выкрыцця культуры асобы Сталіна. Асноўныя яе падзеі адбываюцца ў 1952 годзе. На самым пачатку аўтар піша, што «пачалося гэта ў канцы лютага тысяча дзевяцьсот пяцьдзесят другога года ў вялікім горадзе, дзе былі помнікі і прыгожыя будынкі, зялёныя бульвары і ціхія хаткі на ўскраінах, дзе быў нават універсітэт, а значыцца, існавала гарластая і хударлявая, дасціпная і яхідная парода людзей, якіх завуць студэнтамі».

Аповесць «У снягах драмае вясна» — твор аўтабіяграфічны. І хоць не названы горад, у якім адбываецца дзеянне, але гэта, безумоўна, Кіеў. Многія персанажы мелі сваіх прататыпаў. Напрыклад, у Яне Паважным, аднакурсніку і сябру Караткевіча, пазнаецца Фларыян Няўважны, вядомы польскі перакладчык і даследчык украінскай і беларускай літаратуры. Мелі сваіх прататыпаў таксама іншыя героі твора.

Шмат узяў ад пісьменніка і галоўны герой Уладзіслаў Берасневіч. Заўважаецца падабенства іх імёнаў і прозвішчаў. Берасневічу, як і аўтару, у 1952 годзе было 22 гады. Ён таксама не хадзіў на нецікавыя лекцыі, а замест гэтага працаваў у бібліятэках. Не ведаў, кім ён будзе, навукоўцам ці паэтам. Рыхтаваўся да паступлення ў аспірантуру, але ў выніку сфабрыкаванай дэмагогамі і кар'ерыстамі справы паехаў настаўнічаць у вёску Вавуліцкі Млын. Караткевіча пры падобных

абставінах таксама не прынялі ў аспірантуру, і ён пасля заканчэння ўніверсітэта працаваў у Лесавічах каля Тарашчы.

Ёсць і біяграфічныя адрозненні паміж аўтарам і галоўным героем. Берасневіч, напрыклад, у гады вайны быў партызанскім сувязным, а потым на камсамольскай рабоце ў Заходняй Беларусі. Ёсць іншыя адрозненні. Аднак галоўным з'яўляецца іх духоўная блізкасць. Як і Караткевіч, Берасневіч усебакова адораная, высакародная і дзейная натура. Ён ведае сусветную культуру і фальклор. У яго свае ацэнкі творчасці Дастаеўскага, Гамсуна, Ніцшэ. Лічыць, што марксізм не застылая догма. Маральны максімаліст і сумленны чалавек, ён многае не прымае ў тагачаснай рэчаіснасці. Адмоўна ставіцца да таго, што ў аспірантуру бяруць у большасці выпадкаў не па прынцыпу таленавітасці, а зусім па іншых прындьпах. Яму не падабаецца стаўленне дзяржавы да некаторых народаў і пэўных грамадскіх з'яў. Берасневіч не прымае палажэнняў артыкула аднаго аўтара, дзе сцвярджаецца, што «абуджэнне самасвядомасці Італіі пры Гарыбальдзі або Русі пры Пушкіне — станоўчая з'ява, а абуджэнне самасвядомасці Лабановіча — толькі што «не хавае ў сабе асаблівай небяспекі». Герой думае пра нараджэнне ў асобным чалавеку і ў народзе гэтай самасвядомасці.

Берасневіча, у якога было «стыхійнае разуменне прыгожага, неабходнага і лішняга ў карціне», засмучае, што няма славутага на ўвесь свет беларускага мастацтва. Кажы, што калі б ён быў мастаком, то маляваў бы сваё, роднае так, каб слёзы на вочы наварочваліся. «І яшчэ, — сцвярджае герой, — намаляваў бы палян, а на ёй папараць. І ўсю гэту папараць сонца святлом заліло, стаіць яна светлазлёная. А ў папараці на конях б'юцца Ян Прыгожы і Балотны Уладар. За спіною ва Уладара — дрыгва, за спіною Яна — родныя лясы. І Ян — гэта народ».

Акрылены шчырым каханнем, ён думае зрабіць шмат карыснага ў жыцці. Берасневіч вядзе актыўныя духоўныя пошукі. Прыгажосць і значнасць яго асобы раскрываецца ў каханні, вучобе, працы, адносінах з людзьмі. Ён выступае як рамантык, летуценнік, які марыць пра ідэальнае і прыгожае жыццё ў будучым, калі на Венеры будзе знішчаны вуглякіслы газ, стане цёпла, і там можна будзе праводзіць першую сусветную нараду камуністычных паэтаў. І адначасова гэта рэаліст, які можа даць канкрэтныя практычныя парады пры пабудове стадыёна ці шмат зрабіць для абнаўлення побыту ў Вавуліцкім Млыне.

У пасляслоўі да першага кніжнага выдання твора Адам Мальдзіс слухна зазначаў: «У аповесць укладзены значны змест. Гэта мужная і шчырая споведзь юнака, што сумленна ўваходзіць у сапраўднае

жыццё. І напісаны твор вопытнай спрактыкаванай рукой». Сапраўды, жывымі ўяўляюцца вобразы, праўдзіва абмаляваны адносіны паміж людзьмі, дакладна перададзена ў творы тагачасная грамадская атмасфера. Берасневіч моцна і пяшчотна кахае Алёнку, здзяйсняе сапраўдны подзвіг, калі ратуе Сяляўку.

Ён творчая, інтэлектуальна і духоўна багатая натура. Таму і не прымае лекцыі дагматыка Холадава. У выніку наспявае канфлікт. Любімы выкладчык студэнтаў Маркевіч перасцерагае Берасневіча, хоча, каб той трошкі ўтаймаваў свой халерычны тэмперамент, бо можа здарыцца бяда. І яму, «чалавеку легкадумнаму і, па маладосці год, трошкі самаўпэўненаму», даверліваму і душэўна чыстаму, не ўдалося пазбегнуць канфлікту з той сістэмай і з тымі парадкамі, яркім увасабленнем якіх з'яўляецца дэмагог і кар'ерыст Маркіч.

Ужо на самым пачатку Берасневіч інтуітыўна не прымае Маркіча, камсамольскага сакратара курса, маральна супрацьлеглага яму чалавека, які хоць і «гаварыў заўсёды правільныя словы — нейкай мяртвячынай аддавалі яны ў яго». Праўда, душэўная дабрыва героя стрымлівала яго ад рэзкай і адмоўнай ацэнкі гэтай постаці. Так, у размове з сябрам, які асуджае Маркіча, Берасневіч кажа: «Ён не такі ўжо благі хлопец. Можна, я, праўда, яго не ведаю? Я яму таксама не вельмі давяраю, антыпатычны ён мне».

Маркіч — небяспечнае і заканамернае параджэнне несправядлівага грамадскага ладу. На сходзе ён беспадстаўна абвінавачвае Берасневіча, патрабуе выключыць таго з камсамола і універсітэта. Берасневіч і ў гэты крытычны момант, каб зменшыць незаслужанае пакаранне, не пайшоў на кампраміс, не пакаяўся. Наадварот, ён мужна і смела бароніць свае прынцыпы і ўласную чалавечую годнасць: «І вы ведаеце мяне, вы ведаеце, я не зрабіў ніводнага ўчынку, які можна было б назваць варожым учынкам, учынкам чалавека, які ненавідзіць нашу рэчаіснасць. Маё жыццё чыстае перад камсамолам, перад дзяржавай. Калі я думаю, што ў нас ёсць цемрашалы, якія імкнуцца парушыць аднасць нашых народаў, — я кажу гэта проста ў вочы, і гэта не азначае, што я лічу цемрашаламі ўсіх. Калі я люблю сваю радзіму — гэта яшчэ не нацыяналізм».

Берасневіч адкрыта выступіў супраць маркічаўшчыны, сваімі паводзінамі і словамі нібы разбудзіў ад летаргічнага сну Маляўку, знайшоў падтрымку ў сваіх сяброў, іншых удзельнікаў сходу. На жаль, вымушаны быў пакінуць універсітэт, адмовіцца ад аспірантуры. Перасталася з ім сустрэкацца Алёнка.

Аднак няўмольнай была хада гісторыі. Скончылася і сталінская «зіма». Сваімі словамі і ўчынкамі герой набліжаў вясну грамадскага

абнаўлення. У эпілогу Караткевіч піша: «Чатыры гады мінула, адбыліся вялізныя змены ў дзяржаве, і з кожнай зменай Берасневіч адчуваў, што гэта яго думка, што робіцца яго справа і сама дзяржава робіцца ўсё больш і больш роднай яму, без ранейшых непараўненняў. І маркічаў ставала ўсё менш, бо новае патрабавала, каб кіраўнік проста працаваў і займаўся гаспадаркай, а не мянціў языком на зборах. Стала спакайней на сэрцы». Берасневіч сустракаецца з Алёнкай, каб ужо больш ніколі яе не страціць.

Уладзімір Караткевіч стварыў цікавы твор пра студэнцкае жыццё пачатку 50-х гадоў. Праўда, псіхалагічна непераканаўчымі выглядаюць асобныя ўчынкі герояў, часам павярхоўна раскрываюцца характары, аднабакова вырашаецца канфлікт. Тым не менш твор захапляе і ўражвае трапнасцю і багаццем дэталей, дасканаласцю мовы, тонкасцю і глыбінёй у раскрыцці душэўных перажыванняў герояў, у адлюстраванні студэнцкага асяроддзя, у перадачы духу і каларыту таго часу.

Тэматычным багаццем вызначаюцца апавяданні Уладзіміра Караткевіча, створаныя ў канцы 50-х гадоў. Некаторыя з іх, як, напрыклад, «Завеі», «Лясная гісторыя», «Госць прыходзіць на золкім святанні», «Подыхі продкаў», «Аліва і меч», «Пасмяротная гісторыя аднаго цецерука», «Белае польмя», «Лісты не спазняюцца ніколі», пры жыцці пісьменніка не друкаваліся. Розная мастацкая вартасць гэтых твораў. Аднак усе яны напісаны вопытнай рукою.

Праўдзівая і натуральная перададзены людскія адносіны і пачуцці ў апавяданні «Завеі». Героя-апавядальніка на другі дзень пасля вяселля ўзялі на фінскую вайну, што было для яго здзіўным і незразумелым. Ён думаў пра пакінутую ў далёкай вёсцы жонку. Але скончылася тая вайна. Разам з іншымі апынуўся ў Ленінградзе, чакае адпраўкі да эстонскай мяжы. Просіць у камандзіра роты адпусціць на тры дні дамоў. Той зразумеў чалавека. Бярэ ягоны дамашні адрас, кажа, што дасць яму тэлеграму, каб ён дагнаў іх у дарозе. Герой са спазненнем прыехаў цягніком на станцыю. Дарогі замецены снегам. Да яго вёскі дваццаць кіламетраў. Туды ўжо тры дні ніхто не ездзіў. Але апавядальнік вырашыў ісці. З выключным майстэрствам апісаў аўтар гэта падарожжа свайго героя. Праз цемру, снег і завіруху ён, зняможаны і аслабелы, дабраўся да роднай хаты, дзе яго чакала толькі што прынесена тэлеграма.

Героі апавяданняў Караткевіча дзейнічаюць у незвычайных, але разам з тым і ў вельмі рэальных абставінах. Так, у апавяданні «Лясная гісторыя» добра расказана пра дружбу трох хлопцаў (двух старшакласнікаў і студэнта), пра іх любоў да прыроды. Яны два тыдні жывуць у

багушэўскіх лясах, начуюць каля вогнішча, збіраюць баравікі, ловяць рыбу, адпачываюць, весяляцца, трапляюць у розныя гісторыі. Хлопчаў глыбока абуралі тое, што апошнім часам у наваколлі пабольшала браканьераў. Аднаго з іх, дваццацішасцігадовага Пашку, які раніў ласіху, яны добра правучылі: зрабілі яму «самалёт», паклалі на спіну доўгую лату і прывязалі да яе рукі. Абадраны і медзьве жывы, ён толькі праз два дні вярнуўся з лесу ў вёску. Але з таго часу перасталі гучаць стрэлы ў спустошаных лясах і пушчах.

Пісьменнік выступаў за беражлівае стаўленне да прыроды. Варварскае знішчэнне лясоў асудзіў ён і ў тагачасным вершы «Рэзервацыя» (надрукаваны ў часопісе «Малодосць», 1990, № 11), дзе адзначыў, што «кожны стук нахабнай сякеры» адзваецца ў ягоным сэрцы, заклікаў людзей зберагчы лясное багацце, бо ў адваротным выпадку

Свет наш стане, як Марс, пустыняй,
На палатках выгарыць хлеб,
Дуплы стануць роўна-пустымі,
Як бязмежны і нудны стэп,
Абмялеюць светляы рэкі,
Вымруць, вымруць у пушчах звяры.
Знікне, знікне з жыцця чалавека
Да лясных вандраванняў парыў.

Неадлучны ад прыроды і стары ляснік Гаўрыла з апавядання «Пасмяротная гісторыя аднаго цецэрука». Ён сумленна, у працы, пражыў жыццё. Хораша перададзена ягонае паляванне на цецэрукоў, якіх ён потым завёз у мястэчка і прадаў на базу. Аднак па іроніі лесу аднаго з гэтых цецэрукоў спажыў у рэстаране цягніка ягоны сын Паўлюк, кандыдат навук, дэмагог і псеўдавучоны. Дробязнымі і нікчэмнымі мяшчанскімі інтарэсамі жыве таксама і Калібераў, сябар Паўлюка. Іхняя сустрэча, паводзіны і п'яная гутарка перададзены ў другой частцы апавядання. Як і ў іншых творах, у гэтым апавяданні дакладна і ў рэальных жыццёвых абставінах выпісаны характары герояў. Праўда, твор не пазбаўлены апісальнасці і сюжэтка-кампазіцыйнай нескампанаванасці. Не атрымала ў ім належнага ўвасаблення і думка пра адрыв некаторых інтэлігентаў ад народа, з якога яны выйшлі.

Мужныя і аддадзеныя сваёй справе людзі паказаны ў апавяданні «Белае поле». Пісьменнік прысвяціў яго свайму дзядзьку М. А. Садавому, які перад вайной працаваў у органах народнай асветы на Камчатцы. Падзеі апавядання адбываюцца на пачатку 30-х гадоў. Андрэй Падкова як начальнік абланы ў чарговы, пяты раз аб'язджае на сабаках усе школы, што раскінуліся на бязмежных прасторах

Камчаткі і Чукоткі. Ужо трэці дзень бушуе завея. Занесены снегам, ён ляжаў у палатцы і згадваў родную Наваградчыну, думаў пра сваю працу і яе карысць для людзей, што насялялі тундру.

Потым, калі завея скончылася, сабакі давезлі яго да чукоцкага стойбішча. Там сустрэўся з настаўніцай. Колькі гадоў таму яна, кволая дзяўчына, прыехала з Беларусі ў гэты край. Качавала разам са стойбішчам і вучыла дзяцей. З-за нядбайнасці чыноўнікаў ад асветы аказалася без спыткаў, чарніла і алоўкаў. Дзеці вымушаны былі пісаць палачкамі на снезе, а веды па іншых дысцыплінах засвойваць праз параўнанне з прадметамі, якія іх акружалі. Дзяўчына асвоіла чукоцкую мову. Яна высокай і добрай думкі пра людзей, сярод якіх жыве. Суровае жыццё Поўначы загартавала яе фізічна і духоўна. Падкова пераканаўся, што ў выхаванцаў Антаніны Сяргееўны выдатныя веды. Раздаў дзецям са свайго запасу спыткі і алоўкі. Вырашыў пакараць вінаватых у раёне і паабяцаў даслаць самалётам усё неабходнае для вучобы.

Як бачым, геаграфія дзеяння твораў Караткевіча даволі шырокая. Адзначым, што ў апавяданні «Белае польмя» не экзатычнымі, а пераканаўчымі і праўдзівымі выглядаюць апісанні жыцця і побыту людзей Поўначы. Як сапраўдны мастак і пісьменнік-гуманіст, аўтар расказаў пра іх з любоўю і павагай.

Уладзімір Караткевіч закранаў і паспяхова вырашаў у сваіх творах самыя розныя праблемы. У апавяданні «Госць прыходзіць на золкім святанні» ён расказаў пра пакручасты лёс таленавітага мастака Антося Доўгага, які застаўся ў акупаваным немцамі горадзе. Натхнёна маляваў карціны, увасабляў тагачасную рэчаіснасць на сваіх палотнах. Акупанты хочучь, каб ён супрацоўнічаў з імі. Мастак не прымае іхняй прапановы. Тады яны падсылаюць да яго правакатара. Доўгі «раскусіў» яго і выдаў немцам. А тыя па-езуцку падалі ў прэсе і па радыё гэты ягоны ўчынак як гераічны. Каб ачысціцца ад такога паклёпу, мастак пачынае забіваць немцаў, пакідае на месцы забойстваў запіскі, што гэта ён учыніў забойствы і што яго беспадстаўна абылгалі ворагі. Немцы выявілі месца знаходжання Доўгага. Ён шмат знішчае ворагаў і гіне.

Пісьменнік добра перадаў духоўныя і мастацкія пошукі Доўгага ў даваенны час і ў перыяд акупацыі, паказаў значнасць яго постаці як творцы і асобы. Аднак другая палова апавядання атрымалася расцягнутая. Перабольшанай уяўляецца колькасць забітых героем ворагаў. Асобныя сцэны атрымаліся прыгодніцка-павярхоўнымі ці меладраматычнымі. Усё гэта пэўным чынам зніжае мастацкую вартасць твора.

Шчырым, пранікнёным пачуццём і высокай паэзіяй прасякнута імпрэсія «Подыхі продкаў», народжаная пасля наведвання пісьменнікам славутай царквы Пакрава на Нерлі: «І калі я памру, калі рот мой, што спяваў і цалаваў, калі рукі мае, што стваралі і лашчылі, будуць тло і прах, нябачны мой подых застанеца ў гэтых белых сценах, як подых тысяч забытых продкаў».

Памета да апавядання «Аліва і меч» сведчыць, што яно было закончана 14 чэрвеня 1959 года ў Оршы. Упершыню надрукавана ў часопісе «Малодосць» (1990, № 11) да 60-годдзя Уладзіміра Караткевіча. Падзеі твора адбываюцца ў грамадзянскую вайну, дакладней, летам 1920 года, калі Чырвоная Армія наступала на Варшаву. У штаб прыехаў з фронту Арсен Воўкаў. Просіць дапамагчы войску. Кіраўніцтва вырашыла накіраваць яго ў Маскву, да Леніна, каб ён завёз даклад пра становішча ў заходніх губернях. Воўкаў — патомны інтэлігент, былы гімназіст. У суправаджэнне яму даюць матроса Шлыка. Начуюць яны ў лесапрамыслоўца Маеўскага. Адны, як прамалінейны і малапісьменны Шлык, лічаць яго буржуем, эксплуатаатарам. Другія прытрымліваюцца іншай думкі.

Наведвальнікі ўбачылі, што два пакоі Маеўскага былі загрузаваны скульптурамі, вазамі, карцінамі, сталёвымі даспехамі, рэдкімі калекцыямі зброі, старых кніг і тканін. Гаспадар кватэры паведаміў, што, каб набыць гэта, ён аддаў усе свае грошы. Ён сапраўды лесапрамысловец. Але высякаў лясы толькі спелыя і пераспелыя. Не быў драпежнікам. Пярэчыць Шлыку і на канкрэтных прыкладах даказвае, што не быў і эксплуатаатарам, кажа яму: «Навучыцеся глядзець на людзей як на людзей. Не трэба быць прасталінейным, бо вы шкодзіце рэвалюцыі больш, чым я. Пакуль мала чалавечых існаванняў у ваших руках — вы карысны. Вы незамэнны дыпкур'ер, вы цудоўны разведчык. Вы верны і мужны. Але дай вам у рукі гэтыя існаванні — вы будзеце тыран і таму вораг рэвалюцыі. І сумны будзе ваш канец». Далейшая гісторыя савецкай дзяржавы яскрава паказала, наколькі слушнымі і прарочымі сталі гэтыя словы.

Былы гімназіст Воўкаў убачыў у гэтым чалавеку самаахвярнага збіральніка і захавальніка беларускіх мастацкіх каштоўнасцей. Маеўскі сдварджае, што ўсе прыгнечаныя і зняважаныя чакалі рэвалюцыю. Але гнеўныя, выкрывальныя інтанацыі змяняюцца на пшчотныя і ласкавыя, калі ён паказвае Воўкаву сваю калекцыю і расказвае пра яе. Шмат любові, цеплыні, захаплення і страсці было ў словах гаспадара, які апавядаў пра ўсё тое, што ён выратаваў і збярог.

Воўкаў заўважыў у вачах гаспадара кватэры і выраз зацяжнай, непасільнай, гадамі сабранай стомы. Маеўскі, чалавек магутнага

целаскладу, сапраўдны волат, прамаўляе: «Я стаміўся трымаць на плячах цяжар, які павінен несці цэлы народ». Маеўскі выступае як волат духу і адначасова як асоба глыбока трагічная. Гэта адзін з рэдкіх, яркіх і самабытных вобразаў у беларускай літаратуры.

Па-свойму глянуў Уладзімір Караткевіч у апавяданні на Леніна. Сустрэча Воўкава і Шлыка з Леніным адбылася ў рабочым кабінце, а прадоўжылася за сяброўскім частаваннем у яго на кватэры. Воўкава, які дакладваў пра становішча на фронце і на Беларусі, а потым адказваў на пытанні, уразіў ягоны «ўсеабдымны, амаль нечалавечы па ёмістасці розум». Леніна цікавіла многае — харчразвѣрстка, адносіны каталікоў да савецкай улады, асаблівасці жыцця народа, нацыянальныя і рэлігійныя праблемы, пытанні культуры. Красамоўна гучыць і ягонае прызнанне: «І мы ж не чысценькія. Нас у трох лўгавых вадах варыць трэба, каб рэлігійнасць вывесці, ханжаства, хамства, бюракратызм».

На кватэры ў Леніна з харчоў была толькі вобла. Тады Шлык дастаў здабыттыя ў дарозе кавалак сала, палову бохана счарсцвеллага хлеба і дзсяткі тры бульбін, якія неўзабаве былі спечаны ў пліце. Паабеддаўшы, Ленін зазначыў, што даўно так смачна не еў, заўважыў: «Сорамна быць сытым, калі народ галадае... Самы страшны, самы небяспечны вораг рэвалюцыі — карупцыя, перараджэнства».

Падчас гутаркі Воўкаў расказаў кіраўніку савецкай дзяржавы легенду пра сваю родную зямлю. Там апавядалася, што калі людзі таго райскага куточка папрасілі ў Бога яшчэ і добрых начальнікаў, то ён не задаволіў іх просьбу. Ленін быў у захапленні ад гэтай легенды. Воўкаў згадаў і пра Маеўскага не як пра рабаўніка, а як пра беларускага Трацякова, які выратаваў мастацкія каштоўнасці не толькі нацыянальнай, але і сусветнай вартасці. Шлык запярэчыў, што Маеўскага як мільёншчыка і эксплуататара трэба расстраляць, што ў Воўкава «нянавісць да гадаў толькі асабістая». Ленін асудзіў Шлыка, заўважыў, што і мільёншчыкаў адрозніваць трэба, што нядрэнна, калі асабістая нянавісць змацоўвае грамадскую. Заўважыў: «Тое, што ў мяне стралялі, — гэта, таварыш, мая справа. У мяне стралялі. За народ дараваць нельга, а за Ульянава — ён сам даруе». Ленін згадаў пра свайго старэйшага брата Сашу, які быў пакараны смерцю. Пасля чаго Ленін зразумеў, што такая несправядлівая і варожая народу сістэма павінна быць знішчана.

Звяртаючыся да Шлыка, прамовіў: «Дык вось, таварыш, вы самі бачыце, што ў мяне больш «асабістых падстаў» на нянавісць да ўсіх гэтых... мільянераў. І, аднак, я ўмею адрозніваць Рабушынскіх і Няклядавых ад Бахрушынскіх і Маеўскіх. Не пашкодзіла б і вам умець рабіць гэта».

Ленін перадаў Воўкаву лісткі, у якіх напісаў, каб дом Маеўскага быў адведзены пад музей, каб знайшлі патрэбныя сродкі, адвядзі старо-му пры музеі два пакоі, прызначылі яго пажыццёвым дырэктарам музея, далі добрую пенсію і спецаёк. Сваім наведвальнікам ён сказаў: «І мы павінны паважаць лепшае нават у старым». У канцы іх размовы патухла святло. Гаспадар запаліў свечку і правёў гасцей. Апавяданне заканчваецца сімвалічным апісаннем: «На пляцоўцы ён стаяў з падсвечнікам у руцэ, асвятляючы ім шлях».

Відаць, Уладзіміра Караткевіча не варта дакараць за пэўную ідэалізацыю Леніна. Письменник, як і героі ягоных твораў, таксама быў дзіцем свайго часу. Так, і ў аповесці «У снягах драмае вясна» Бера-сневіч з ягоным крытычным і аналітычным розумам прыхільна ставіўся да ленінскай палітыкі. Прываблівы вобраз Леніна стварыў Караткевіч і ў вершы «Ленін калыша дзіця», які быў надрукаваны ў 1960 годзе. Зрэшты, мера ідэалізацыі таксама бывае рознай. Думаецца, што ў апавяданні «Аліва і меч» аўтар не толькі любуецца і захапляецца Леніным, але і паказвае яго як рэальнага, зямнога чалавека, спрабуе зразумець сутнасць ягонай асобы. І ў гэтым вартасць твора.

У апавяданні «Маленькая балерына» (закончана 1 мая 1961 года) Уладзімір Караткевіч звярнуўся да вобраза Сталіна. Гэты твор таксама быў надрукаваны пасля смерці пісьменніка, спачатку з'явіўся аўтапераклад на рускую мову ў часопісе «Нёман» (1987, № 8), а потым — на беларускай («Маладосць», 1988, М 1). Падзеі апавядання адбываюцца ў другой палове 30-х гадоў у Маскве. Галоўная гераіня, «маленькая, танюткая, чымсьці падобная на дзяўчо ў свае васемнаццаць год», танцуе ў оперным тэатры. На самым пачатку і неаднаразова ў далейшым аўтар сцвярджаў, што яе любілі ўсе. «Маленькая» яшчэ не ведала жыццёвых навальніц, яе вочы шырока і даверліва глядзелі на свет, твар свяціўся шчырай усмешкай, «уся яна была сучэльнай адданасцю людзям, і душа яе раскрывалася насустрач кожнаму чалавеку з чаканнем аднаго толькі добра».

Захопленая любімай працай і ўлюбёная ў жыццё, яна, як і многія тады, не магла зразумець жахлівага сэнсу, закладзенага ў плакаце, дзе была намалявана «рука ў калючай рукавіцы», якая «трымала за глотку маленькага разлезліка з надзвычай подлай мордай».

«Маленькую» ўсе шкадавалі і аберагалі. Яе каханы паведаміў, што арыштавалі ягонага дзядзьку, але не сказаў, што той памёр у турме тыдзень таму. Дзяўчына верыла, што адбылася памылка і ўсё абдыдзецца, «яна адчувала сябе так, быццам амаль нічога не змянілася на зямлі». Верыла найўна і ў тое, што яе сусед, якога арыштавалі ноччу, паехаў у далёкую камандзіроўку.

Не змянялася яе жыццёвая плынь. Але аднойчы яна, Ніна, атрымала права ўдзельнічаць у канцэрце, што меўся адбыцца ў Крамлі. Там яе прыкмеціў Сталін, які пасля выступлення запрасіў дзяўчыну да сябе ў ложу, пагаварыў, а потым паказаў палаты старажытных цароў.

З таго часу Ніна пачала выступаць амаль на ўсіх канцэртах у Крамлі. Расквітнеў яе талент. А Сталін знаходзіў час пагутарыць з ёю. Ён зачараваны талентам, дабрывёй, шчырасцю, душэўнай чысцінёю і адкрытасцю гэтай дзяўчыны. Яна ж да яго, «нягледзячы на амаль бязмежную любоў і павагу, адчувала часам невыразнае пачуццё шкадавання».

Пасля аднаго вельмі ўдалага выступлення Сталін праводзіць Ніну дамоў. Па дарозе, у машыне, выказвае сваё захапленне ёю, прамаўляе, што «мала каму можна верыць», што «чалавеку нельга верыць пасля дваццаці пяці» і што яна сваёй шчырасцю абуджае «ў кожным веру ў людзей». Пры развітанні дзяўчына вельмі ўсхвалявана прасіла і пераконвала яго: «Не думайце, што людзям нельга верыць... Вы не думаеце гэтага шчыра, вы не можаце так думаць!»

Вяртаючыся ў горад, Сталін не мог пазбыцца цяжкіх думак, а потым згадаў сваё дзяцінства і юнацтва: «На хвіліну ён падумаў, што аддаў бы ўсю ўладу за некалькі год маладосці. Улада не прыносіць шчасця». Узнікла сумненне: «А можа, я наогул нарабіў занадта?» Але ён адразу «загасіў гэтую думку». Потым супакоіўся: «Нічога. Для астатніх мае імя — сцяг. І за яго яны пойдучь праз агонь і ваду... Для будучыні». І далей: «Думка суцяшала, і ён задрамаў у машыне, гэты цяжкі, грузны чалавек, падобны ў гэтую хвіліну на соннага сапсана, чалавек, які не меў ужо ні шчасця, ні кахання, ні веры, ні радасці аддацца добрым пачуццям другіх, ні даверу да людзей — нічога. Акрамя бязмежнай улады, роўнай якой яшчэ не было на зямлі. Ён не ведаў, што ўладараць і над ім, штучна пераконваючы ў зламыснасці навакольнага свету, падтрымліваючы жах перад усім і веру ў тое, што чужую руку адвядучь ад яго дзесятак адзіна верных, адзіна адданых».

Гэтая светлая і чыстая дзяўчына на імгненне абудзіла ў ягонаі спустошанай і стомленай душы добрыя думкі, усведамленне, што ўлада не прыносіць шчасця. Прабіснула нават сумненне ў правільнасці сваіх паводзін. Але ён адразу адкінуў яго і апраўдаў сябе, што прынясло яму суцяшэнне. Караткевіч піша пра Сталіна як пра чалавека, які страціў у жыцці ўсё, акрамя бязмежнай улады. Ён выступае як трагічная і адначасова як жахлівая асоба.

З выключным майстэрствам апісана ў аповяданні сцэна масавага людскога псіхозу ў палацы. Выконваецца ўрачыстая песня ў гонар Сталіна. Дзівосныя гукі мелодыі зачаравалі прысутных, у тым

ліку і «маленькую», якая глядзела на яго і на залу праз вочка, зробленае ў завесе. Калі скончыўся спеў, то лікуючы натоўп рынуўся да ложы, дзе знаходзіўся ён. «Маленькая» заўважыла, што на шляху натоўпу стаў ланцужок шэрых людзей, якія пачалі адштурхоўваць тых, што лезлі наперад. Яна падумала, што ён заступіцца, спыніць гэтую агіднасць. Але ён знік з ложы. Заднія напіралі на пярэдніх. А тых білі і адганялі назад шэрыя. І невядома было, чаго крычалі і плакалі пярэднія, ад болю ці ад захаплення. «Маленькая», адчуваючы, што здарылася нешта непапраўнае, што ўвесь яе маленькі свет любові да гэтага чалавека даў трэшчыну, раптам сціснула далонькамі скроні і разрыдалася так нясцерпна і несучешна, як можна рыдаць толькі на мяжы юнацтва, калі жыццё ўпершыню пакрыўдзіць цябе». Праз паўтара года пасля гэтых падзей, у кастрычніку сорок першага года, яна, абараняючы Маскву, загінула.

Падчас грамадскага і духоўнага абнаўлення, 1 лістапада 1961 года, відаць, пад уздзеяннем вестак пра вынас з маўзалея цела І. Сталіна, узнік верш «Выносьце з сэрца саркафагі»:

Пакуль не ўмерла праўды прага,

Пакуль не зведалі бяду, —

Выносьце з сэрца саркафагі,

Выносьце саркафагі з душ...

(«Польмя», 1989, № 1)

Як сталы пісьменнік з адметным лірычна-рамантычным талентам раскрыўся Уладзімір Караткевіч у апавяданнях «Як звяргаюцца ідалы», «У шалашы», «Блакіт і золата дня», «Карней — мышыная смерць», «Лятучы Галандзец», «Ідылія ў духу Вато», аповесцях «Цыганскі кароль» і «Сівая легенда», якія склалі першыя ягоны зборнік прозы «Блакіт і золата дня» (1961). Выхад гэтай кнігі прыхільна сустрэлі ў сваіх рэцэнзіях «Проза паэта» Барыс Ключаў («Маладосць», 1961, № 12) і «Лірычнае натхненне празаіка» Валянціна Гапава («Літаратура і мастацтва», 29 чэрвеня 1962 г.). Валянціна Гапова, напрыклад, зазначыла, што «палымяны лірызм, глыбокі псіхалагізм у стварэнні характару, майстэрства дэталі — вызначальныя рысы паэтычнай прозы Ул. Караткевіча».

У творчасці Уладзіміра Караткевіча арганічна спалучыліся лірычнае і гераічнае, авантурнае і фантастычнае, будзённае і незвычайнае, рэальнае і таямнічае. Героі першых ягоных друкаваных твораў дзейнічалі ў незвычайных і адначасова рэальных абставінах.

Проста і натуральна апісаў празаік у апавяданні «Блакіт і золата дня» чыстае, празрыстае неба і веснавую паводку на Палессі, нараджэнне каханьня ў Наталью і Юркі, непаўторнасць і прыгажосць

жыцця. Письменнік уславіў родную зямлю і яе людзей. І паказаў гэтых людзей не этнаграфічна-лубачнымі і экзатычнымі, а рэальнымі і паўнакроўнымі.

Сімвалічным з'яўляецца час дзеяння ў творы. Гэта вясна, калі ажывае прырода і пярэдадзень Вялікадня, Уваскрэсення Хрыстова. Не выпадковым уяўляецца і месца дзеяння — любімае Караткевічам Палессе. Заўважым, што ў пачатковым варыянце апавяданне мела назву «Каўчэг». І хоць каўчэг-кірмаш крыху затрымаўся да свайго ўваскрэсення і выратавання, ён даплыве ў прызначаны час да храма, да лепшай і шчаслівай будучыні. Таму нельга не пагадзіцца з Віктарам Каваленкам, які ў сваёй кнізе «З пазіцый сучаснасці» (1982) адзначыў, што «недзе ў сваёй падтэкставай глыбіні вобраз каўчэга нясе ідэю маральнага выратавання». Нам думаецца, не толькі ідэю маральнага выратавання, але і пантэістычную, язычніцкую ідэю яднання, зліцця з велічнай, таямнічай і чароўнай прыродай: «Азораная ззяннем паходняў, абкружаная шматкаляровымі карагодам! чаўноў згасала і танула ў водах адразу за імі імгненная праява. Дрэвы закрылі яе, паглынулі воды і цемру, і адразу стала ясна, што тая праява чужая, што на шмат кіламетраў няма нічога, акрамя воднай роўнядзі, вычварнай вязі пльняў, пены ў вірах, пагружаных у ваду лясоў і цішыні.

І па гэтых водах, па залітай вадою зямлі імчаў толькі адзін іхні човен, іхні каўчэг. Недзе, напэўна, былі іншыя чаўны, але для гэтых двух нікога не існавала».

Письменнік бачыў у жыцці выключнае, рэдкае, незвычайнае. Напрыклад, у апавяданні «Лятучы Галандзец» з цеплынёй і сімпатыяй паказаў сустрэчу двух, здавалася б, зусім розных людзей — даверлівага, непасрэднага і крыху наіўнага паэта Лявона Касачэўскага і разумнай, з цвёрдым характарам і выразнай жыццёвай пазіцыяй артысткі Марыі Якубовіч.

У апавяданні пераканаўча раскрыты людскія характары, напрыклад, у спрэчцы прадстаўнікоў творчай інтэлігенцыі. Згадваючы Лявона Касачэўскага і ягоныя адносіны да жыцця, рэжысёр Грабоўскі сцвярджае, што «чалавек-рамантык... у наш век тое самае, што жывы мамант». З ім не згаджаецца крытык Моршч: «Мы, напэўна, самі вінаваты ў тым, што рамантызм вымірае: не прызвычаліся бачыць прыгажосць нават у бочцы з зялёнай вадою ля плота, нават у зламанай вярбе... А такія, як ён, заўсёды трошкі дзеці. Ён чакае, ён верыць — і жыццё пойдзе яму насустрач... А мы, суровыя практыкі, застанёмся ў дурнях і з практычнага боку».

У гэтым апавяданні выявіліся некаторыя эстэтычныя прынцыпы творчасці Караткевіча, у прыватнасці ягоныя адносіны да рамантыч-

нага ў жыцці і мастацтве. Каб не зачарсцвець душой, сцвярджаў пісьменнік, трэба верыць у легенды, не страчваць светлага і чыстага, загадкавага і таямнічага ўспрымання рэчаіснасці. Лявон Касачэўскі, які не лічыў сябе рамантыкам, а «хіба што шукаў незвычайнага, без якога нельга, цяжка, нудна жыць», дачакаўся свайго шчасця. І прынёс яго іншаму, блізкаму і дарагому чалавеку.

Пісьменнік у сваіх першых друкаваных апавяданнях з тонкім мастацкім густам раскрыў складаныя інтымныя перажыванні («У шалашы»), дакладна абмаляваў працэс пазнання навакольнага свету Алёнкай, якой яшчэ не споўнілася двух год («Як звяргаюцца ідалы»), стварыў праўдзівы вобраз дзівакаватага чалавека, які ў гады вайны здолеў здзейсніць подзвіг («Карней — мышыная смерць»). Гэтыя творы сведчылі пра майстэрства пісьменніка, ягонае ўменне раскрыць людскія характары, духоўнае жыццё сваіх герояў. Праўда, залітаратуранымі выглядаюць у апавяданні «Лятучы Галандзец» эпізод з легендарным караблём «Лятучы Галандзец» і сцэна знаёмства Касачэўскага з артысткай Якубовіч. Часам у апавяданні «Ідылія ў духу Вато» аўтар злоўжываў эрудыцыяй, што абцяжарвала сюжэт твора, уплывала на раскрыццё характараў.

Высокай рамантыкай, жывымі людскімі страсцямі і водарам гісторыі напоўнены апавяданні «Кніганошы», «Сіняя-сіняя», «Дрэва вечнасці», «Залаты бог» і іншыя, створаныя ў пазнейшыя часы.

Драматычнае светаўспрыманне і патрыятычны пафас — галоўныя, вызначальныя рысы і навілістыкі Караткевіча. На малой плошчы апавядання пісьменнік умее перадаць значную думку, скандэнсаваць гаму пачуццяў і перажыванняў, выпісаць псіхалагічна дакладныя і праўдзівыя чалавечыя характары.

Трагедыя беларускага народа ў 80-я гады XIX стагоддзя паказана ў апавяданнях «Кніганошы» (1962) і «Сіняясіняя» (1964).

Уладзімір Караткевіч — выдатны апавядальнік. Апісанні ягоныя надзвычай паэтычныя, эмацыянальныя і сэнсава насычаныя. Ён захоплівае ўжо з першых радкоў. Своеасаблівы запеў, напрыклад, да апавядання «Кніганошы»: «...У сасновым лесе — маліцца, у бярозавым — любіцца, у дубовым — волю каваць, у яловым — душу д'яблу прадаваць.

Гэты лес быў яловы». Прыведзеным радкам уласцівы эмацыянальная прыўзнятаць, рытмічная зладжанасць і сімвалічнасць.

Пасля такога фальклорна-рамантызаванага зачыну аўтар адразу ўводзіць у атмасферу таямнічых і драматычных падзей, апавядаючы, што і мухаморы ў гэтым лесе былі крываваыя, і з рыжыкаў, калі іх збіць нагою, «тачылася рудая кроў», і чырвоныя ягады журавін

нагадваі кроплі крыві. Гэта пейзажнае апісанне з'яўляецца не проста фонам, а стварае трывожную эмацыянальную ісэнсавую афарбоўку для далейшага апавядання.

Паводле законаў рамантычнай паэтыкі кантрастна пададзены вобраз прапаршчыка пагранічнай заставы Алега Буткевіча, які любіў іграць на флейце, «выконваў загады, чакаў подзвігу і марыў пра рамантычнае каханне». І каханне ў яго сапраўды было рамантычнае: ён сустракаецца з простаай вясковай дзяўчынай Ганусяй. Людзям з кардона, дзе служыць Буткевіч, было загадана як найпільней несці службу, бо ў апошні час праз мяжу пачалі пераносіць многія забароненыя кнігі. Сярод кніг на літоўскай, рускай і польскай мовах трапляліся і такія, што былі пісаны тутэйшай гаворкай. Пісьменнік нагадвае пра афіцыйную забарону беларускай мовы. Ужо ў самім выданні кніг на беларускай мове — крамола. Ды і сярод тых, што забілі цара, былі два тутэйшыя.

Караткевіч дае псіхалагічна насычаныя і яркія характары. Пад уздзеяннем жыццёвых абставін мяняецца і Буткевіч, разбураюцца ягоныя рамантычныя мроі. Моцнае ўздзеянне на прапаршчыка зрабілі словы Карча, вопытнага кніганошы, які прыйшоў па труп свайго сына, забітага пры пераходзе граніцы. Стары, за якім даўно палююць як за вопытным кантрабандыстам, гаворыць, што Буткевіч (па вачах відаць) не выдаць яго. Кніганоша хоць сам і непісьменны, але кнігі любіць. Таму і сыну хацеў перадаць сваю любоў да кніг (той навучыўся чытаць). Імя і прозвішча старога Кірыла Туравец, нібы Кірыла Тураўскі. «Толькі таго за кнігі хвалілі», — са скрухай прызнаецца стары. Нават імем і прозвішчам свайго героя пісьменнік імкнецца сцвердзіць несмяротнасць і сілу народнага духу, пераемнасць перадавых нацыянальных эстэтычных і духоўных традыцый. Караткевіч паказвае абуджэнне простага люду, раскрывае ягонае імкненне да праўды і асветы. Кірыла Туравец гаворыць, што простыя людзі чытаюць і малітоўнікі, бо «яны хочуць разумець малітвы».

Аднойчы ў час пераходу мяжы стары натрапіў на варту. З карабам, поўным кніг, ён кінуўся з урвішча ўніз і загінуў. Велічна і трагічна прагучалі наступныя радкі: «Чалавек ужо нерухома ляжаў на прыбярэжным жвіры, а кнігі ўсё яшчэ падалі. Цяжкімі турманамі куляліся па камянях адхону, лёгкімі галубамі ляцелі ў паве тры.

І многія — лебедзямі плаылі па вадзе».

Пісьменнік звяртаецца да рамантычных прыёмаў пісьма часцей за ўсё ў кульмінацыйных сітуацыях, пра што сведчаць і гэтыя заключныя радкі ў сцэне гібелі старога кніганошы.

Нібы эстафету ад брата і бацькі, якія загінулі, прымае прафесію кніганошы Хануса. Тое, што адбылося, моцна ўзрушыла Буткевіча. Ён збіраецца пайсці ў адстаўку і дапамагаць Ханусі.

У апавяданні «Сіняя-сіняя» для васьмігадовай арабскай дзяўчынкі Джамілі, якая знемагае ў Сахары ад смагі і гарачыні, няздзейснай марай, чароўнай казкай і раем уяўляецца такі край, дзе ёсць многа-многа вады і зялёнай травы. Таму яна вельмі здзіўлена, чаму яе знаёмы, пажылы ўжо чалавек, пакінуў такую зямлю. А гэта быў паўстанец 1863-1864 гадоў, які пасля паражэння паўстання вымушаны быў пакінуць гэту так званую «сваю зямлю».

Галоўны герой апавядання Пятрок Ясюкевіч, «былы беларус, былы гімназіст Віленскай гімназіі, былы студэнт, былы паўстанец, былы вандроўнік», з трывогай і болей успамінае свой край. Ён думае пра іншых удзельнікаў паўстання: адны загінулі, другіх жыццё раскідала па розных кутках зямлі. Вобраз тыповы для таго часу. Колькі іх, знаёмых і незнаёмых герояў (Ігнат Дамейка, Мікалай Судзілоўскі, Бенядзікт Дыбоўскі, Канстанцін Ельскі і многія-многія іншыя), якія былі ў выслацы ці пакінулі сваю радзіму і якія сталі выдатнымі вучонымі, нястомнымі вандроўнікамі і ўдзельнікамі шматлікіх геаграфічных экспедыцый, змагарамі за шчасце і волю іншых народаў!..

Твор напісаны ў лепшых класічных традыцыях. Прыгадаем апавяданне Генрыка Сянкевіча «Наглядчык маяка». Галоўны герой твора паляк Скавінскі, удзельнік паўстання 1830-1831 гадоў, таксама апынуўся ў эміграцыі. У многіх кутках зямлі ён змагаўся за вызваленне іншых народаў. Прышла старасць. Апошнія гады свайго жыцця ён рашыў правесці на востраве ў Карыбскім моры, на спакойнай пасадзе наглядчыка маяка. Усё было добра. Але аднойчы ён атрымаў паэму Адама Міцкевіча «Пан Тадэвуш». Скавінскі, просты салдат, які ўвесь час быў у паходах, не чытаў гэтага твора. Паэма ўзрушыла яго, выклікала прыемныя і балючыя ўспаміны пра далёкі пакінуты край. Зачытаўшыся паэмай, ён забыў запаліць маяк. У выніку адзін карабель сеў на мель. Герой траціць працу, адпраўляецца ў далейшыя вандраванні па свеце.

Нешта аналагічнае атрымалася і ў апавяданні Уладзіміра Караткевіча «Сіняя-сіняя». Роспыт дзяўчынкі ў Петрака Ясюкевіча пра далёкі край выклікаў у таго трывожныя і неспакойныя ўспаміны: «Зямля-зямля!

З атлусцелымі панамі, з бяздушнымі ўладарамі душ, з хлуснёй, са спаласаванымі мужыкамі, з апяванай, забароненай мовай.

Але яшчэ і з паплавамі, і з сінімі вербалозамі на берагах рэк. Няхай няшчасная, няхай забітая і абылганая, але свая, найлепшая ў свеце». Тут выяўлены і замілаванне Ясюкевіча да роднай зямлі, і глыбокая журба, і боль.

Нібы ў сне, згадвае Пятрок і пра тое, калі іх прыціснулі да Доўгай Кручы на Дняпры, як раўлі гарматы і людзі падалі са стромы ў ваду. Глыбокім трагедыйнафіласофскім зместам, роздумам пра сваю радзіму і яе лёс у кантэксце грамадскіх і сацыяльных катаклізмаў, што адбыліся на зямлі, напоўнены і Петраковы думкі, якія аднойчы ўзніклі ў яго каля егіпецкіх пірамідаў: «Усё адно людзі гінуць і народы гінуць, і прадэс гэты няўхільны, а на зямлі не застаецца нічога, акрамя магіл». Праз усмешку сфінкса, які шмат перажыў і шмат пабачыў на сваім вяку, вартымі жалю і марнымі здаліся Петраку высілкі і спробы людзей нешта змяніць у жыцці. І тым не менш як выклік сфінксу ў герою абуджаецца прага жыць і захаваць для будучыні гэтую кволю дзяўчынку, што вярнула яму радзіму, якую нельга страціць і да якой трэба вярнуцца, каб прадоўжыць пачатую справу.

Галоўны герой твораў Караткевіча — ваяўнічы гуманіст. Напрыклад, Івар, герой апавядання «Барвяны шчыт» (1963), актыўна пратэстуе супраць таго, што спусцілі ваду з азёр — нічога ад гэтага не прыдбана, а страчана многае. Ён дамагаецца і таго, каб бульбяныя палеткі не знаходзіліся на месцы пахавання старажытных рускіх воінаў, якія загінулі ў сутычцы з татарамі. Івар адчувае глыбокую і непарыўную духоўную аднасць з тымі, хто загінуў дзеля будучага жыцця. І памяць пра іх павінна быць святой: «А каб не яны, каб не нашы беларускія хлопцы ў Крычаве і пад Крутагор'ем — уся зямля стала б вось такой». Гэтыя воіны за нашу будучыню заплацілі сваім жыццём. І тады, здавалася б, зусім бяскрыўдныя заклікі асобных людзей пра неабходнасць жыць толькі сённяшнім днём становяцца проста антыгуманнай безадказнай бравадай. Вось ужо сапраўды: не страляй у сваё мінулае з пісталета, бо яно ў цябе выстраліць з гарматы.

Станоўчыя героі пісьменніка ўнутрана падобныя. І дзякуючы якраз гэтаму яны здольныя многа выйграваць ва ўніверсальнасці і ўсеагульнасці. Іх духоўнае багацце і характава, маральная чысціня і беззаганнасць, вернасць перадавым грамадскім і эстэтычным ідэалам прывабліваюць і хваляюць. Героі шмат разважаюць, думаюць, перажываюць, але ў той жа час і дзейнічаюць, змагаюцца. Гэта натурны мэтанакіраваныя, душэўна адкрытыя, шчырыя, неспакойныя, сумленныя, высакародныя, інтэлектуальныя. Пісьменнік часта звяртаўся да недастаткова яшчэ распрацаванага ў беларускай літаратуры вобраза інтэлігента.

Героі Караткевіча часта шукаюць гармоніі ў тыпова рамантычных сферах — у каханні і ў прыродзе. Яны часта ўцякаюць самі ад сябе. І яны надзвычай прагныя да жыцця. Гэта можна сказаць пра Івара з «Барвянага шчыта», Валерыя Палецкага з «Залатога бога» і Севярына Будрыса з «Чазеніі». Письменнік пранікае ў самыя патаемныя закуткі чалавечай душы, імкнецца сцвердзіць ідэальнае і прыгожае ў чалавеку. Наколькі складаныя і няпростыя людскія адносіны, сведчыць апавяданне «Залаты бог» (1963).

У Крым прыехала адпачыць Тэкля Данілаўна, звычайная беларуская жанчына, якая пражыла доўгае і цяжкае жыццё. Разам са сваімі калегамі прыязджае на поўдзень і яе сын Валерый, таленавіты малады вучоны, знешне вельмі прыгожы. Там ён сустракае сваю колішнюю сяброўку Агату, прыгажуню, якая не захацела выйсці за яго за муж. Маці Валерыя занепакоена лёсам свайго сына. Яна ведала, як цяжка было яму два гады таму, калі яго, апантанага навукай, у крытычны момант не зразумела тая, з кім ён хацеў быць. Маці жадае Валерыю такую жанчыну, якая магла б і ў горы і ў бядзе застацца з ім.

Валерыя таксама апаноўвае самыя супярэчлівыя думкі. Ён то цягнецца да Агаты, то ўцякае ад яе. Відаць, і ў само імя Агаты Караткевіч укладвае пэўны сэнс. Гэта нібы той халодны і прыгожы каменьчык агат, напалову каштоўны, не болей. Аднак письменнік паказвае складанасць узаемаадносін паміж Валерыем і Агатай. Каханне прыносіць чалавеку радасць і боль, яно ўздымае яго да бяскондых і чыстых вяршынь людской велічы, надае веру ў свае сілы і кідае ў цёмныя прорвы адчаю, прыгнятае чалавека.

Калі разглядаць апавяданне «Залаты бог» па законах рэалістычнага мастацтва, то письменніка можна дакараць за пэўную ідэалізацыю як галоўнага персанажа, так і другарадных. Аднак твор неабходна ацэньваць паводле тых прынцыпаў, на грунце якіх ён створаны. І тады стане відавочным, што аўтар змог дасканала перадаць тонкія душэўныя перажыванні сваіх герояў, сцвердзіў не толькі ідэальнае ў іх характарах, але і раскрыў іхняе, такое натуральнае і простае, імкненне да звычайнага людскога шчасця, да суладнасці і гармоніі як ва ўласных узаемадачынненнях, так і ў адносінах да прыроды. Такого прачытання вымагае і падзагаловак апавядання — «З цыкла «Казкі мора». Выключнае, незвычайнае, чароўнае тут набывае асаблівую ролю, хоць і разгортваецца дзеянне пры зусім рэальных абставінах.

У лісце за 28 студзеня 1974 года да Мірдзы Абала, вядомай латышскай даследчыцы літаратуры і перакладчыцы, Уладзімір Караткевіч так растлумачыў сутнасць вобраза галоўнага героя: «З-за

славалюбства паскорыў канец маці, змучыўся з бабай, пакрыўдзіў Ларысу, забыўся, што жыве для іншых, як гэта належыць чалавеку, амаль не загубіў сябе. Сэрца было, ды толькі ён забыў яго дзеля дробязяў. І першым крокам да збавення віны было выратаванне хлапчука, а другім — рукі, працягнутыя да абуджэння ад любоўнага дурману, які вісеў над ім.

Вось у чым сутнасць рэчы, а зусім не ў курортным рамане»⁷.

У прозе Уладзіміра Караткевіча выразна выяўляюцца прыкметы паэтыкі рамантызму асабліва тады, калі спакойнае, аб'ектывізаванае апавяданне змяняецца пранікнёным страсным пачуццём, калі на ўсю моц раскрываецца лірычны талент мастака. А лірычнае, суб'ектыўнае найчасцей увасабляецца ў выключным, значным, рамантычным. Пафасам захаплення, радасцю жыцця прасякнута апавяданне «Дрэва вечнасці» (1966), асабліва старонкі, прысвечаныя Палессю і палешукам: «Палессе! Ты ўсё — бясконцае і вечнае паэма. Кожная лясная рэчка твая — драмлівы рэчытатыў ліры. Кожнае тваё ўрочышча — урачысты хор магутных галасоў. Кожнае дрэва тваё — Песня Песняў. Кожная галіна пад ветрам — неўміручы радок. І кожны свепет на дзічках тваіх — ода гэтаму вялікаму небу, на якім зараз ласкавія і чыстыя адценні вечара».

Гэтыя радкі гучаць як натхнёная і ўрачыстая паэма. Письменнік захапляецца гармоніяй, чароўнай адметнасцю і нестарэючай веліччу палескіх песень, выключным і непаўторным майстэрствам іх выканаўцаў. Ён зачараваны палескімі краявідамі. Узвышана-рамантызавана малюецца і «дуб Крывашапкі», Вечнае Дрэва: «Стройны, як калона, у мноства абхватаў ля зямлі, усё раўней і танчэй угору, дасканалы ў сваёй велічнай зграбнасці, стаяў сярод лесу, сярод сыноў сваіх, унукаў, праўнукаў, далёкіх нашчадкаў лясны волат».

Падкрэсліваючы выключнасць дрэва, письменнік так яго характарызуе: «вышэй за ўсе дрэвы ўзносілася над светам не дужа густая, але магутная верхавіна і некалькі велізарных, як бяргвенні, галін», «вышэйшы за ўсё на зямлі», «ён толькі ля верхавіны шырыў недзе ў саміх нябёсах магутныя свае лапы». І вось такое канкрэтна-індывідуалізаванае і адначасова рамантычнаабагульненае апісанне чаруе сваёй гармоніяй і дасканаласцю. Ёсць у гэтым урыўку і гіпербалізаваная вобразнасць, і рытмічная зладжанасць, і інверсійны лад мовы, і пранікнёнае пачуццё.

Сваёй вечнасцю і неўміручасцю гэтае дрэва паяднала часы — мінуўшчыну і сучаснасць. Яно было сведкам многіх падзей з нашай

⁷ Шляхам гадоў / Уклад. Г. Кісялёў. Мн., 1990. С. 82.

гісторыі. «Крый божа, — зазначае пісьменнік, — стаць яму сведкам вайны атамнай, сведкам канца чалавецтва і сваёй смерці разам з ім».

Творчасць Уладзіміра Караткевіча напоўнена драматычным зместам, што абумоўлена трывожным і балючым роздумам мастака над лёсам як асобнага чалавека, роднага народа і ўвогуле чалавецтва, так і душэўным разладам, што часцей за ўсё ўласціва творцам рамантычнага тыпу мыслення, разладам паміж думкай і эмоцыяй, рэальнасцю і ідэалам. Але разам з тым яго творчасць надзіва жыццесцвярджалая. І пісьменнік верыць, што Дрэва Вечнасці не можа загінуць. «Гэтага не павінна быць. Гэтага не будзе, — пераканаўча сцвярджае мастак. — Залог гэтага — мудрыя чалавечыя вочы, чорныя рукі і апошні водсвет захаду на вяршыні Дрэва Вечнасці».

Вось яна, тая прага ідэалу, вера ў несмяротнасць чалавека і прыроды, што ахоплівала сэрцы і душы многіх рамантыкаў. І вось тое захапленне светам, што так уласціва Уладзіміру Караткевічу.

Пісьменніку, здаецца, падуладныя ўсе сферы жыцця. Пасля праходжання ў жніўні—верасні 1965 года вайсковых збораў у газеце Ціхаакіянскага флоту «Боевая вахта» з'явіліся ў яго аповесць «Чазенія» (1966) і апавяданне «Вока тайфуна» (1970). Апошняе расказала пра няпросты лёс мічмана Сцяпана Дубаўца, які страціў у вайну бацькоў і ў дзіцячым узросце трапіў на карабель. У свае трыццаць дзевяць гадоў служыць на тральшчыку, разам з іншымі знішчае міны, якія засталіся ў вадзе пасля вайны. Начальства і калегі па працы ўспрымаюць яго як сур'ёзнага, акуратнага службіста і як сухара, пазбаўленага пачуцця гумару. Асабістае жыццё ў яго не склалася. Думаючы пра значна маладзейшую за яго дзяўчыну Жэню Арсенцеву, якая працуе на метэастанцыі, ён непрыязна і раўніва ўспрымае свайго саслужыўца і земляка-беларуса Анатоля Каню, маладога прыгожага хлопца, які свеціцца радасцю і дабрынёй і які таксама пакахаў Жэню. Маўкліваму, не вельмі прывабнаму Дубаўцу стала ў такой сітуацыі невыносна балюча. Набліжаецца бура. Сонца яму здалося такім жа страшным, як і колькі гадоў таму, калі яны трапілі ў «вока тайфуна», спакойную і ціхую роўнядзь вады, вакол якой на многія дзесяткі міль бушаваў тайфун. І вось гэты чалавек, стрыманы і скупы на словы, у крытычны момант кідаецца ў ледзяную ваду, адводзіць ад карабля міну і ратуе Каню. Суровая марская стыхія выхавала характар мічмана. Для Дубаўца такія паводзіны з'яўляюцца натуральнымі і будзённымі.

Хораша апісана ў апавяданні «Краіна Цыганія» (1969) ушанаванне на Палессі цыганамі свайго вярхоўнага суддзі, які ўтапіўся год назад, ратуючы беларускую дзяўчынку. Любоў да прыроды, цікавыя зве-

сткі пра жыццё звяроў прысутнічаюць у апавяданні «Былі ў мяне мядзведзі».

Уладзімір Караткевіч быў летапісцам не толькі айчыннай гісторыі. У апавяданні «Вялікі Шан Ян» (1970, упершыню надрукавана ў 1990 годзе ў зборніку «Шляхам гадоў», укладальнік У. Мархель) ён звярнуўся да постаці дзяржаўнага дзеяча Старажытнага Кітая, які жыў у 390-338 гады да нашай эры і які правёў рэформы, што садзейнічалі ўмацаванню цэнтральнай улады і дэспатычнай дзяржавы. Шан Ян быў адным з заснавальнікаў філасофскай школы законнікаў (легістаў). Асноўныя палажэнні сваёй тэорыі сфармуляваў у трактате «Кніга правіцеля вобласці Шан». Легісты выступалі за тое, каб усе намаганні народа былі засяроджаны на зямлі і вайне. Распрацоўвалі таксама вучэнне пра ўзнагароды і пакаранні як самыя эфектыўныя метады выхавання народа, пры гэтым пакаранням адводзілася галоўная роля.

Аўтар паказвае, як пасля смерці дара Сяо Гуна, у якога Шан Ян быў галоўным саветнікам, ён ратуецца і накіроўваецца да новага ўладара, каб далей увасабляць у жыццё свае ідэі. Сустракаецца каля невялічкага вогнішча ў полі са смяртэльна хворым вандроўным вучоным Жун Лунам. Шан Ян выдае сябе за купца. Аднак Жун Лун здагадваецца, з кім размаўляе, бо склад думак і паводзіны выдаюць ягонага знаёмага.

Вандроўны вучоны выкрывае і асуджае трактат Шан Яна. Вось ён прыводзіць вытрымкі з ягоных палажэнняў: «Калі народ слабы — дзяржава моцная, калі дзяржава моцная — народ слабы. Таму аслабляй народ... Калі гасудар праводзіць палітыку, ненавісную народу, народ слабее». І потым пераканаўча сцвярджае: «Няпраўда. Гэта часовая моц. Тады дзяржава моцная, калі моцны ўвесь люд, да апошняга чалавека. Іначай, калі моцны адзін цар ды купка ягоных сянаў, тады рана ці позна дзяржава грыміць дагары глінянымі нагамі. Калі вучоны і годны не знаходзіць месца — сорам кіраўніку. Калі на яго месцы падлюга — сорам правіцелю. Дай простаму народу тое, што ён жадае; пазбаў таго, што адваргае, — іначай шчасце табе здрадзіць».

Шан Ян запальчыва пярэчыць, што вучэнне шмат у чым вернае, што павінен быць правіцель. Вандроўны вучоны адказвае, што без правіцеля нельга, «але і ён павшей быць чалавекам і не глядзець на падданага, як разбойнік на ахвяру, не бачыць ва ўсім зла», не павінен ён знішчаць мудрацоў, вучоных, паэтаў, мозг і сумленне краіны, цвет народны, а іншых, якія, «імкнучыся да славы, губляюць у сабе чалавека», разбэшчваюць выгадамі.

Нельга, на яго думку, апраўдаць твая сродкі, якія выкарыстаў Шан Ян для стварэння вялікай дзяржавы. Красамоўна гучаць словы вандроўнага вучонага: «Ён зрабіў гэта. Вялікую, страшную, магутную... бедную дзяржаву. Пудзіла ўсіх народаў, а перш за ўсё — свайго. Каменная пачвара, жалезнае пудзіла на гліняных нагах. Бо ногі — гэта народ. І калі-небудзь твая ногі спатыкнуцца... Вось і прыйдзе час страшнага гневу». Глыбокі і прарочы сэнс закладзены ў гэтых словах.

Вучоны выкрывае ідэі Шан Яна. Кажы, што нашчадкі праклянуць яго. Праўда, будуць і такія мярзотнікі, якія возьмуць на ўзбраенне ягоны трактат. Але іх таксама пракляне народ. Сапраўды, няма было ў гісторыі людской цывілізацыі тыранаў накшталт Чынгісхана, Івана Жахлівага, Гітлера ці Сталіна, хто цаной вялікай крыві і жорсткасці ствараў імперыі зла. Але прыходзіў час, і гэтыя імперыі знікалі.

Сумным быў канец і ў Шан Яна. Ён убачыў крах сваёй ідэі. Неўзабаве ягоны вучань, які добра засвоіў урокі свайго настаўніка, выдаў яго. Новы правіцель таксама быў пароджаны той сістэмай ідэй. Ненавідзячы Шан Яна за свае ранейшыя прыніжэнні, ён загадвае кінуць таго пад баявыя калясніцы.

Пісьменнік асудзіў у гэтым творы войны, тыранію і дэспатызм, усё тое антыгуманнае, што практыкаваў Шан Ян. Мастак паказаў Шан Яна як заканамерную ахвяру сваёй жа ўласнай тэорыі. У апавяданні «Вялікі Шан Ян» знайшлі далейшае выяўленне праблемы, да якіх Уладзімір Караткевіч звяртаўся ў апавяданні «Маленькая балерына».

Свабодай формы, разнапланавасцю ў перадачы адносінаў паміж людзьмі, натуральнасцю выкарыстання калядных песень вызначаецца апавяданне «Калядная рапсодыя» (1973). Галоўны герой Мікола Ласевіч стаў неблагім інжынерам. Але яшчэ ў студэнцкія гады ён зразумеў, што памыліўся ў выбары прафесіі. Ягонае прызвание — музыка, народныя песні. І ён, выхадзед з палескай глыбінкі, што не змог у свой час атрымаць музычную адукацыю, бо «да бліжэйшага піяніна было дваццаць вёрст, а да бліжэйшай музычнай школы — каля трыццаці», каб хоць часткова кампенсаваць тое, дзеля чаго быў створаны, увесь свой вольны час аддаў збіранню палескіх народных песень. Сабраныя ім, «самадзейным кампазітарам», народныя песні былі выдадзены. Іх, а таксама ягоныя ўласныя песні спявалі, хвалілі. Напетыя ім у кампаніі, за келіхам віна, мелодыі «мэтры» ад музыкі выкарыстоўвалі ў сваіх творах. А Мікола адчуваў, што «песня была сапсугая надуманай, ненатуральнай і непатрэбнай апрацоўкай», суцяшаў сябе, што магло быць і горай.

У апавяданні «Калядная рапсодыя» пісьменнік заўважыў і паказаў драматызм і нерэалізаванасць чалавечай асобы, вырванай з прычынаенага ёй асяроддзя, закрануў праблему лёсу народнага мастацтва, раскрыў інтымныя перажыванні. Трапіўшы ў іншыя ўмовы, герой адчувае сябе непрыкаяным, страчвае каханую дзяўчыну, якая жыла ў роднай вёсцы. Толькі праз некаторы час змог духоўна акрыяць. Ён сустраўся з іншай дзяўчынай, пазбавіў яе і сябе ад адзіноты, зразумеў, што няма вяртання назад.

Патрыятызм, рамантычнае светаўспрыманне, вольны палёт фантазіі, адчуванне глыбіні, шырыні і багацця народнага жыцця сталі вызначальнымі рысамі творчасці Караткевіча. Ён пісаў страсна і зацікаўлена, па-свойму глядзеў на падзеі, звяртаўся не толькі да значных, істотных, але часам і да кур'ёзных момантаў айчыннай гісторыі. Напрыклад, у гумарыстычна-сатырычнай апавесці «Цыганскі кароль» (1958) закрануў факт існавання ў канцы XVIII стагоддзя на Гродзеншчыне дыганскага «каралеўства».

Матэрыялы для апавесці ўзяў з нарыса Адама Кіркора «Народнасці Літоўскага Палесся і іхняе жыццё», змешчанага ў трэцім томе «Живописной России» за 1882 год, і напоўніў іх рэаліямі тагачаснага жыцця, смешным і гарэзлівымі, пацешнымі і трагічнымі, вясёлымі і сумнымі. Сакавітым, у духу «фламандскай школы», фарбамі малюе стравы і гулянку ў «палацы» Якуба Знамяроўскага, каларытна, у гумарыстычна-гратэскавым плане, падае сцэны адной «з самых славутых войнаў, якія вёў кароль Яку б Першы».

Пісьменнік не толькі зедліва характарызуе цыганскае «каралеўства», выкрывае недарэчную сістэму дзяржаўнага кіравання, але і разважае пра гістарычны лёс Беларусі, закранае істотныя пытанні сацыяльна-грамадскага і нацыянальнага быцця. Паказальныя ў гэтым выпадку словы медыкуса: «Не краіна, а плод шалёнай фантазіі бога... Не грамада, а авечы статак. Вось прыпомні мае словы: яшчэ і новае стагоддзе не настане, а гэтая гнілая дзяржава знікне з зямлі... І хоць бы дзе агенчык! Па ўсёй зямлі маўчыць хлоп». Медыкус — гэта alter ego аўтара. Ягонья выказванні прасякнуты трывогай і болем за родны край, напоўнены шматзначным сэнсам: «На нашай зямлі дрэнна жывеца вучоным, асабліва калі яны беларусы», «мы — гной пад нагамі чужынцаў».

Медыкус асуджае рэнегацтва шляхты, лічыць, што кожны народ мае такі ўрад, якога сам варты. І разам з тым кажа пра веліч свайго народа, верыць у яго вызваленне, у яго духоўныя і стваральныя сілы.

Гістарычнай памяццю і патрыятычным зместам прасякнута апавесць «Сівая легенда» (1960), падзеі якой адбываюцца на Магі-

лёўшчыне (галоўным чынам на Рагачоўшчыне ў Кісцянеўскім замку, а ў канцы твора і ў самім Магілёве) у першай трэці XVII стагоддзя, пасля Люблінскай (1569) і Брэсцкай (1596) уній, калі адбывалася паланізацыя беларускага насельніцтва.

Падзеі і галоўныя героі аповесці народжаны фантазіяй мастака. Выключэнне складае Леў Сапега, які, праўда, толькі эпизадычна прысутнічае ў канцы твора. Аднак аўтар здолеў перадаць атмасферу таго часу, калі частымі былі паўстанні сялян супраць феадальнага прыгнёту.

Адно з такіх паўстанняў узначаліў Раман Ракутовіч. За яго адмовіўся аддаць замуж сваю прыгонную дзяўчыну памежны феадал Кізгайла, бо так захацела ягоная жонка Любка, якая кахае Рамана. І тады Раман уздымае сялян на паўстанне. Не толькі асабістая крыўда прымусіла яго пайсці на гэта, але і пратэст супраць сацыяльнага і нацыянальна-рэлігійнага прыгнёту. Патомны дваранін, ён у простым народзе ўбачыў высокія грамадзянскія і маральныя якасці: «Мужык — станавай хрыбет усяму», — гаворыць Ракутовіч. Вернасць народу азначае для яго вернасць роднай зямлі, Бацькаўшчыне.

Караткевіч з належнай мерай рамантычнай ідэалізацыі адлюстроўвае тагачасную рэчаіснасць, паказвае працэс абуджэння нацыянальнай свядомасці беларускага народа, вызначае яго нацыянальны характар. Вывады і назіранні пра беларускі народ пісьменнік укладвае ў вусны швейцарца, наёмнага салдата Канрада Цхакена. Той захапляецца мужнасцю беларусаў, якія здолелі «адбіцца ад татар і сто год, абяскроўленыя, супраціўляліся Літве». Цхакен разважае: «Я не бачыў больш незласлівага, лагоднага і кампанейскага народа. І я не бачыў горшых паноў, чым тыя, што стаяць над ім». І далей зазначае: «Я не бачыў людзей больш ахайных, чым русіны... гэтыя людзі надта адчувальныя да абразы».

У аповесці дасканала пададзены батальныя сцэны штурму, абароны і захопу замка, яскрава намалёваны хваляванні віруючага натоўпу ў Магілёве. Закранута такая праблема, як падзел беларусаў на каталікоў і праваслаўных (Кізгайла і ягоная жонка Любка). Натуральна гучаць у творы вайсковыя каманды Цхакена пры мушкетнай стральбе яго падначаленых і словы з прашэння беларускага народа на сейм, прачытаныя Раманам. Аповесць насычана патрыятычнай сімволікай. Раман Ракутовіч выступае нібы герой народнага эпаса. У апісанні Рамана як вершніка на белым кані, апранутага ў барвяны плашч, са старадаўнім двухручным мячом у руцэ ўвасобіліся герб «Пагоня» і спалучэнне святых для беларускага патрыятычнага сэрца белага і чырвонага колераў. І потым, калі паўстанне было разгром-

лена, на гэтай, як піша Караткевіч, «Богам праклятай, лютай, грэшнай зямлі» ганьбаваліся і былі пакараны і сам вершнік, змагар і абаронца людзей, і ягонья меч і шчыт, і ягоная каханая, якая ўспрымаецца як дзяўчына і як сімвал Беларусі.

Аповесць «Сівая легенда» гучыць як пратэст супраць дэспатызму, жорсткасці і рэнегацтва, здрады радзіме. Асабліва трагічна паказана пакаранне Ракутовіча і яго каханай Ірыны. Юнаку адсеклі кісці рук, а дзяўчыну асяпілі. Але яны не здрадзілі свайму пачуццю. Нельга не далучыцца да заключных слоў, сказаных Цхакенам: «Божа, злітуйся над зямлёю, што нараджае такіх дзяцей». Так пранікнёна і балюча сказаць пра аслепленую і абязручаную Беларусь мог сапраўдны талент.

У 1960-1962 гады быў створаны раман «Нельга забыць» («Леаніды не вернуцца да Зямлі»). Пад назвай «Нельга забыць» ён быў надрукаваны ў часопісе «Польмя» (1962, №№ 5-6). Планавалася выданне кнігі «Леаніды не вернуцца да Зямлі», куды павінны былі ўвайсці аднайменны раман і аповесць «Дзікае паляванне караля Стаха». Аднак якраз тады ў Маскве пачаліся нападкі на мастакоў-абстракцыяністаў. Кампанія цкавання іншаверцаў перакінулася і ў Мінск. Караткевіча абвінавацілі ў абстрактным гуманізме і ў іншых грахах. У выніку восенню 1963 года набор кнігі быў рассыпаны. Асобнае кніжнае выданне рамана з'явілася на беларускай мове толькі ў 1982 годзе, праз дваццаць гадоў пасля першадруку.

Адкрываецца твор псіхалагічна насычаным і дынамічным пралагам, дзе пісьменнік, абапіраючыся на сямейнае паданне пра свайго родзіча, удзельніка паўстання 1863 года, апісвае той час, калі паўстанне ўжо затухала. Тым не менш паром на Дняпры ахоўваўся ротай салдат. Тут, у бурліваю жнівеньскую ноч 1863 года, і разгортваюцца трагічныя падзеі.

Сімвалічным з'яўляецца месца дзеяння: паром, які яднае два берагі. Сімвалічным з'яўляецца і час дзеяння: «рабінавая ноч», калі, як тлумачаць на Рагачоўшчыне, «чэрці выходзяць з пекла, каб адзначыць нейкае сваё важнае свята, а Ілля-прарок, даведаўшыся пра гэта, «паліць іх, нячыстых, перунамі»⁸. Шматлікія народныя календары тлумачаць таксама, што ў такую ноч нібыта з'ядноўваюцца сілы прыроды, каб даць адпор «нячыстай сіле».

Начальнікам заслона прызначаны Пора-Леановіч, каттан, беларус па паходжанні. У дапамогу яму прыслалі на кардон капітана Горава, рускага, карэннага масквіча. Гораў не падазраваў, што ён

⁸ Сысоў У. З крыніц спрадвечных. Мн., 1997. С. 201.

знаходзіцца тут для перасцярогі, бо Пора-Леановічу, як выхадцу з тутэйшых зямель, камандаванне не давярала. Але калі Гораў, увогуле сумленны чалавек, наўна верыў у дабрачыннасць манарха і ў разумнасць існаваўшага ладу, то Пора-Леановіч — фігура трагічная, складаная і супярэчлівая. Усведамленне віны перад народам, якому ён здрадзіў, пякучы боль за зняважаную і прыгнечаную родную зямлю нараджалі ў яго пакалечанай душы гнеў і пагарду да сябе і да ўсяго свету. Вось чаму ў яго прызнаннях і выказваннях так многа з'едлівага сарказму, горкай іроніі і цынізму: «Ідзі па трупах, і добра табе будзе. З людзьмі ўсякія сродкі добрыя. Здрада, атрута, данос, а пасля нож, бізун, турма... І не трэба саромецца... Галоўнае — стаць на той бок, які выйграе». Ён не мог да канца задушыць у сабе голас сумлення. Духоўна надломлены і спустошаны, па-ранейшаму працягваў іграць ролю чалавека, абьякавага да ўсякай маралі, да жыцця і людзей. Падпарадкоўваючыся статусу, Пора-Леановіч не перапраўляе праз бурлівую раку жонку кіраўніка аднаго з паўстанцкіх атрадаў Усяслава Грынкевіча, якая везла асуджанаму на смерць мужу памілаванне. Граф Мураўёў, які хацеў, каб яго лічылі высакародным, дае памілаванне мужу гэтай прыгожай жанчыны, а сам пасылае фельд'егера з загадам хутчэй пакараць Грынкевіча, загадваючы пры гэтым Пора-Леановічу затрымаць на пераправе ягоную жонку.

Усяго гэтага не ведаў Юрый Гораў. Употаі ад Пора-Леановіча на чаўне ён перапраўляе праз раку жанчыну. Але ўжо было позна. Усвядоміўшы тое, што здарылася, Гораў выклікае на дуэль Пора-Леановіча і забівае яго. Паміраючы, Пора-Леановіч прамаўляе: «Дзякуй вам... Дзякуй...» Перад самай смерцю ён зведаў хвіліны духоўнага ачышчэння і адначасова адчуў фатальную наканаванасць, непазбежнасць сваёй смерці.

Паром і жахлівая вераб'іная ноч былі, як піша пісьменнік, водападзелам жыцця Горава. Ён пайшоў у адстаўку.

Праз тры гады пасля гэтага здарэння Гораў вяртаўся з палявання. І раптам у начным небе з'явіліся тысячы знічак: адны знікалі, іх змянялі другія. Знікалі знічкі — Леаніды, знікаў халодны фосфарна-зялёны зорны дождж, які павінен падаць на Зямлю праз кожныя трыццаць тры гады. І вуснамі свайго героя аўтар гаворыць: «Так і мы гінем тысячамі, і невядома, ці з'явіцца нашы браты, ці з'явімся мы самі на зямлі яшчэ раз... Леаніды! Сэрца жадае вас». Леаніды не вярнуліся ў дзевяноста дзевятым годзе, напярэдадні ХХ стагоддзя, не вернуцца, пакуль ёсць на Зямлі войны, смерць, зло, боль і несправдлівасць.

Гэты пралог з'яўляецца нібы сувязным звяном паміж мінуўшчынай і сучаснасцю, паміж лёсам жонкі Грынкевіча і Горава і іх далёкіх нашчадкаў, Ірыны Горавай і Андрэя Грынкевіча, якія жылі амаль што праз сто гадоў пасля таго здарэння на пароме. Знічкі хоць і знікаюць, але ў бясконцай галактыцы доўга мігціць яшчэ іхняе святло, якое ўвасабляе неабходнасць абнаўлення жыцця, яго бясконцасць, прыгажосць і драматызм. Чалавек як знічка. Ён знікае, але і пасля смерці для нашчадкаў свеціць святлом сваіх спраў.

Асноўныя падзеі рамана «Нельга забыць» («Леаніды не вернуцца да Зямлі») разгортваюцца ў 50-я гады, пераважна ў Маскве. Андрэй Грынкевіч, малады беларускі паэт і сцэнарыст, прыязджае ў Маскву на вучобу. Ён ужо мае за плячымі суровыя гады вайны, нялёгкае пасляваеннае жыццё. А потым прыйшло да Андрэя вялікае каханне. Але дзяўчына, з якой ён збіраецца ажаніцца, гіне ў аўтамабільнай катастрофе. Гэта трагічная падзея наклала прыкметны адбітак на далейшы лёс героя: «Ён як быццам застыў у сваім шчасці і горы». Ішлі гады... «З чужога погляду ён жыў гэтыя дзесяць год звычайным жыццём звычайнага чалавека. Вучыўся, скончыў універсітэт, працаваў, пісаў вершы, дабіўся некаторых поспехаў». І хоць потым у Андрэя былі дзяўчаты, хоць многім ён падабаўся і некаторыя падабаліся яму, яго мучыў успамін, і ён па-ранейшаму заставаўся адзін. Але сэрца прагнула жаночай ласкі і цеплыні. Шчодрое і добрае, яно і само магло сагрэць іншыя душы.

І вось на жыццёвым шляху Андрэя стаў «яшчэ адзін добры і разумны, відаць, гарманічны чалавек» — Ірына Горава, выкладчыца гісторыі мастацтва ў той творчай установе, дзе вучыўся Андрэй. Яны пакахалі адно аднаго. Але ў Ірыны сваё мінулае — у вайну страціла каханага. Старэйшая за Андрэя, яна была замужам. Пісьменнік праўдзіва раскрыў складаную і супярэчлівую гаму пачуццяў закаханых, стварыў непаўторныя вобразы, па-майстэрску паказаў каханне двух духоўна прыгожых людзей.

Што ж аб'яднала і зблізіла Андрэя і Ірыну? Хутчэй за ўсё — блізкасць і роднаскасць душ. Муж Ірыны далікатны, разумны, уважлівы да яе. Але ў іх няма ўзаемаразумення. Ірына ўпотай, не прызнаючыся нават сабе ў гэтым, прымірылася з такім існаваннем.

Андрэя і Ірыну аб'ядналі не толькі духоўная блізкасць, агульнасць інтарэсаў (шчырае і моцнае захапленне жывапісам) і падабенства лёсу (абодва страцілі блізкіх людзей), але і тая крыху рамантычная і незвычайная сустрэча іх прабабкі і прадзеда ў далёкую бурліваю ноч 1863 года.

Андрэй сустрэўся з мужам Ірыны. І на пытанне, што ён, Андрэй, можа даць ёй, адказвае: «Але і зараз... і да канца дзён я дам ёй самае патрэбнае: цеплыню... Відаць, няма ў вас нечага даравальнага і добрага. Таму яна і пацягнулася да мяне». Сваёй дабратой і душэўнай цеплынёй Андрэй абудзіў у Ірыне каханне, вярнуў ёй сілы і веру ў прыгажосць жыцця. Ірыне з ім легка і добра. Пасля сустрэчы з Андрэем ёй «раптам вельмі захацелася жыць». Сябар Андрэя Яніс Вайвадс кяжя Ірыне: «Кахайце яго, Ірына. Вам пашанцавала. Ён вялікі ў каханні чалавек». Каханне да Ірыны абудзіла і Андрэя, зрабіла яго жыццё паўнакроўным, насычаным і духоўна багатым.

Праз Андрэя Грынкевіча і іншых герояў рамана Караткевіч імкнуўся заглябіцца ва ўнутраны свет чалавека, перадаць ягоныя душэўныя парывы, модныя сардэчныя страсці. У хвіліны найвышэйшага ўзрушэння героя аўтар уводзіць у твор вершаваныя тэксты. Папрыклад, велічна, трагічна і ўрачыста гучыць у фінале твора легенда пра Рагнарадзі.

Раман Уладзіміра Караткевіча «Нельга забыць» («Леаніды не вернуцца да Зямлі») узнік на хвалі тых перамен, якія адбыліся ў грамадска-палітычным і культурным жыцці нашай краіны пасля выкрыцця культуры асобы Сталіна. Як і многія беларускія пісьменнікі, Караткевіч імкнуўся па-новаму асэнсаваць падзеі мінулай вайны і тагачасную рэчаіснасць. Ён закрануў пытанні маральна-этычнага і духоўнага плана, паказаў, які адбітак наклала вайна на душы і характары людзей. Нельга забыць трагічныя і гераічныя дні мінулай вайны, суровым і балючым успамінам яна адклікаецца ў душах людзей.

Апавядаючы пра дзяцінства Андрэя, пісьменнік стварае цікавыя малюнкi партызанскага жыцця і савецкага тылу. Ірына расказвае пра абарону апалчэнцамі Масквы: вораг быў спынены, але загінуў яе каханы, а сама яна была цяжка паранена. І цяпер сядзіць асколак каля сэрца. Вайна патаемна прысутнічае ў жыцці Андрэевага дзядзькі з Сухадола і старога хірурга Глінскага, які ў вайну быў урачом медсанбата і страціў на вайне жонку. Прафесар Глінскі робіць аперацыю Ірыне. Шчырае і моцнае каханне Андрэя абудзіла ў ёй прагу да жыцця, яна згаджаецца на аперацыю. Праз некаторы час пасля аперацыі Ірына памірае.

Адчуўшы невымерную горыч страты, Андрэй праклінае ўсіх тых, па чьёй віне ўзнікае вайна. Нельга забыць вайну і ўсё тое, што яна прынесла чалавецтву. Нельга забыць таксама падзеі 1863 года і людзей, якія загінулі за высакародныя ідэі. Гэтыя людзі былі прыгожымі і ў гераізме, і ў каханні. Нельга забыць і тое, што чалавеку патрэбны дабрата і душэўная цеплыня. Яны выратаўваюць яго,

надаюць яму сілы і загартоўваюць волю, робяць жыццё прыгожым. Нельга забыць і той сустрэчы продкаў Ірыны і Андрэя, нельга забыць, што ўсё ў жыцці ўзаемазвязана і ад кожнага залежыць многае. І калі памірае чалавек, то з ім памірае цэлы свет.

«Нельга забыць» («Леаніды не вернуцца да Зямлі») — раман сацыяльна-псіхалагічны, інтэлектуальны. Галоўнаму герою твора Андрэю Грынкевічу, выхаванаму ва ўмовах грамадскага ўздыму, уласціва абвостранае пачуццё справядлівасці і дабра. Ён абураецца, «што ў курсавых сакратарах не Янка ходзіць, добры, разумны і, галоўнае, чысты, а нейкі Каўтуновіч, палена, палена няструганае, баязлівец і падхалім... ён гучныя словы гаворыць, а я ведаю: словы гэтыя хлусня і здзек». Неадабральна думае пра Стаўрова, прэтэнцыёзнага невука, і Ліпскага, дробную дрэн. Сытыя і самазадаволеныя, абьякавыя да зямлі і людзей, яны могуць апаганіць любую светлую ідэю. Андрэй не згаджаецца з прафесарам Кальцовым, які «граміў Акісінню з «Ціхага Дона», пратэстуе супраць Пружынкіна, які ў сваіх лекцыях рабіў «першым героем рускай гісторыі апрычніка».

Письменнік заклікае паважаць, цаніць і любіць тых людзей, якія робяць жыццё прыгожым і змястоўным, адчуваюць веліч і радасць жыцця, змагаюцца за яго. У гэтым гуманізм і пафас рамана.

Аленка Століч кажа Андрэю: «Памятаеш, у цара Саламона на пярсцёнку быў надпіс: «Усё праходзіць». Адам Міцкевіч у адным з вершаў пісаў: «Усё праходзіць, толькі не праходзяць слёзы мае». Як бы далей развіваючы сэнс гэтых выслоўяў, Караткевіч сцвярджае, што нішто не знікае з чалавечай памяці, тым больш калі яно вялікае і незвычайнае — ці то каханне, ці то гістарычныя падзеі. А яны ў творах письменніка вялікія, значныя і незвычайныя.

Андрэй Грынкевіч — натура дзейсная і высакародная. У размове з ім маці сцвярджае, што да мужнасці трэба ісці праз ахвяры, часта — праз смерць. На працягу ўсяго твора ён застаецца верным гэтаму прынцыпу. І асновы чалавечага характару, закладзеныя ў дзяцінстве, сталі для яго вызначальнымі і непарушнымі на ўсё жыццё. Выхаваны ў сям'і патомных інтэлігентаў, дзе існавала глыбокая пашана да гісторыі свайго народа, да эстэтычных, маральна-этычных і духоўных набыткаў чалавецтва, Андрэй пачуў ад маці легенду пра чэшскага вучонага Ганку. Яна расказала дзеля таго, каб ён ведаў, чаго іншы раз бывае варты нават і адзін чалавек: «Гэта быў час, калі чэхі пасля шматвяковага нямецкага панавання пачалі абуджацца. Яны захацелі мець сваю культуру, свае кнігі і музыку. А немцы казалі ім, што нічога такога ў іх не было, а таму і ў будучым не можа быць... Вядома, было. Але за многія стагоддзі ўладары спалілі амаль усе іхнія кнігі. А

тыя, што зберагліся, трэба было шукаць. Магчыма, нават гады. А шукаць не было часу. Год ці два вырашалі пытанне аб тым, жыць народу ці не... Калі чалавек вельмі хоча, — збываецца ўсё: дружба, каханне, рух зняволеных... Так і ён знайшоў спачатку адзін вельмі старажытны рукапіс, а потым і другі. І гэта былі кнігі такой паэтычнай сілы, што ўся Чэхія ажыла духам. Яны адкрылі сваю кнігу, такую паэтычную і такую старажытную... Паэты пачалі пісаць вершы, музыкі — ствараць сваю музыку, вучоныя — шукаць другія старажытныя кнігі. І выявілася, што варта было ўзяцца за справу ўсім — і адразу знойдуцца сотні і тысячы прыгожых старых кніг. І галасы фальшывых вучоных змоўклі. І Чэхія стала Чэхіяй». І хоць рукапісы былі геніяльнай па таленце і паэзіі падрабчай, але Ганка пайшоў на гэта, бо «ведаў, як цяжка — часта проста немагчыма — абудзіць народ, калі ён засне...».

Раман мае аўтабіяграфічную аснову. Шмат чаго ад аўтара, ягонай біяграфіі, светаўспрымання, адносін да жыцця і людзей увасобілася ў Андрэю Грынкевічу. Прататыпам Ірыны Горавай магла стаць Ніна Міхайлаўна Молева, выкладчыца Вышэйшых літаратурных курсаў, якой, як згадвалася раней, Уладзімір Караткевіч прысвяціў некаторыя свае вершы са зборніка «Вячэрнія ветразі», а Яніса Вайвадса — латышскі паэт і сябар Караткевіча, аднакурснік па Вышэйшых літаратурных курсах Еранім Стулпан. У навучальнай установе, дзе вучыўся галоўны герой, пазнаюцца Вышэйшыя літаратурныя курсы ў Маскве, у Востраве — родная пісьменніку Орша, у Сухадоле — Рагачоў, дзе часта ён гасцяваў у дзядзькі Ігара Васільевіча Грынкевіча і дзе напісаў многія творы. Аднак і персанажы твора, і мясціны, якія апісаў пісьменнік, пад уздзеяннем ягонай фантазіі набывалі сваё, самастойнае мастацкае жыццё. Вось чаму і сам аўтар на пачатку рамана палічыў патрэбным зазначыць: «Усе імёны і падзеі ў гэтым рамане — выдуманая. Усякае падабенства з рэальна існуючымі людзьмі з'яўляецца выпадковым».

Раман «Нельга забыць» («Леаніды не вернуцца да Зямлі») — першы буйны твор Уладзіміра Караткевіча. У ім пісьменнік хацеў чым шырэй ахапіць жыццё. Аднак гэта часам прыводзіла да непрадуманага выкарыстання фактычнага матэрыялу. Таму ў асобных выпадках сустракаюцца меладраматызм і залітаратуранасць: «Мокры ліст вярціні зноў з лісівай абыякавасцю паглядзіў яму шчаку», «Дзень вась-вась павінен быў перамагчы світанне», «яму (Андрэю. — А. В.) стала здавацца, што нават руды конь, які скуб непадалёку сухую, забітую зазімкам траву, зразумеў яго і мае ласку глядзець на яго паводзіны з сарказмам і іроніяй», «Сабака паклаў яму на калена

галаву, — і гэта была таксама захапляючая радасць». Так, нават пры пэўнай экзальтаванасці і рамантычнай прыўзнятасці вобраза галоўнага героя дысанансам гучыць ягонае прызнанне каханай жанчыне: «Вы прыгожа ясцё... Людзі рэдка прыгожа ядуць. Нават унутрана інтэлігентныя нагадваюць у гэты час то малпу з яблыкам, то тыгра над косткаю».

Па недаглядзе аўтар іншы раз дапускае супярэчнасці ў дэталях. Напрыклад, у пралогу ён піша: «Гораў быў паранены ў левую руку», «Гораў паспешліва згроб разам з абрусам рэшткі вячэры і выпіўкі. Адною рукой. Правая вісела на перавязі. Яна зусім загаілася». У час двубою Пора-Леановіч папярэджвае, што ён будзе трымаць зброю ў левай руцэ, бо ў Горава «правая не ў парадку». Такім чынам, Гораў быў паранены хутчэй за ўсё ў правую руку.

Праўда, і прыведзеныя вышэй прыклады выяўляюць у нечым спецыфічна караткевічаўскую манеру пісьма, тое, пра што дакладна сказала Ірына Горава Андрэю Грынкевічу: «Вы такі, што павінны пісаць аб тым, што восьвось зашчымела і павярнула ў душы, не дбаючы аб стылі, а дбаючы аб тым, каб слова найбольш дакладна выражала тое, што адчуваеш».

Яны з'яўляюцца заканамерным працягам шматлікіх вартасцей твора. Аўтару, як і галоўнаму герою на ўздыме натхнення, «усе ўдавалася: слова адразу ставала на месца — абцугамі не выцягнеш». Раман прываблівае і чаруе яркімі вобразамі, дакладнымі пейзажнымі замалёўкамі, майстэрствам у перадачы духоўнага стану герояў, іх глыбокіх разважанняў пра мастацтва.

Псіхалагічна насычаным, эмацыянальным і пластычным пададзена апісанне пачатку буры ў пралогу: «За акном раптам сцягнула. Шалёная віхура праляцела дваром, задзёрла шынель на галаву вартавому, схіліла на страху стайні чорную вольху, і тая затрапятала, сагнуўшыся ў дугу».

Значную мастацкую напоўненасць мае рэтраспектыўная згадка Пора-Леановіча пра Магілёўскае паўстанне 1661 года.

Абвостраныя і балючыя пачуцці авалодалі Горавым напярэдадні двубою. Яму здалася, што кнігаўка не проста трывожна крычала «пі-ць, пі-ць», а ў смяротнай скрусе плакала «жы-ыць, жы-ыць». Ён «з жахлівай выразнасцю, як ніколі ў жыцці», убачыў, што «мокрыя травы пакідалі на ботах бледна-зялёныя сцяблінкі і пялёсткі перастаялых кветак». Перад тым як націснуць курок пісталета, ён удыхнуў гаркаватае паветра. Ёмістая, маляўнічая, зладжаная і насычаная мова пралога, які можа існаваць як асобны твор, апавяданне «Паром на бурнай рацэ», і як арганічная частка рамана.

Лепшыя старонкі твора напісаны добрай прозай. Андрэй Грынкевіч як натура інтэлектуальна і духоўна багатая вызначаецца вытанчанасцю ўспрымання рэчаіснасці і мастацтва, культурай пачуцця. Ён прыносіць не толькі радасць і цеплыню блізкім яму людзям, але, інтуітыўна адчуваючы думкі і пачуцці Ірыны Горавай, здольны ў цяжкія для яе хвіліны пакутаваць і перажываць разам з ёю, а ў крытычныя сітуацыі прыходзіць ёй на дапамогу.

У сюжэтна-кампазіцыйных адносінах гэты раман мае падабенства з «Паўночнай аповесцю» Канстанціна Паўстоўскага. У Караткевіча, як і ў ягонага папярэдніка, праз сто гадоў сустракаюцца нашчадкі ўдзельнікаў трагічных падзей, і жыццё іх дзівосным чынам пераплятаецца. Аднак Караткевіч пайшоў і сваім шляхам. Думаецца, яму імпанавалі думкі рускага пісьменніка пра тое, што «рамантычная настроенасць не дазваляе чалавеку быць хлуслівым, цёмным, баязлівым і жорсткім»⁹, што ў рамантыцы заключаецца высакародная сіла. Якраз у «Паўночнай аповесці», а таксама ў іншых творах Паўстоўска і эмацыянальна апавядаў пра подзвіг, вернае каханне, высакароднасць. Гэта не магло не прывабіць Караткевіча, які глыбока паважаў Паўстоўскага, любіў ягоную творчасць і, абавіраючыся на яе, прыносіў у беларускую літаратуру тое, што мелі ўжо іншыя літаратуры.

У рамане, пры ўсёй ягонай шмапланаваасці, пісьменнік засяродзіў увагу пераважна на духоўных пошуках творчай інтэлігенцыі, на каханні Андрэя Грынкевіча і Ірыны Горавай. Таму, думаецца, беспадстаўна В. Чалмаеў і Я. Герцовіч сцвярджалі, што ягоныя героі адарваны ад жыцця, што жывуць яны эгаістычнымі і меркантальнымі інтарэсамі («Дружба народаў», 1962, № 9; «Звязда», 22 лістапада 1962 г.). І нельга не пагадзіцца з Адамам Мальдзісам, які прыхільна сустраў часопісную публікацыю рамана, сказаў пра плённае выкарыстанне пісьменнікам кніжных традыцый, пра інтэлектуалізм рамана і пра духоўную прыгажосць караткевічаўскіх герояў («Літаратура і мастацтва», 17 ліпеня 1962 г.). Станоўча ацэньваўся твор таксама іншымі даследчыкамі. Напрыклад, Міхась Тычына, рэзюмуючы першае кніжнае выданне рамана на беларускай мове, падкрэсліў, што твор вытрымаў выпрабаванне часам, а галоўны герой «паказаў сябе вартым кахання, выявіў і сцвердзіў у сабе чалавечае, высокае, духоўнае, вечнае» («Польмя», 1983, № 11).

У рамане «Нельга забыць» («Леаніды не вернуцца да Зямлі») Уладзімір Караткевіч звярнуўся да паўстання 1863-1864 гадоў,

⁹ Паустовский К. // Собр. соч.: В 8 т. М., 1967. Т. 1. С. 10.

прадмета сваёй пільнай і пастаяннай увагі. Твор быў надрукаваны напярэдадні юбілею паўстання.

Цэнтральнае месца ў творчасці пісьменніка займае раман «Каласы пад сярпом тваім». У ім створана шырокая панарама народнага жыцця, перададзена грамадская атмосфера напярэдадні паўстання 1863-1864 гадоў у Беларусі і Літве пад кіраўніцтвам Кастуся Каліноўскага.

Асноўныя падзеі рамана адбываюцца ў 1850-1861 гадах. Аднак пісьменнік, ствараючы хроніку родаў Загорскіх і Кагутоў, прыводзячы ўласныя разважанні і выказванні герояў пра свой народ, пра з'явы і факты далёкай мінуўшчыны, ахопліваў у ім падзеі амаль цэлага стагоддзя і ўвогуле асэнсоўваў лес Беларусі ў кантэксце гісторыі.

Маючы на ўвазе гэты твор, Васіль Быкаў слушна зазначыў, што «такой шырыні ахопу пэўнай гістарычнай эпохі і такога паэтычнага пранікнення ў яе яшчэ не было ў беларускай прозе»¹⁰.

Уладзімір Караткевіч звярнуўся ў рамане да аднаго з крытычных момантаў у гісторыі беларускага народа. Ён узнік у той жа час, што і раманы Івана Мележа «Людзі на балоце» і «Подых навальніцы». Гэтыя творы былі народжаны патрэбамі самога жыцця, глыбокай унутранай патрэбай абодвух мастакоў раскрыць у буйных эпічных формах нацыянальны характар і душу свайго народа.

Уладзімір Караткевіч выяўляў асаблівую цікавасць да паўстання 1863-1864 гадоў, аб чым сведчаць ягонныя апавяданні «Паляшук», «Сіняя-сіняя», эпілог аповесці «Перадгісторыя», пралог рамана «Нельга забыць» («Леаніды не вернуцца да Зямлі»), драмы «Кастусь Каліноўскі», «Кальска чатырох чараўніц», многія вершы і публіцыстычныя артыкулы.

Выключная ўвага мастака да падзей таго часу абумоўлена іх значнасцю ў гісторыі Беларусі, а таксама тым, што ў сям'і пісьменніка захавалася памяць пра родзіча, аднаго з кіраўнікоў паўстанцамі на Магілёўшчыне Тамаша Грыневіча, які быў расстраляны ў Рагачове. Гэты факт пакладзены ў аснову эпілога аповесці «Перадгісторыя» і пралога рамана «Нельга забыць» («Леаніды не вернуцца да Зямлі»).

Задума напісаць твор пра паўстанне пад кіраўніцтвам Кастуся Каліноўскага ўзнікла ў Караткевіча на пачатку 50-х гадоў. Так, у аўтабіяграфіі «Дарога, якую прайшоў», напісанай у снежні 1964 года і змешчанай у кнізе аўтабіяграфій беларускіх пісьменнікаў «Пра час і пра сябе» (1966), ён адзначыў: «Пасля заканчэння універсітэта я здаў кандыдацкі мінімум і пачаў быць пісаць дысертацыю пра паўстанне

¹⁰ Быкаў В. Праўдай адзінай. С. 149.

1863 г. ва ўсходнеславянскіх і польскай літаратурах, але прыйшлі іншыя інтарэсы: з'явілася задумка аб рамане на тую самую тэму. Да рэалізацыі яе, праўда, я прыступіў толькі праз дванаццаць год. Над гэтым раманам — «Каласы пад сярпом тваім» — працую і зараз». Паказальныя таксама і радкі з рамана: «Я пачаў гэтую кнігу два гады назад. За спіною былі дванаццаць год жыцця ёю, думак аб ёй, ненапісанай. Былі ўспаміны людзей, кнігі зачытання і кнігі, да якіх на працягу амаль стагоддзя не дакраналася нічыя рука, акрамя маёй. Я трымаў у руках халодную сталь інсургенцкіх кордаў і канфірмацыі расстрэлаў, якія, здавалася, сачыліся крывёй».

У адной з запісных кніжак пісьменнік адзначыў, што пачатак рамана прыйшоў у галаву 7 жніўня 1959 года ля Азярышча на Рагачоўшчыне, дзе на стромкім адхоне высокага правага берага Дняпра ён убачыў грушу.

Рукапіс рамана, які захоўваецца ў 43-й папцы хатняга архіва пісьменніка, мае памету: «Пачаў па-сапр. [аўднаму] 27 красавіка 62 г. Пятніца перад вялікаднем». У канцы рукапісу ёсць памета: «Канец першай кнігі. 18 мая 1964 г. 23.47». Раман ствараўся ў Рагачове, куды да дзядзькі Ігара Васільевіча Грынкевіча часта прыязджаў пісьменнік, у дамах творчасці «Каралішчавічы» і «Кактэбель», у Чалябінску, дзе жыла з сям'ёй старэйшая сястра Наталя Сямёнаўна Кучкоўская, і ў Мінску.

Сярод накідаў да рамана, што захоўваюцца ў аддзеле рэдкіх кніг і рукапісаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа Акадэміі навук Беларусі (ф. 11, воп. 1, адз. зах. 31) ёсць план будучага рамана, які падзелены на наступныя часткі:

Частка I. Усход (Сяйва дня).

Частка II. Брань.

Частка III. Вараннё (Галгофа).

Зыходзячы з гэтага плана, можна меркаваць, што Уладзімір Караткевіч думаў напісаць раман, у першай частцы (кнізе) якога хацеў паказаць пярэдадзень паўстання, у другой — само паўстанне, у трэцяй — яго разгром і, відаць, вынікі. У далейшым была напісана першая кніга пад назвай «Выйсце крыніц». Сярод рукапісных матэрыялаў пісьменніка (74-я і 71-я папкі хатняга архіва) сустракаюцца іншыя назвы: другой кнігі — «Страта», трэцяй — «Груганнё».

Такім чынам, Уладзімір Караткевіч, паводле пачатковай задумкі, завяршыў толькі першую кнігу пра паўстанне 1863-1864 гадоў, што пацвярджае і першадрук («Польмя», 1965, №№ 2-6), у канцы якога пазначана: «Канец першай кнігі». Для кніжнага выдання 1968 года першую кнігу быў вымушаны, аб чым сцвярджаў у інтэрв'ю Адаму

Мальдзісу («Літаратура і мастацтва», 21 ліпеня 1967 г.), падзяліць на дзве кнігі. І такі падзел захаваўся потым як у выданнях рамана на рускай мове ў перакладзе Валянціны Шчадрыной (М., 1974; Мн., 1977; М., 1979), так і ў беларускім выданні 1981 года.

Раман прыхільна сустрэлі крытыка і чытачы. Прафесійную і добразычлівую рэцэнзію «Праўда мастацкая і праўда гісторыі» на часопісную публікацыю твора напісаў Адам Мальдзіс («Літаратура і мастацтва», 6 жніўня 1965 г.). На першае кніжнае выданне з'явіліся рэцэнзіі «Каласы пад сярпом тваім» Святланы Клімковіч («Голас Радзімы», 1969, № 32), «Трагедыя і слава» Серафіма Андраюка («Маладосць», 1969, № 11), «Шматгранны гістарычны раман» Генадзя Кісялёва («Польмя», 1969, № 12), на першае кніжнае выданне на рускай мове — «Каласы паспелі для жніва» Міколы Ермаловіча («Неман», 1975, № 10), дзе высока ацэньваўся твор. Было і адмоўнае стаўленне да рамана. Напрыклад, сацыялагічнай зададзенасцю і дагматызмам вызначалася рэцэнзія «Лес чалавечы і лес народны» Якава Герцовіча («Советская Белоруссия», 9 верасня 1965 г.), у якой аўтар адгукнуўся на часопісныя публікацыі аповесці «Дзікае паляванне караля Стаха» («Маладосць», 1964, №№ 9-12) і рамана «Каласы пад сярпом тваім».

Былі значныя цяжкасці і з яго выданнем. Так, 22 лютага 1967 года адбылося аб'яднанае пасяджэнне сакратарыята, секцыі прозы і крытыкі Саюза пісьменнікаў Беларусі, дзе разглядаўся раман «Каласы пад сярпом тваім», бо ў выдавецтве ўзніклі сур'ёзныя прэтэнзіі да гэтага твора. Старшынстваваў на пасяджэнні Іван Мележ. На ім выступілі Мікола Лобан, Генадзь Кісялёў, Алесь Адамовіч, Янка Скрыган, Вячаслаў Адамчык, Іван Навуменка, Алесь Асіпенка, Адам Мальдзіс, Ніл Гілевіч, Янка Брыль, а таксама сам аўтар. Выдавецтва прадстаўляў Леў Салавей, які ў асноўным абпіраўся на палажэнні выдавецкай рэцэнзіі Максіма Лужаніна (стэнаграма пасяджэння захоўваецца ў 42-й папцы хатняга архіва пісьменніка).

Выступоўцы зазначалі, што твор з'яўляецца значнай падзеяй беларускай літаратуры. На думку Генадзя Кісялёва, пісьменнік дасканала перадаў у ім усю складанасць сацыяльных і нацыянальных супярэчнасцей адлюстроўваемай эпохі, выявіў добрае веданне дакументальных гістарычных матэрыялаў, выкарыстаў мастацкую інтуіцыю. Адам Мальдзіс сцвярджаў, што пісьменнік праўдзіва ўзнавіў у рамане дух таго часу, па-новаму глянуў на ролю шляхты і сялян у будучым паўстанні. Алесь Адамовіч заўважыў, што «з'явіўся ў Беларусі чалавек, які заняўся сур'ёзна тым, што зрабілі ў Англіі Вальтэр Скот, у Расіі Лажэчнікаў і Загоскін. Караткевіч — гэта пісьменнік, які запаўняе прорву паміж дзіцячай, нават маладзёжнай аўдыторыяй, і літара-

турай дарослых». Янка Брыль адзначыў, «што гэтай кнігай будзе прыпаднесены ўрок, як трэба любіць народ, як трэба разбірацца ў сваёй гісторыі, як аслабаныца ад зусім непатрэбнага комплексу ніжэйшасці, які ўбіваўся нам на працягу стагоддзяў усімі прыгнятальнікамі».

У выступленнях адзначалася таксама схільнасць пісьменніка да ідэалізацыі сваіх любімых герояў, выказваліся думкі, што пры падрыхтоўцы рамана да друку трэба пераадолець прыгоствы і манернасць, якія часам сустракаюцца ў ім, рабіліся іншыя заўвагі.

Уладзімір Караткевіч у выступленні адзначыў, што ён будзе прынцыпова адстойваць сваю канцэпцыю пра характар і рухаючыя сілы паўстання і свае ўяўленні пра той час. На пасяджэнні раман быў рэкамендаваны да друку.

Потым, пасля заўваг рэцэнзента і выдавецкага рэдактара, пісьменнік пачаў рыхтаваць твор да друку. Дапамагаў яму ў гэтай справе Адам Мальдзіс. Ён у сваёй кнізе пра Караткевіча згадвае, што Рыгор Барадулін, каб выратаваць раман, прапанаваў правесці праз друк думку пра сур'ёзную пераробку гэтага твора. Адам Мальдзіс неўзабаве падрыхтаваў інтэрв'ю з Уладзімірам Караткевічам («Літаратура і мастацтва», 21 ліпеня 1967 г.), у якім пісьменнік сказаў: «У параўнанні з тым варыянтам, які друкаваўся ў «Польмі», у рукапіс унесены вялікія змены. Прышлося пагадзіцца з некаторымі заўвагамі. Вядома, не з усімі. Сёй-той з рэцэнзентаў хацеў, каб у цэнтры рамана аб паўстанні 1863 года я паставіў не князя Алеся Загорскага і яго сяброў, а сяляніна, накшталт Корчака. Але ж гэта супярэчыла б гістарычнай праўдзе. З новых прац рускіх, беларускіх, літоўскіх і польскіх гісторыкаў — для прыкладу назаву прозвішчы Смірнова, Кісялёва, Кяневіча — бачна, што рухаючай сілай паўстання ў Беларусі была якраз шляхта. Не мог я згадзіцца і з тымі заўвагамі, дзе мне прапанавалася «абяліць» некаторых прыгоннікаў, накшталт Кроера, зрабіць іх менш жорсткімі».

Як ставіўся Караткевіч да варыянта рамана ў дапрацаваным выглядзе? Так, на вокладцы 44-й папкі, якая захоўваецца ў хатнім архіве пісьменніка і ў якой змешчаны машынапіс першай кнігі рамана, ягонай рукою напісана: «Яшчэ адзін экзэмпляр дзеля друку кнігі Частка 2 Вельмі нязгодны з сапраўдным тэкстам».

Хоць дзеянне першай кнігі рамана завяршаецца апісаннем адмены прыгону і расстрэлам дэманстрантаў у Варшаве, тым не менш аўтар здолеў вызначыць прычыны, якія выклікалі паўстанне, і яго асаблівасці. Пісьменнік паказаў, што паўстанне 1863-1864 гадоў было шляхецкім і сялянскім, што яно мела нацыянальна-вызваленчы і

сацыяльны характар. Змову асобна рыхтуе дваранін Яраслаў Раўбіч, і асобна гуртуюцца «лясныя людзі» вакол стыхійнага бунтара Корчака. Гэтыя два кірункі, шляхецкі і сялянскі, часта не зліваліся ў адзін. Аб чым, напрыклад, сведчыць напад Корчака са сваімі людзьмі на маёнтак Раўбіча. Пан Яраш усведамляе трагічную недарэчнасць сітуацыі, у якую ён трапіў, бо людзі Корчака хочуць яго забіць: «Як па-дурному канчаецца жыццё. Усе гады пакутаваць ад рабства радзімы, рыхтаваць закалат, амаль падрыхтаваць, пусціць сваіх на аброк, чакаць паўстання. І раптам нічога не ўбачыць, загінуць. Ад рук нейкай наброднай банды, якая рушыла сюды, бо ён не сцярогся. Сюды, а не на сапраўдных цмокаў». Бывалі нават выпадкі, калі сяляне, уведзеныя ў зман царскай прапагандай, выдавалі ўладам паўстанцаў. Такі выпадак апісаў Караткевіч у драме «Кастусь Каліноўскі».

Неабходнасць аб'яднання шляхецка-рэвалюцыйнага і сялянскага руху добра ўсведамляюць Кастусь Каліноўскі і Алесь Загорскі. Пасля сутычкі сялян з урадавым войскам у Гарыпяцічах паміж Алесем і Корчакам адбываецца наступны дыялог:

«— Бачыш, — сказаў Алесь. — А я хачу, каб ты жывь.

— Дзея чаго?

— Дзея сапраўднай волі.

— Не будзе яе!

— Яна будзе, — у Алеся дрыжалі бровы. — Падумай, Корчак. Мы іншыя, Корчак».

Гэты дыялог сведчыць аб класавай расстаноўцы сіл напярэдадні паўстання. Пасля такой гутаркі Алесь «бачыў у гэтым мужыку вялікую чысціню нянавісці... Харошы мужык!.. Нічога, з Корчакам яны яшчэ сустрэнуцца. Ён, Алесь, зробіць усё, каб той быў таварышам яму. У іх адна справа».

Сімвалічная і шматзначная назва кнігі. Праз біблейскі вобраз каласоў і сярпа пісьменнік імкнецца зразумець усеагульныя праблемы быцця. Бацька Алеся Загорскага, паказаўшы яму камень на паганскім капішчы іх далёкіх продкаў, на якім былі выбіты каласы, гаворыць: «Хто будзе жаць — аб гэтым маўчаць гады і маўчаць стагоддзі. Ніхто яшчэ не дадумаўся, бо той, хто іх выбіў, памёр і не скажа...»

Неабходнасць сацыяльных перамен усведамляў і стары Вежа-Загорскі: «Але людзям трэба ісці. Каб жыць... Асабліва тым, што самі і кідаюць зерне, што даюць яму расці, што змагаюцца за каласы — іначай нівы заглушыла б пустаземле... Што зробіш, трава лепей адрасце, калі яе косяць». Алесь прыходзіць да высновы аб недасканаласці існуючага ладу, аб неабходнасці паўстання. Пасля прыняцця царскім урадам маніфеста аб скасаванні прыгону ён, вельмі ўзрушаны, думае:

«Бедныя, бедныя людзі! Як каласы, як травы пад сярпом тваім, грубая сіла. Ну што ж, калі твая «неабходнасць» не можа даць ім палёгкі, і волі, і шчасця — тым лепей. Тады па сваёй «неабходнасці» яны стануць каласамі пад сярпом волі, радзімы, паўстання, бітвы, каласамі, якія памруць, магчыма, але памруць, каб вырасла новая рунь. Гэта будзе скоро. Нядоўга чакаць».

Першая кніга рамана напоўнена прадчуваннем гэтага паўстання. Аlesь думае пра яго набліжэнне: «Бунт ідзе... Ідзе паўстанне... Ідзе рэвалюцыя, выбух шалёнага гневу і ярасці. Няўмольны пажар ад Гродні да Дняпра. Яго не можа не быць, такое зрабілі з людзьмі... Ідзе воля да майго народа і ўсіх народаў...»

Сімвалічным і чаканым для сялян, якія прыйшлі ў Гарыпяціцкую царкву па царскі маніфест, з'явіўся таксама ў ранішнім паўзмроку прывід конніка. Ён паслужыў сігналам для сутычкі з урадавым войскам. А коннікам гэтым быў Аlesь Загорскі. Зазначым, што Караткевіч выказваў у сваёй творчасці асабліваю прыхільнасць да вобраза конніка.

Раман «Каласы пад сярпом тваім» — твор шматпланавы і маштабны. Падзеі адбываюцца ў ім пераважна на Магілёўшчыне і ў іншых месцах Беларусі, а таксама ў Пецярбурзе, Маскве, Варшаве, Вільні — у сялянскім асяроддзі і ў дваранскіх маёнтках, на студэнцкіх сходках і ў навучальных установах, у салонах і гасціных вышэйшых саноўнікаў і на бруку шматлюдных гарадоў. У кнізе дзейнічаюць як літаратурныя персанажы, народжаныя мастацкай фантазіяй пісьменніка, — дваране Аlesь Загорскі, ягоныя бацька Юры і дзед Даніла Загорскі-Вежа, Надзея Клейна, Яраш Раўбіч, Хаданскія, Кроер, Басак-Яроцкі, Таркайла, сялянская сям'я Кагутоў, мужыцкі заступнік Корчак, ліберальна настроены віцэ-губернатар Ісленьеў, жандар Мусатаў, Чорны Война, які не склаў зброю пасля паўстання 1830-1831 гадоў і працягвае адзін змагацца, так і рэальныя гістарычныя асобы — Кастусь Каліноўскі, Зыгмунт Серакоўскі, Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч, Станіслаў Манюшка, Тарас Шаўчэнка, Уладзіслаў Сыракомля і іншыя.

Па-мастацку праўдзіва намаляваны галоўны герой твора Аlesь Загорскі. Ён выступае як перакананы рэвалюцыянер-дэмакрат і як шчыры патрыёт свайго краю.

Прытрымліваючыся даўняга беларускага звычаю, бацькі аддаюць Аlesя ў дзяцінстве на дзядзькаванне, гэта значыць на выхаванне ў сялянскую сям'ю Кагутоў. Там ён пазнаў народнее жыццё, засвоіў народную мараль, этыку, палюбіў народную мову. Аlesь не саромецца сялянскіх слоў, накітаат «рыззё», «таптуха». Такое выхаванне зблізіла яго з простым народам: «Я мужык... Я князь, але я і мужык.

Магчыма, мяне тым дзядзькаваннем няшчасным зрабілі. Але я таго няшчасця нікому не аддам. У ім мае шчасце. Яно мяне відушчым зрабіла. Вярнула да майго народа. Да гнанага, да абрэханага кожным сабакам. І я цяпер з ім, што б ні здарылася».

Словы бацькі і старога Вежы, размовы і перапіска з Кастусём, знаёмства са старажытнымі рукапісамі абуджалі ў ім нацыянальную свядомасць, фармавалі як асобу і грамадзяніна. Алеся пачынае разумець, што мужыцкая гаворка — гэта мова цэлага народа, які жыве на зямлі пад назвай Белая Русь.

Калі Алеся прымаюць у дваранскі клуб, сваю прамову ён гаворыць па-беларуску: «Пад столлю вялізнай залы гучала мяккая, як ручаіна, пывучая, як голас птушкі, гнуткая і цвёрдая адначасова, лаканічная мова. Гучала ўпершыню за шмат год». Якімі пяшчотнымі і цёплымі эпітэтамі характарызуе пісьменнік беларускую мову! Прамова прасякнута грамадзянскім пафасам і патрыятычным зместам: «Гады, можа, нашы зборы — гэта зборы патрыётаў? — сказаў Алеся. — Людзей, аб'яднаных служэнню айчыне? Не думаю». Прамоўца ўспамінае князя Віцены, Міхала Крыгчаўскага, Дубіну, Мурашку, якія «агнём і жалезам... давалі сваю любоў» да радзімы. Абыякаваць да лёсу радзімы, культуры, мовы сведчыць, на яго думку, пра «адсутнасць разумення таго, хто мы такія». Патрыятычны і агульначалавечы сэнс заключаны і ў наступных словах Алеся: «Мова ў нас якая хочаце, толькі не свая. Свая яна — у сярэдняй часткі шляхты ды яшчэ ў нешматлікіх прадстаўнікоў буйной, перад якімі я нізка схіляю галаву. Бо нельга есці хлеб народа і грэбаваць ягонай мовай».

Алеся неаднаразова сутыкаўся з рознымі шавіністычна настроенымі элементамі па пытаннях аб сваёй нацыянальнай прыналежнасці і аб лесе свайго народа, беларускай мовы. Але ён ніколі не здраджваў сваім ідэалам. Пазней ужо, падчас вучобы ў Пецябургскім універсітэце, Алеся піша вершы на беларускай мове, даследуе гісторыю і мову роднага краю.

Вядомы лінгвіст Сразнеўскі, прачытаўшы работу Алеся пра беларускія песні, легенды і паданні, прыйшоў у захапленне: «Я не люблю празмерных пахвал. Але вы зрабілі незвычайнае. Вы адкрылі «вялікае Чыпанга», як Марка Пола. Адкрылі новы, нязнаны свет. Адкрылі, магчыма, цэлы народ. Няўжо яны былі такія?» Вучоны ўбачыў у беларускім фальклоры вялікія каштоўнасці.

Алеся адкрыў тое, што ўжо было і ёсць. Ён забіў у звон, заклікаючы іншых звярнуць увагу на яго народ, на духоўнае жыццё гэтага народа. Алеся кажа Сразнеўскаму: «Не, народ не забілі. Ён жыве і чакае шчасця. І будзе жыць, як бы цяжка яму ні было».

У вобразе Алеся ўвасобіліся лепшыя рысы прагрэсіўных беларускіх грамадска-культурных дзеячаў мінулага стагоддзя. Ён любіў сваю радзіму, за яе змагаўся і цяпер пакуты: «Але радзіма мне даражэй за ўсё. І калі радзіме маёй дрэнна — мне таксама няміла нічога, акрамя радзімы. Не баліць нічыя бяда, акрамя яе бяды».

Яшчэ хлапчуком Алесь сутыкнуўся з многімі складанымі жыццёвымі пытаннямі. Бацька Алеся ўяўляе сябе дабрачынным апекуном сваіх паднявольных мужыкоў: павінен быць мужык, але павінен быць і пан, які пра яго дбае. Не прычэпчы свайму сыну, які просіць адпусціць Кагутоў на волю, даць ім адукацыю, бацька тым не менш пытае ў Алеся: «А ты падумаў, сыне, ці вядзе гэта да шчасця?.. Зараз у іх простыя думкі і пачуцці, упэўненасць у тым, што карысная іхняя праца і яны самі. Чым ты хочаш гэта замяніць? Ты ведаеш, якія бязодні, адна за адну страшнейшыя, расчыняюцца перад вачыма дасведчанага?» Тут пан Юры выявіў сябе як удумлівы філосаф. Але ці не апраўдаў ён сваё права гаспадара, уласніка? Сябе і свайго сына ён не хоча бачыць на месцы тых жа Кагутоў. А ці магчыма ўвогуле ў сацыяльна несправядлівым грамадстве роўнасць паміж людзьмі?

Жыццё ставіць перад Алесем усё новыя і новыя пытанні. Паказальны ў гэтым плане дыялог паміж ім і старым Вежам. Алесь, калі ўбачыў у маёнтку Вежы парадную зброю, то прамовіў здэрска, што зброя не можа быць аздобаю. У мужыкоў яе мала, але ўся яна пры справе. На што стары з іроніяй адказвае: «Каб яна пры справе была, як ты кажаш, не сядзелі б мы тут з табою». І далей:

«— Я веру ў каня святога Міколы, — збялеўшы, сказаў Алесь. — І я пайду пры гэтым кані...»

— Я шмат бачыў маладых людзей, смелых на язык, — сказаў дзед. — Яны, на жаль, не былі смелыя на справу... Ён «пры кані»... А ты не баішся, што гэты конь цябе ўбрыкне?

— Ён ведае сваіх.

— Ён ведае тых, хто ўмее ездзіць...»

Прадстаўнік пануючага класа, Алесь на пытанне

Кастуся, ці не было яму ніколі дрэнна ад таго, што на яго працуюць многія тысячы людзей, адказаў: «Мне тут пакуль нічога не належыць... А хатнія — людзі традыцый, хаця і разумеюць неабходнасць змен... Калі буду гаспадаром — гэтыя людзі атрымаюць волю. У гэтым мае слова. Ведаю, можа, мне нават і хрыбціну зломяць. Але іначай нельга». Так паступова Алесь Загорскі прыходзіць да ўсведамлення грамадскіх перамен. Письменнік паказвае, што яшчэ да адмены прыгону ён дае волю сялянам. Як сведчаць дакументы, падобныя выпадкі адбываліся ў некаторых мясцінах на Беларусі.

Большасць шляхецкіх рэвалюцыянераў, кіраўнікоў паўстання, далёкія ад народа. Таму іхняе выступленне не змагло прывесці да перамогі. І тым не менш паўстанне было гістарычна неабходным. Мсціслаў Маеўскі, сябар Алеся, перасцерагае таго ад выступлення: «Мы страцім усё, прыдбанае з такой цяжкасцю». На што Алясь адказвае: «Я не кажу пра бунт сепаратыстаў, я кажу пра бунт незадаволеных, хто б яны ні былі. Палякі... рускія... літоўцы... людзі Інфлянтаў». І далей: «А зброю браць усё адно давядзецца... Зразумей, трэба... У рабстве гіне дух». Выступаць было неабходна. Дзеля разняволення і лепшай будучыні чалавека.

Паводле меркавання Алеся, будучае паўстанне павінна вырашыць не толькі сацыяльнае, але і нацыянальнае пытанне. Вось чаму ягонья погляды непрымальныя для нацыяналістычна настроеных навучэндаў Віленскай гімназіі, палякаў Ходзькі і Лізагуба. У выніку — бойка. І Алясь пакідае гімназію. Ён выступае за адмену прыгону, за раўнапраўе нацый.

Прындыповыя разыходжанні ў поглядах на характар паўстання былі таксама ў членаў нелегальнай арганізацыі «Агул». «Левіца», якую падтрымала частка цэнтра «Агула», прапанавала, каб сацыяльная перабудова грамадства ішла побач з вызваленчым паўстаннем. Асноўныя іх тэзы: поўная раўнапраўнасць усіх грамадзян, уся зямля — сялянам, мова — народам. Але асабліваю нязгоду «правіцы» выклікала праблема аб нацыях так званых ускраін, якая фармулявалася так: воля ўскраінам, самавызначэнне іхнім народам. Шавіністычна настроены паляк Ямант хацеў бы ўбачыць Польшчу «ад мора да мора», беларусаў і літоўцаў лічыць галінамі польскага племені, а іхнюю мову — дыялектам польскай. На што Віктар, старэйшы брат Кастуся, у абурэнні прывёў наступныя доказы: «А Кірыла Тураўскі, а паданні? А тое, што наша друкаваная «Біблія» з'явілася раней, чым у многіх у Еўропе? А тое, што законы Статута літоўскага склалі мы? А тое, што Польшча сто год судзілася законамі, напісанымі на нашай мове, а калі пераклала іх, то пакінула ўсе нашы тэрміны і адсылала тых, хто не зразумее іх, да арыгінала? А тое, што рукапіс меж паміж Польшчай і Літвой, які даследчыкі лічаць польскім, напісаны беларускай гаворкай? А тое, што трыста год мовай княства была беларуская мова?..» Ад непрыняцця праграмы «Агула» па нацыянальным пытанні Ямант прыходзіць да адмаўлення рэвалюцыйнага выступлення. А гэта было ўжо не проста заблуджэнне, а здрада інтарэсам арганізацыі, ідэі паўстання. Вось чаму Алясь прапановаў выключыць Яманта з «Агула». Але потым, калі той зразумеў сваю памылку, дараваў яму, не паставіў гэта пытанне.

На думку Алеся, перамогу будучаму паўстанню можа забяспечыць толькі яднанне рэвалюцыйных сіл: «Наш трыумф у яднанні. Яднанні з левымі элементамі, якой бы нацыі яны ні былі... І таму мы павінны з павагай ставіцца да кожнай надбы, не абражаць яе старой варожасцю, недаверам, сумненнем у яе рэвалюцыйных сілах. Іначай — пагібель. Усе паўстанні грашылі гэтым і гінулі».

Погляды Алеся на характар будучага паўстання выразныя і недвухсэнсоўныя: «Я прапаную: народы вызваляць і сялянам даваць зямлю. Я прапаную: паноў, якія рабавалі, высыляць з краіны, пазбаўляючы маёмасці, а цмокаў — расстрэльваць».

Вобраз Алеся працягвае радаслоўную герояў рамантычнай літаратуры з іх самаахвярнасцю і гатоўнасцю на подзвіг дзеля свабоды радзімы.

Пасля сутычкі сялян з царскім войскам у Гарыпяцічах Алесь з трывогай і болем думае: «Нічога ў мяне няма... Нічога з таго, што мне трэба. А трэба мне ўсё. І перш за ўсё воля ўсім народам і маёй радзіме». Рамантычны максіmalізм героя не адмаўляе яго праўдзівасці і жыццёвасці. Прыкладам таму могуць служыць многія мужныя рэвалюцыянеры-дэмакраты, якія дзеля здзяйснення сваіх высакародных ідэй ахвяравалі ўласным жыццём.

Алесь Загорскі — дзіця свайго часу. Шляхецкі рэвалюцыянер-дэмакрат, ён можа быць рамантыкам, бачыць у сне белых коней, што ўвасабляюць свабоду і светлыя ідэалы чалавечай чысціні, але адначасова і выступаць цвярозым рэалістам, прадпрымальнікам, будучым буржуа, які думае пра тую карысць, што прынясе яму цукроўня, пра ролю грошай у жыцці людзей: «Вядома, грошы былі «агідным металам», «нікчэмным металам», але пакуль што ўсім даводзілася жыць у свеце, дзе без іх не абыдзешся. І не магі ў гэтым свеце існаваць ні гаспадарка, ні палітыка, ні мастацтва — не пацершыся аб той метал, без яго. А між тым усе маўчалі аб ім, робячы выгляд, як бы яго і не было».

Вобраз Алеся Загорскага гістарычна праўдзівы. Ён сведчыць як аб моцных, так і слабых баках шляхецкага рэвалюцыйна-дэмакратычнага руху.

Алесь разважае, чым ён будзе цікавы для чалавека, які ў будучым захоча напісаць пра яго. У разважаннях героя пісьменнік праводзіць адзін са сваіх эстэтычных прынцыпаў пры ўзнаўленні мінулага жыцця: «Галоўнае, вядома, будзе для гэтага чалавека не тое. Галоўнае будучы яны, жывыя, іх каханне, ярасць, свары, пакуты, змаганне са зброяю ў руках, прывычкі, карціны на сценах. Але ён не здолее абысціся без гэтай, смешнай яму, цукроўні, бо гэта аніяк не

другараднае, бо на гэтым узрасло ўсё ў ягоным жыцці, бо без гэтых катлоў і тарак не было б і Мантэны ў загоршчынскай галерэі».

У прадмове да «Айвенга» Вальтэр Скот пісаў: «Для таго каб абудзіць у чытача хоць некаторую цікавасць, неабходна перадаць выбраную Вамі тэму мовай і ў манеры той эпохі, у якую Вы жывяце»¹¹.

Вобраз галоўнага героя ў пэўнай ступені рамантычна ідэалізаваны, нават мадэрнізаваны. Ягонья думкі і перажыванні актуальныя і значныя для сучаснага чалавека. І у той жа час гэта рэальны і жывы чалавек сярэдзіны XIX стагоддзя. Пісьменнік праўдзіва перадае як характары, так і каларыт і асаблівасці пэўнай гістарычнай эпохі.

Адам Мальдзіс адзначаў: «Хаця ў рамане «Каласы пад сярпом тваім» гаворка ідзе пра падзеі стогадовай даўнасці, аўтар напісаў вельмі сучасны твор, дзе далёкае мінулае асэнсавана з пазіцый сённяшняга дня» («Літаратура і мастацтва», 6 жніўня 1965 г.).

Для Уладзіміра Караткевіча, як і для галоўнага героя ягонаў кнігі, калі б ён пісаў кнігу аб сярэднявеччы, галоўным былі б «не турніры, не аксамітныя плашчы герольдаў, не мудрыя каралеўскія загады, а чалавек, які адліваў сталь для дзіды, ткаў аксаміт, вырабляў паперу, на якой пісаліся загады».

Алесь з павагай ставіцца да простага народа. Непрымірымы да зла і насілля, ён б'е дзяржальнам карбача па твары прыгонніка і дэспата Кроера, які здэкаваўся з Корчака. Высакародна паводзіць сябе і тады, калі ратуе раненага Чорнага Войну або старога Раўбіча, гарыпяціцкіх сялян ад Мусатава. Цёплыя і шчырыя пачуцці ў яго да Майкі Раўбіч і да былой прыгоннай актрысы Гелены Карыцкай.

Алесь Загорскі — дзейсная і высакародная натура. Ён знаходзіць збавенне і радасць у працы, якая яго ўзвышае і ўпрыгожвае. Ён змагаецца, пакутуе, радуецца...

З дакументальнай праўдзінасцю стварае пісьменнік вобразы канкрэтных гістарычных асоб. Сярод іх на першы план вылучаецца Кастусь Каліноўскі.

Вось якім убачыў яго ўпершыню на свіслацкім кірмашы Алесь Загорскі: «Хлопец, можа, на нейкі год старэйшы за Алесь, невысокі, каржакаваты, з цёмнарусымі прыгожымі валасамі. Рысы ў хлопца былі няправільныя, але буйныя і нават у чымсьці прыгожыя. Цяжкаватае падбароддзе, вялікі цвёрды рот. Жарсткаваты няправільны нос». Пісьменнік любуецца Кастусём, імкнецца праз знешняе апісанне паказаць ягоную душу, характар, унутраны стан: «Кастусь хораша

¹¹ Скот В. // Собр. соч.: В 20 т. М.; Л., 1962. Т. 8. С. 25.

смяўся. Белья зубы вельмі ўпрыгожвалі аблічча. І усмешка была шчырая, чыстая. І яшчэ Алесю падабалася, што вочы ў Кастуся былі не зусім сіметрычныя: адно трохі-трохі вышэй за другое. Гэта надавала ягонаму абліччу нейкую незвычайную, уладную і моцную характарнасць».

Аўтар дае радавод Кастуся Каліноўскага, вядзе гаворку пра нацыянальную прыналежнасць будучага кіраўніка паўстання. Погляды і перакананні Каліноўскага раскрываюцца ў гаворцы і ў перапісцы з Алесем Загорскім, у размовах і спрэчках са старым Вежам, з членамі нелегальнага гуртка «Агул».

Кастусь Каліноўскі выступае як перакананы змагар супраць царызму, як чалавек вялікіх патрыятычных пачуццяў: «Народ наш без багацця, без зямлі, без мовы... І таму варта жыць і сутыкацца з ворагам. Хутчэй... Бываюць такія (людзі. — А. В.), багатыя любоўю і нянавісцю. У іх увесь свет узарваны і перакулены. Яны любяць чалавецтва больш, чым радзіму, радзіму больш, чым родны дом, а ўсё гэта разам — больш за саміх сябе. Яны, разумее, свабодна аддаюць жыццё і дом і ўсё — для краіны і чалавецтва... Нельга больш. Нельга больш. Нельга больш цяпець, іначай страцім апошняе: душу сваю жывую». І Кастусь хоча быць такім. Для яго асноўны вораг — царызм. Пасля прыезду ў Пецяярбург ён напісаў Алесю: «...Я тут палюбіў рускіх людзей. Высакародны, харошы народ. І таксама няшчасны, як мы. Я раней іх ведаў па горшых узорах, па жандарах, што да нас панасылалі». Кастусь Каліноўскі паўстае ў кнізе як непрымірымы вораг самадзяржаўя і бескампрамісны змагар за народнае шчасце.

Сялянскае асяроддзе найбольш ярка пададзена ў рамане працавітай сям'ёй Кагутоў, бунтаром Корчакам, таленавітай актрысай прыгоннага тэатра Геленай Карыцкай, добрым і спагадлівым Халімонам Кірдуном, слугой Алеся. Ім уласцівы жыццёвая трываласць і народная мудрасць, маральная і душэўная чысціня.

Сялянам у Загорскіх жылося лепш, чым у іншых памешчыкаў. Вось чаму Кандрат Кагут рашуча выступіў супраць Корчака, які хацеў забіць Алеся-хлалчука, што плыў на лодцы: «А той — просты. З намі, з усімі світачнікамі, як роўны. Каб табе ягоную сілу — мы б праз тыдзень усплакаліся б. Крывёю сплылі». А крыху раней Кандрат адрасуе бунтару Корчаку наступныя словы: «Ты яшчэ не пануй. Ты мужыкоў не ведаеш. Калі нехта і пойдзе да цябе — ты не задавайся, атаман. Ты з імі — як з братамі. Яны нацярапеліся. Ім новага пана, ды яшчэ з хамаў — не трэба». Кандрат гатовы ісці на злых паноў, а не на добрых. Караткевіч лічыў, што ёсць людзі добрыя і дрэнныя, а не дзяліў іх па класавай прыкмеце. Пісьменнік застаўся верны

гістарычнай праўдзе, калі паказаў размежаванне сіл і ў сялянскім лагеры. Неаднародная была сялянская маса. Сялянскія выступленні былі стыхійныя, неарганізаваныя. Сяляне часцей за ўсё выступалі супраць злых паноў, да ўсведамлення ж неабходнасці выступлення супраць цара, супраць пануючага ладу яны не прыходзілі. Аб чым можа сведчыць той жа «паход на Гарыпяцічы», пошукі «сапраўднага» царскага маніфеста. Гэту выходку потым назвалі «гераічнай», але бессэнсоўнай і таму трагічнай».

Пісьменнік паказаў абмежаванасць сялянскіх выступленняў: «Корчак ішоў перад сваімі, як на свята, п'яны ад думкі, што вось, урэшце, настаў час. Ён не ведаў, што ўся гэтая спроба з самага пачатку асуджана на правал, што большасць думае пра толькі што атрыманую, няхай нават куртатую, свабоду, што ніхто, акрамя ягоных хлопцаў, не назапасіў злосці, што людзі ішлі, як на вясёлую гулянку, і маглі разысціся пры першай перашкодзе». Уладзімір Караткевіч не ідэалізуе сялянскую масу. Ён бачыць усю складанасць і супярэчлівасць адносін мужыкоў да будучага паўстання. Сяляне паказаны як працаўнікі, бунтары, але адначасова і як уласнікі, з патрыярхальнасцю іхняга жыцця. Аlesь дакарае тых жа мужыкоў, якія пасля бунту ў Півовшчах усю віну звалілі на Корчака: «Звалілі. Ну добра, здарылася так. Дык майце ж сумленне. Забяспечце жонку з малымі дзецьмі. А півовшчынская сродня, замест таго каб зрабіць такое, нібы ўзрадавалася, што ўдава адна не здолее зямлю абрабіць, ды і абрэзала ёй той загон няшчасны напалову.... Я ведаю, ад галечы такая прагнасць. Але за кошт братняй крыві ды слёз не збагацееш. Ягонаў зямлёй мізэрнай — не наліжашся. Значыць, ёсць і на вашай вялікай праўдзе свой бруд».

Раман «Каласы пад сярпом тваім» — гэта кніга не толькі пра пярэдадзень паўстання 1863-1864 гадоў. Гэта твор, дзе ўзнаўляецца атмасфера і ўвогуле дух мінулай эпохі, паўстаюць жывыя і рэальныя людзі.

Караткевічу ўласціва пачуццё моцнай знітаванасці з лёсам народа, гонару за ягоную гісторыю. Яму блізкія думкі Пушкіна аб тым, што «ганарыцца славай сваіх продкаў не толькі можна, але і неабходна», што «дзікуства, подласць і невуцтва не паважае мінулага, а рабалецтва перад адным сучасным»¹².

Для Аlesя і Кастуся дарагімі былі імёны Ваські Вашчылы, Міхася Крычаўскага, Мурашкі і іншых вядомых кіраўнікоў паўстання на тэрыторыі Беларусі ў мінулыя стагоддзі. Пісьменнік прыводзіць і той

¹² Пушкин А. С. // Поли. собр. соч. Т. 7. С. 41, 136.

факт, што продкі Дастаеўскага родам з Беларусі. Ён успамінае «Шляхціца Завальню» Яна Баршчэўскага, рускіх рэвалюцыйных дэмакратаў, у прыватнасці Дабралюбава з яго вядомымі словамі «Цэлы край узялі ды вось так забілі... Паглядзім, што яшчэ скажуць самі беларусы!»

Уладзімір Караткевіч улічвае, што Прыдняпроўе заўсёды вызначалася адносна мякчэйшым характарам прыгону. Праўда, і тут востра паўставала неабходнасць вымесці гэтыя ганебныя рэшткі феадалізму. Вось чаму так бурна абмяркоўвалася будучая аграрная рэформа на губернскай зборні дваран Магілёўшчыны. Па гэтым пытанні галасы раздзяліліся. Прагрэсіўна настроеныя дваране Загорскія, Клейна, Раўбіч выступалі за вызваленне сялян, а прыгоннікі Кроер, Хаданскія — яшчэ за большае іх закабаленне.

Пісьменнік падрабязна апісвае і падрыхтоўку сялянскай рэформы ў вярхах. Перад намі праходзяць дзяржаўныя саноўнікі, якія мелі самае непасрэднае дачыненне да будучых аграрных перамен, — Ланскоў, Валугеў, Мураўёў.

У рамане арганічна спалучаны гістарычная праўда і мастацкая фантазія аўтара. Караткевіч добра ведае факты і падзеі, якія апісвае. Але слепа не прытрымліваецца іх. Так, тры пасяджэнні царскага дзяржаўнага савета зведзены ў адно. Адсутнічаў на тэрыторыі Беларусі ў сярэдзіне XIX стагоддзя і звычай «дзядзькавання». Ён быў вядомы тут у сярэднія вякі і захаваўся да XVIII стагоддзя. Аднак такія адступленні абумоўлены агульнай задумай, аўтарскай канцэпцыяй, урэшце, спецыфікай мастацкага твора.

Як слушна заўважыў у сваёй рэцэнзіі на раман Адам Мальдзіс, Уладзімір Караткевіч, выкарыстоўваючы архіўныя матэрыялы і абапіраючыся на мастацкую інтуіцыю, здолеў з дакументальнай праўдзівасцю апісаць літаратурны вечар пісьменнікаў, якія групаваліся вакол «Кур'ера Віленскага», і нелегальныя сходкі рэвалюцыянераў у Пецярбурзе. Ён па-свойму глянуў на творчыя абліччы Баршчэўскага і Дуніна-Марцінкевіча, падкрэсліваючы дэмакратызм іхняй творчасці і поглядаў. Сапраўды, не мог і Адам Кіркор, які так многа зрабіў для беларускай літаратуры, папракаць Дуніна-Марцінкевіча ў насаджэнні правінцыялізмаў. У рамане гэта гаворыць Ходзька.

Уладзімір Караткевіч стварыў шырокую карціну мінулай эпохі, паказаў узаемаадносіны і сутыкненні прадстаўнікоў самых розных грамадскіх праслоек і класаў.

Па-майстэрску выпісана радаслоўная роду Загорскіх. Асабліва каларытная постаць старога Данілы Загорскага Вежы. Чалавек екацярынінскіх часоў, вальтэр'янец, ён зняважліва і скептычна ставіцца да тагачаснага грамадства. Буйная і неўтаймаваная ў мінулым натура,

ён адмаўляецца прыехаць на пострыг Алеся, кінуўшы сваё: «Халуі ўсе». Гэта адзін з прадстаўнікоў таго роду, якія «з імператарамі не ла-дзілі, караля не паважалі, калі ён быў не варты таго». На дваранскім сходзе ён, уплывовы дваранін, першы галасуе за волю, за адмену пры-гону. «Паблажлівы ад разумення людзей і велічы стары цынік і іра-ніст» моцна палюбіў свайго ўнука Алеся: «Усе свае рысы, усе рысы лю-дзей, якіх ён паважаў, ён прададчуваў у гэтым чалавеку. Вежа бачыў ва ўнуку самога сябе, толькі нязмерна палепшанага, і ганарыўся гэ-тым». У далейшым ён стане духоўным настаўнікам Алеся, яму будуць блізкімі погляды і перакананні прагрэсіўна настроеных прадстаўнікоў новага пакалення. Магчыма, пісьменнік дапусціў пэўную долю ідэалі-зацыі, калі паказаў, што ў маентку Вежы ішлі п'есы на беларускай мо-ве, што ён шакіраваў некаторых дваран сваёй беларускай мовай. Але ж гэта выткала з патрыятычнай ідэі аўтара. Ды і не па-французску ж беларускія дваране звярталіся да сялян. Багаты жыццёвы вопыт, высокая адукацыя, энергія і непрымірны бунтарскі дух — вось рысы, якія ўласцівы старому Вежу. Зблізіўшыся з Алесем, ён убачыў у сваім унуку шмат такога, што імпанавала і было блізкім яму. Тут пісьменнік паказаў пераемнасць пакаленняў. Прадстаўнікі маладога пакалення прынеслі новыя погляды і адносіны да жыцця. Цікавае выказванне старога Вежы пра Шаўчэнку: «Я б гэтага хахла не ў Сібір, а міністрам асветы замест дурня Уварава зрабіў». А таксама словы Алеся, звернутыя да Шаўчэнкі: «Ды мы толькі і марым усё жыццё, каб пражыць, як вы... Вы думаеце, яны нас палюхаюць сваімі ланцугамі? Лухта! Мы глядзім на вас. Бо што зробіш, калі воля і радзіма жывуць толькі крывёю, талентам, мозгам, барацьбою, смерцю сыноў?»

Пісьменнік імкнецца пранікнуць ва ўсе сферы жыцця, паказаць прадстаўнікоў многіх слаёў тагачаснага грамадства. Вось Корчак. Паранены, ён хаваецца ў млынара Паківача. Марта, жонка млынара, лечыць яму антонаў агонь плесняй, «што ў дзежцы на рошчыне вырастав, калі не пякуць хлеба», і выратаўвае яго. Пах рошчыны напамніў Корчаку пра ягонае дзяцінства. Ён успомніў нябожчыцу-маці, якая пякла хлэб, «і ён, малы хлопчык, прыпадаў носам да ямкі ў цесце, а адтуль — толькі на імгненне — шыбала кіслым і рэзкім, аж у вочы калола і ў галаве круцілася, неймаверна сытым і добрым духам». Псіхалагічна дакладна і паэтычна малюе пісьменнік гэту сцэну. Да Корчака прыходзіць шчымы і пякучы боль: за гэты хлеб лілася ў Півовшчах мужыцкая кроў. Але тыя, супраць каго ён узбунтаваўся за несправядлівасць, не павераць у правільнасць ягонага ўчынку, «таму што яны ніколі не нюхалі дзяжы, а значыць, у іхніх жылах цякла іншая кроў». Успаміны наслойваюцца адзін на другі. У памяці ўзнікае

народная песня, якую спявала маці, дзе месяц параўноўваўся з залатой дзяжой. Тыя, хто страляў у сялян, не маглі б так сказаць. Яны не ведаюць цаны хлеба. Яны — ваўкі. «А з ваўкамі — па-воўчы...» — прыходзіць да высновы Корчак.

Па-майстэрску перададзены і душэўны стан Алеся пасля ягонага разладу з Майкай. Усхваляваны і перапоўнены трывожнымі думкамі, хлопец ідзе ў сад. І яму здаецца, што незразумелы крык леляка «Ма-уа, ма-уа, люа-ля, люа-ля!» набывае раптам канкрэтны сэнс: «Ліу-блю-ліублю!» Навакольнае асяроддзе ачалавечваецца. Здаецца, галоўны герой раствараецца ў прыродзе, яна напаўняе ўсю ягоную істоту.

Душэўную трывогу хлопец заглушаў працай. Але часам наступалі невыносна цяжкія хвіліны, і тады ён уцякаў ад людзей: «У душу закрадалася дзіўная знямога і мука.

Алець нібы ашалеў за гэтыя дні. З самай раніцы, шукаючы палёгкі, часта не снедаючы, сядзеў на каня і аб'язджаў многія і многія абшары. Ахрыплы ад ветру, з цяжкай ад сонца галавой, ён гойсаў ад пушчы да пушчы, пазбягаючы вёсак і вялікіх дарог, нібы ачмурэлы ад першай сапраўднай вясны ваўчок-пераярэак, сам не ведаючы, куды яго цягне і што яму трэба». Надзвычай дакладны і запамінальны малюнак. У ім ёсць праўда чалавечых перажыванняў.

І ў гэтай сітуацыі толькі адзін дзед разумеў хлопца. Але і ён ведаў: «... тут нічым не паможаш, і кожны павінен сам прайсці гэта, стаць мужчынам, сам знайсці выхад». І стары суцяшае і падтрымлівае Алеся: «Разумеет, на зямлі існуе адзіная непапраўнасць, адзіная незваротнасць. Гэта смерць. Пакуль яна не прыйшла — усё можа змяніцца тваёй воляй або капрызам лёсу».

Уладзімір Караткевіч раскрыўся ў рамане як майстар стройнага сюжэта, як цікавы апавядальнік. Характары герояў і жыццёвыя сітуацыі, у якія яны трапляюць, выпісаны дасканала. Толькі адзін прыклад. За ўчынены скандал на лекцыі прафесара Руніна Алеся выключылі з Пецярбургскага універсітэта. Ён вяртаецца дамоў. Сустракаецца са старым Вежам. І вось тут адбываецца гаворка паміж здэкалівым, іранічным Вежам і Алесевым слугой Кірдуном:

«— Я не з табой гавару, — сказаў дзед. — Ну, Халімон, а мэта... мэта вашага з панічом навучання якая?»

— Народ, — сказаў Кірдун. — «Спявайце гімн народу...», «Гэй, не сумуй, плынь шчасця цячэ. Народ твой ніць залатую тчэ...», «Звівайце вярхоўку, гора-бяда. Для ворагаў пяці нам не шкада».

— Ого, — сказаў з іранічнай павагаю дзед. — Ты, Кірдун, чэшскае, чэшскае нешта яшчэ нам такое. Надта ўжо добра ў цябе атрымліваецца. Паліглот!

Кірдуна дзёрзка і смела глядзеў у вочы пану Данілу.
— Не глытаў я ніякіх палёў. Я чалавек бедны».

Стары Вежа дакладна ведаў, што не скандал на лекцыі

Руціна паслужыў прычынай выключэння Алеся з універсітэта. Скандал быў толькі зачэпкай. Як бы ні было смешна і сумна з «дзівацтваў» добрага і спагадлівага Кірдуна, Вежа разумее, што прыходзіць новае пакаленне. У рамане «Каласы пад сярпом тваім» пісьменнік раскрыўся як эпік і лірык, філосаф і публіцыст. Гэта глыбока драматычны і адначасова жыццесцвярджальны твор. Аб тым, што ён вытрыманы пераважна ў высокім, рамантычным стылі, сведчаць шматлікія лірычныя і пейзажныя адступленні.

У інтэрв'ю Алена Губіч пісьменнік сказаў: «Пачынаўся ён (раман. — А. В.) з прыдняпроўскіх легенд і паданняў, з паэтычнай і вельмі прыгожай прыроды — ад Рагачова да Оршы». Удамым запевам да твора стала апісанне грушы на дняпроўскай строме:

«Груша цвіла апошні год.

Усе галіны яе, усе вялікія расохі, да апошняга пружыка, былі ўсыпаны бурным бела-ружовым цветам. Яна кіпела, мела і раскашавалася ў пчаліным звоне, цягнула да сонца сталья лапы і распасцірала ў яго ззянні маленькія, кволья пальцы новых парасткаў. І была яна такая магутная і свежая, так утрапёна спрачаліся ў яе ружовым раі пчылы, што, здавалася, не будзе ёй зводу і не будзе канца.

І, аднак, надыходзіла яе апошняя часіна.

Дняпро падбіраўся да яе спакваля, патроху, як разбойнік. У вечным сваім імкненні скрышыць правы бераг, ён падступаў у палавень зусім блізка да яго, руйнаваў адхоны, зносіў, каб пасадзіць у другім месцы, лазу, гвалтоўна вырываў кавалкі берага або асцярожна падмываў яго, каб раптам абурыць у вадзі цэлыя брылы зямлі. Потым адступаў, да наступнай вясны, і трава літасціва спяшалася залячыць раны, нанесеныя Дняпром. А ён вяртаўся зноў: дзе руйнаваў, дзе падмываў і з часам абкружыў грушу амаль з усіх бакоў». Трагічнае і велічнае апісанне. У канцы кнігі аўтар зноў звяртаецца да грушы: «І за ёю была зямля, а перад ёю плынь, і наступная паводка павінна была кінуць грушу ў хвалі, і ёй варта было б падрыхтавацца да смерці. Але яна не ведала гэтага, яна цвіла.

І пялёсткі падалі на быстрыню ракі.

Дзе яна цяпер? Амель глядзеў пад адхон і ўрэшце ўбачыў тое месца. Пад стромай растаў снег, і ў праталіне чарнела нешта доўгае.

Мёртвы ствол занесенай пяском грушы».

У рамане шмат цудоўных пейзажных малюнкаў: «Дняпро цячэ між высокіх берагоў спакойна і ўпэўнена, вымываючы з-пад адхонаў

пясок, адкрываючы часам для вачэй чалавечых тое, што сам жа раней схаваў ад іх: наздраватыя вапнякі, чырвоныя з ліловым адценнем пліткі жалезняку і векавечныя, варажскіх часоў, дубы». Па эпічнай шырыні думкі, па рамантычнай вобразнай афарбоўцы і ўвогуле па сваёй танальнасці гэты ўрывац на ўзроўні лепшых узораў пейзажных апісанняў. Прыгадаем хоць бы гоголеўскае «Чуден Днепр при тихой погоде...» ці коласаўскае «Спакойна і павольна, як у зачарованым сне...».

Уладзімір Караткевіч выступае ў рамане як чалавек, улюбёны ў роднае Прыдняпроўе. Ён стварае дзівосную песню пра сваю зямлю: «На Дняпры стаяла магутная палавень. Вышэй Сухадола вялікая рака разлілася на дванаццаць вёрст. Сонца гуляла ў ёй, і побач з гэтым магутным зьяннем мізэрнымі здаваліся бліскаўкі манастырскіх купалоў на тым беразе». Як у рамане «Каласы пад сярпом тваім», так і ў іншых творах, ён называе Дняпро вялікай ракой. Яна з'яўляецца для мастака крыніцай натхнення, выступае сімвалам беларускага краю, той артэрыяй, што жывіць родную зямлю і дае ёй сілы.

Пісьменнік даў не толькі дасканальныя малюнкi беларускай прыроды, але па-мастацку апісаў і апаэтызаваў жыццё людзей на прыдняпроўскай зямлі. Назвы некаторых мясцін, дзе адбываецца дзеянне твора, пакінуў без змен (Азярышча), некаторым даў сваю назву (Сухадол, Загоршчына).

Кіраўнік закалату Яраш Раўбіч цэнтрам будучага паўстання меркаваў зрабіць Сухадол, у якім пазнаецца Рагачоў. Ён імкнуўся ўмацаваць такія прыдняпроўскія ўзвышэнні, як Доўгая Круча, Гарадзішча, Чырвоная Гара, Спароўскія вышыні, Луцкія гарбы. Пэўную мастацкую нагрузку нясе і апісанне той жа Доўгай Кручы: «Даўжынёю з вярсту і вышынёю сажняў на пяцьдзесят, роўная, нібы па лінейцы праведзеная ў даўжыню і ў вышыню, яна была з крывава-чырвонай гліны, цвёрдай, як камень, nepřыступнай ні для нягоды, ні для вады. І на гэтай строме, карэннямі ўгору, там-сям віселі сосны з залацістымі стваламі і свежай гліцай, віселі паміж небам і зямлёй, скараючаныя, перавітыя, як вязка змей, няскораныя ў сваім жаданні жыць там, дзе не здолеў і не захацеў жыць ніхто».

У цяжкі для Алеся час стары Вежа, думаючы пра сосны на Доўгай Кручы, падтрымлівае хлопча маральна: «Дык гэта мы. Слабая абарвецца. Усякая іншая абарвалася б... акрамя нас. І усё». Герой апавядання «Сіняя-сіняя» Пятрок Ясюкевіч згадваў у пясках Сахары, як царскае войска разбіла на ёй прыціснутых да ракі паўстанцаў. Калі б пісьменнік закончыў свой твор, то, відаць, там было б і апісанне гэтай бітвы.

Уладзімір Караткевіч першую кнігу рамана назваў «Выйсце крыніц». Родная зямля давала яму, як антычнаму Антэю, фізічныя і духоўныя сілы. Мастак паэтызаваў, узвялічваў свой край і ягоных людзей, быў натхнёным песняром беларускага Прыдняпроўя. І гэта, думаецца, было прынцыпова важным. Такі падыход выяўляў перадавыя эстэтычныя пазіцыі пісьменніка. Праз Прыдняпроўе ён паказваў Беларусь, яе гераічную і трагічную мінуўшчыну, яе мужных, таленавітых і працавітых людзей, выявіў веліч і духоўную моц свайго народа.

Пейзажы Уладзіміра Караткевіча сагрэты цёплым лірычным пачуццём, яны паэтычныя і надзвычай маляўнічыя. Напрыклад, апісанне восені: «Восень была гожая і памяркоўна туманная. Быццам пад цёплай шэрай коўдрай ляжала кожную раніцу стомленая, ласкавая зямля. І толькі гадзіны за дзве да поўдня першы прамень белага, няяркага сонца прабіваў покрыва і радасна падаў у пажоўклую траву. Тады паўсюль пачыналася панаванне вясёлак: мігцела павуцінне на траве, на платах, укрытых падвескамі кропель, на ваўчках у перакапаных гародах, на бліскучых баках гарбузоў у падстрэшках». У Караткевіча зіхацяць і пераліваюцца тысячы фарбаў і колераў. Гэтыя апісанні напоўнены то светлым, жыццесцвярдзальным пафасам, то журботным лірычным пачуццём.

Лірычныя адступленні вельмі арганічна ўплятаюцца ў мастацкую тканіну твора, падсвечваюць душэўны стан герояў, ход далейшага дзеяння: «Я пішу гэтыя радкі на паперы, салёнай ад марскога ветру. Мора, цёмна-сіняе, у рэдкіх белых карунках, разбіваецца аб вялікі камень, на якім я ляжу, усплёсквае пенай і трапляе мне на ногі, а калі пашанцуе, — толькі аднымі пырскамі, — падае мне на спіну...

Я ляжу на гарачым змаршчакаватым камені і думаю, ці не досыць мне вадзіць без дарогі тонкі, дзіцячы струменьчык жыцця майго дарагога хлопца. Наперадзе, вядома, яшчэ скалы, у якіх трэба пратачыць сабе дарогу, пяскі, у якіх трэба не высахнуць, зграбныя, як дзяўчаты, вербы, карані якіх трэба напайць, і палі сеч, з якіх трэба літасціва змыць кроў». Пранікнёнае і шчырае прызнанне.

Аўтара і ў далейшым не будзе пакідаць пачуццё трывогі за лёс яго любімых герояў — Алеся, Кастуся, Майкі... І яно выявіцца ў шматлікіх лірычных адступленнях, якія шчодро рассыпаны на старонках кнігі: «Дарога... Дарога...

Звіняць званочкі. Спявае на козлах фурман. Ехаць яшчэ доўга-доўга». Ці яшчэ: «Увесь сусвет — з зорамі і дрэвамі, з Шляхам і Дняпром — запаўняў яго сэрца. Сусвет з болем і лікаваннем сціскаўся да памераў сэрца, а сэрца раптам пашыралася да памераў сусвету».

Ягонья апісанні набываюць часам пэўныя міфалагічна-язычніцкія рысы. Нібы праз сівяя стагоддзі, народныя ўяўленні аб прыродзе авалодваюць нашай свядомасцю, і мы трапляем у чароўны і фантастычны свет: «Скончыўся месяц траў, адквітнеў за ім месяц кветак.

Аднесла ветрам арэхава пылок, згінула да наступных надзей і новай вясны вампір-трава, адышлі пярэста-зялёныя «капцікі марынай асліхі» — падалешніцы. Прыйшоў пчаліны, касазонны месяц цвету ліп». Велічна і ўрачыста гучаць словы. Здаецца, Уладзімір Караткевіч, як і Генры Лангфела ў паэме «Спеў аб Гаяваце», пранікае ў таямніцы прыроды, раскрывае душу народа.

Звяртаючыся да легендаў і паданняў, Уладзімір Караткевіч, як і на пачатку XX стагоддзя Янка Купала, Якуб Колас, Максім Багдановіч, Максім Гарэцкі, Вацлаў Ластоўскі, хацеў узняць глыбінныя пласты народнага жыцця, зразумець таямніцу народнай душы, адкрыць чароўны свет мінуўшчыны.

Гэты свет паўстае тады, калі апавядаецца пра забойства Маркам Кагутом свайго бацькі Рамана, які лічыўся ведзьмаком, калі згадваецца звычай дзядзькавання, што некалі быў на Беларусі, калі падаецца размова дзяцей на начлезе пра розныя страхоцці, чары і дзівосы, калі ствараюцца малюнкi Сёмухі і Русальнага тыдня, калі перадаюцца калядныя і велікодныя абрады. І ва ўсім гэтым адчуваецца сапраўды народны, беларускі дух. У хвіліны ўзрушэння аўтар прамаўляе ўзнёсла і хваляючыя словы пра радзіму, родную зямлю, Беларусь.

Праз легенды, паданні і гісторыю Алесь і ягонья сябры па Віленскай гімназіі адкрывалі для сябе родны край: «Бясконцыя імшары, пушчы, закінутыя старажытныя гарадкі на балотных астравах, дзе і дагэтуль вісяць на галінах трохсотгадовых дубоў званы. Той змрочны, лясны, тужлівы, але самы родны свет, дзе яны нарадзіліся». І апаноўвала сэрцы падлеткаў крыўда «за спусташэнне, забытыя магілы і забітых людзей, за прыгнет».

Пісьменнік выявіў моцную любоў да родных прыдняпроўскіх мясцін, што раскрылася ў сцэнах сялянскага жыцця Кагутоў, у апісанні Загоршчыны, у апавяданні пра Данілу Загорскага-Вежу, у многіх іншых мясцінах твора. Алесь Загорскі абараніў дысертацыі пра сялянскую вайну XVII стагоддзя на тэрыторыі беларускага Прыдняпроўя, а таксама пра прыдняпроўскія песні, паданні і легенды аб вайне, мяцяжу, рэлігійнай і грамадскай справядлівасці. У выніку, наперакор рэакцыйным вучоным тыпу заядлага славянафіла прафесара Руніна, якія бачылі ў беларусах «самы баганосны і рахманы са славянскіх народаў», ён паказаў бунтарны, свабодалюбівы і жыццелюбівы

дух беларуса. Тым самым пісьменнік не толькі ўзвялічваў свой народ, але і разбураў адзін з асімілярцкіх міфаў, створаных пра яго. Вуснамі галоўнага героя ён расказаў і гісторыю-прытчу пра таленавіты, прыгожы і працавіты беларускі народ, пра ягоную зямлю, якая з'яўляецца сапраўдным раем, і пра «найгоршае ўва ўсім свеце начальства», якое даў яму Бог. Гэту гісторыю пісьменнік прывёў у апавяданні «Аліва і меч» і ў нарысе «Зямля пад белымі крыламі». З выключнай мастацкай дасканаласцю пададзена яна ў «Каласах пад сярпом тваім».

Арганічна ўпісваюцца ў мастацкую тканіну твора таксама гістарычныя ці фальклорна-этнаграфічныя звесткі і матэрыялы. Яны выступаюць як невялікія навелы пазнавальнага плана. Так, векавечныя мораныя дубы, вымытыя Дняпром, пададзены як волаты, якія «спяць, пакуль не прыйдзе час вялікай бяды і пакуль іх не пакліча народ». У рамане ёсць згадка пра выстралы па адбітках у спакойнай вадзе, калі, адскочыўшы ад паверхні, куля трапляла ў цэль. Такім майстэрствам некалі добра валодалі жыхары Прыдняпроўя. Прыводзяцца звесткі пра куваду, старадаўні звычай, калі муж, каб аблегчыць мукі парадзіхі-жонкі, ішоў у пушчу, дзе крычаў і біўся аб дрэвы. Згадваецца паданне пра тое, што мядзведзі — гэта людзі, толькі больш разумныя, якія ўцяклі ў лес, каб іх не прымусілі працаваць, а таксама легенда пра мурашак і крумкача.

У іншых жа выпадках, адштурхоўваючыся ад паданняў і легендаў, пісьменнік дае разгорнутую хроніку дваранскага роду Загорскіх ці сялянскага роду Кагутоў. Як сямейную легенду ён вызначае апавяданне пра адносіны Акіма Загорскага з Кацярынай П. Гэтыя старонкі рамана выступаюць арганічнай часткай цэласнай і зладжанай сюжэтна-кампазіцыйнай структуры твора.

Легендарна-міфалагічны каларыт прысутнічае і ў песнях, якія прыводзяцца ў рамане. Напрыклад, у песні старога Данілы Кагута пра жарабя Святога Міколы ці ў песнях пра Ваўкалака, якія спявалі Андрэй Кагут і Мсціслаў Маеўскі падчас коннага выезду дзяцей на прыроду. Гэтыя спевы абуджалі ў дзіцячых душах асабліваю таямнічую прыгажосць. Нібы ў песні пра Ваўкалаку, які забіў белага ваўка верасовых пустак, лікуюча-сумна гучаў паляўнічы рог пана Юры каля забітага ваўка:

Я не бярог сваёй галавы,
Я не заспеў цябе ў лежным сне.
Досьць неба і досьць травы.
Сёння — цябе,
Заўтра — мяне.

Пазней, пасля пахавання бацькі, Алесь ізноў успомніць гэту журботную мелодыю.

Песню называюць душой народа. Караткевіч выкарыстоўвае ў творы шмат народных песень, якія надаюць яму асаблівы лірызм і цеплыню. Гэта вельмі разнастайныя, пераважна лірычныя і ліра-эпічныя песні, каляндарнаабрадавага і сямейна-абрадавага цыклаў. Яны выяўляюць як душэўны стан герояў, так і нацыянальны характар народа.

Дзівоснымі жамчужынамі рассыпаны у творы калядныя, велікодныя, веснавыя, Русальнага тыдня і жніўныя песні. Непераўзыходнымі шэдэўрамі з'яўляюцца для Алеся калыханкі, якія ён радасна мармытаў сваім малым дзецям Юрасю і Тоньды. Цудоўным акампанементам да размовы Гелены і Майкі выступае песня жней «Закурыўся дробненькі дожджык», дзе пяецца пра ліхое замужжа і нешчаслівую жаночую долю. Перажываннем Алеся падчас разладу з Майкай адпавядала пачутая ім песня «За рэчанькай за быстраю ў цымбалы б'юць», дзе прачула перададзены сардэчны боль юнака, які «кахаў ды не ўзяў». Уражваюць трагізмам галашэнні па Стафану Кагуту.

Заўважым, што на самым пачатку твора пад ліру выконваў сваю песню Даніла Кагут. І на свіслацкім кірмашы сляпы старац-лірнік спяваў пра турэцкага караля і Андрэўну, якая сябе забіла. Лірнікі сваёй прысутнасцю выяўлялі ў творы істотныя грані народнага жыцця.

Песні, якія прыведзены ў рамане, нападзілі яго лірызмам. Няма было ў гэтых мелодыях і эпічнай апавядальнасці. Дамінавала ў іх элегічна-мінорная танальнасць, пра што сведчыць і песня «Ой, кою мой, кою», якую пасля выключэння з Пецябургскага ўніверсітэта Алесь пачуў у выкананні фурмана. Заўважым, што гэта была адна з любімых песень Уладзіміра Караткевіча.

Раман «Каласы пад сярпом тваім», як і само жыццё, зіхацеў і пераліваўся таксама вясёлымі, гарэзлівымі і жартоўнымі мелодыямі. І яшчэ Караткевіч выступаў у абарону народнай песні. Так, Чорны Война, якога выратаваў Алесь, згадваючы іхнюю першую сустрэчу каля начлежнага вогнішча, дзе гучала песня, кажа яму: «Там, дзе спяваюць — ідзі спакойна». Калі прафесар Сразнеўскі выказаў захапленне беларускай народнай песняй, то Эдмунд Вярыга давёў у спрэчцы свайму апаненту, што беларуская песня, як і беларуская мова, багатая, разнастайная, прыгожая і меладычная, што да беларускіх мелодый, як да жыватворных крыніц, звярталіся Манюшка, Глінка і што яна сваімі вартасцямі не саступае лепшым сусветным музычным узорам. Пазней, у 1972 годзе, у віншавальным слове Рыгору Раманавічу Шырму да ягонага 80-годдзя Уладзімір Караткевіч

раскрыў сакрэт, што якраз выступленне гэтага цудоўнага чалавека на нарадзе маладых пісьменнікаў у верасні 1955 года лягло ў аснову адной са сцэн «Каласоў...», дзе ішла спрэчка пра беларускую музыку.

Стыль рамана вызначаюць таксама і вершы, якія прыводзяцца ў ім. Вершаваныя тэксты прысутнічаюць у п'есе «Гарыслава і Людамір», што ідзе ў тэатры старога Вежы. У паэзіі Цютчава знаходзіў Алесь адказы на пытанні, якія яго мучылі. Спасылаўся на вершы і ўмудроны жыццём Вежа. Верш Эдгара По прачытаў Алесь Гелене. Паэтычная натура, Алесь і сам піша вершы. Адзін з іх, «Мову», ён чытае ў Пецярбурзе перад Шаўчэнкам і сваімі сябрамі. Другі, прасякнуты трывогай і болей за лёс роднай зямлі, вянчае ў фінале твору.

Раман «Каласы пад сярпом тваім» вызначаецца лірызмам. Аднак панарамнасць і маштабнасць у абмалёўцы грамадства, дакладнасць у раскрыцці характараў і адносін паміж людзьмі, зварот мастака да значных падзей народнага жыцця дазваляе казаць пра эпічнасць твора, нават пра ягоную набліжанасць да эпапеі. Думаецца, што пры напісанні рамана Караткевіч улічваў вопыт Талстога з ягонай «Вайной і мірам».

Фелікс Фарнальчык, каб зацікавіць польскіх перакладчыкаў, змясціў 2 чэрвеня 1974 года ў кракаўскім штотыднёвіку «Жыцце Літэрацке» артыкул пра гэты раман пад назвай «Польска-беларуская эпапея Караткевіча», дзе назваў яго адным «з самых амбітных гістарычных раманаў нашых усходніх суседзяў», параўнаў з трылогіяй Генрыка Сянкевіча, «Панам Тадэвушам» Адама Міцкевіча, «Ганнай Карэнінай» Льва Талстога «і з іншымі гэтага роду вялікімі эпічнымі панарамамі». Мікола Ермаловіч у сваёй рэцэнзіі на раман сказаў пра яго «эпізм, які не ўкладваецца ў жанравыя рамкі проста рамана». Пра эпічнасць пісалі таксама іншыя аўтары.

Эпічнасць прысутнічае ў многіх пейзажных і лірычных адступленнях, у філасофскіх разважаннях. Нельга не пагадзіцца з Генадзем Кісялёвым, які пісаў, што «Каласы пад сярпом тваім» не толькі гісторыка-рэвалюцыйны або сацыяльна-гістарычны раман, але і раман пра жыццё, раман філасофскі¹³. Сапраўды, у гэтым творы ставяцца такія актуальныя, значныя і для сучаснасці пытанні, як прызначэнне чалавека ў жыцці, роля асобы ў грамадстве, сцвярджаецца думка пра цесную сувязь часоў і людзей, што былі, ёсць і будуць, пра пераемнасць пакаленняў, пра пошукі чалавекам свайго месца на зямлі і пра пошукі радзімы. Героі твора шмат думаюць, перажываюць. Але адначасова яны дзейнічаюць і

¹³ Кісялёў Г. Героі і музы. Мн., 1982. С. 242.

змагаюцца. Аб філасафічнасці рамана сведчаць і такія вобразы-сімвалы, як вобразы каласоў і сярпа, жарабяткі Святога Міколы і белых коней, мора. Чалавек, сцвярджае пісьменнік, жыве, а не існуе да таго часу, пакуль ён мысліць, любіць, пакутуе, пакуль абнаўляецца, ідзе наперад і не спыняецца на дасягнутым. Стары Вежа КЕЖЙ Алесю: «Жыццё — даброта. Найвялікшая даброта, якая дадзена кожнаму, нягледзячы на ўвесь боль... А ты, чалавек, стой. Стой, не падай. За ўсіх стой. Спачатку за людзей, потым за ўсіх, хто дышае і шуміць. Доўга яшчэ стаяць. Крывава. А ты стой. Нават пры сваёй прынізівай жывёльнасці — стой. Жывёла, а стаіш. За гэта з цябе — усе грахі ды на святасць вялікую».

Вежа згадвае ўнуку і пра сосны на Доўгай Кручы. Яны, страшна скарлючаныя, вісяць на строме карэннямі ўгору і свежымі шатамі ўніз, «няскораныя ў сваім жаданні жыць там, дзе не здолеў і не захацеў жыць ніхто».

Скразныя і шматзначныя ў кнізе апісанні жарабяткі і белых коней. Першы раз жарабятка з'яўляецца ў песні старога Данілы Кагута: біблейскі Мікола, які ў народзе карыстаецца асаблівай папулярнасцю за сваю ўвагу да нястач простага люду, выратоўвае белае жарабятка. І жарабятка ў далейшым выступае як сімвал народнага шчасця, свабоды і справядлівасці, людской веры ў лепшую будучыню:

Час той прыйдзе.
І скоро прыйдзе.
Стане моцным канём жарабятка,
І на гэтым кані я паеду
Да пачынкаў і хат сялянскіх.
Коні іхнія мала елі,
Працавалі, вазілі цяжка, —
Справядлівасці ездзіць належыць
На мужыцкіх пузатых конях.
Над зямлёй гудзе навальніца,
Над зямлёй халодная зліва.
Недзе ў лесе таўсцеюць доўбні,
Недзе ў стайні расце жарабятка.

Пра жарабятка Святога Міколы і белых коней часта думае Алесь Загорскі. Яны прыходзяць да яго ў сне. Алесь пачынае ўсведамляць сваю ролю народнага абаронцы. Яго бацька, знаёмячы сына са сваім карцінным павільёнам, быў здзіўлены і захоплены тым, што Алесь «як дзве кроплі вады» падобны на хлопчыка з белым канём на адной з карцін славутага італьянскага мастака Мантэны.

Філасафічнымі з'яўляюцца і разважанні герояў пра радзіму, мову, гісторыю, будучае паўстанне, аграрную рэформу, грамадскі лад. Вежа, стары вальтэр'янец, кажа Алесо: «І таму мы, незалежна ад нашых добрых якасцей, удзельнічаем у адным вялізным злачынстве, імя якому... Расійская імперыя». На пытанне хлопчыка, чаму не змяніць гэтага, ён з паблажліва горкай і сумнай усмешкай адказвае: «З кім змяніць, сыноч?.. Няма з кім. Пагоны, ордэны, прывілеі разбэсцілі амаль усіх». І потым дадае: «Якая эпоха, такія і таленты... Гісторыю Прыдняпроўя павінен быў бы пісаць кат».

Раман вызначаецца і публіцыстычнасцю, якая можа быць то лірычна-экспрэсіўнай і пафаснай, то сатырычнаіранічнай і саркастычна-здэклівай. Узяць хоць бы словы старога Вежы: «Халуі ўсе». Яны кінуты ў адрас не толькі тагачаснага грамадства. Іх можна аднесці ўвогуле да таго грамадства, дзе чыніцца здзек і гвалт з чалавека і дзе гэты чалавек, прызвычаіўшыся да невыносных і рабскіх абставін, у якіх жыве, не хоча і не можа нічога змяніць у лепшы бок. Яго проста задавальняе тая сітуацыя, у якой ён існуе.

У сувязі з гэтым хочацца згадаць радкі Уладзіміра Караткевіча з ліста да Янкі Брыля за 30 сакавіка 1959 года: «І Пушкін пісаў пра сейбіта, які «потерял только время, благие мысли и труды», і ён пісаў пра чароды, якім «дары свободы» непатрэбны, але гэта тыя поўхі, якія даюць апоенаму наркотыкамі, бо сон для яго — смерць. Я ўпэўнены, што ён на крыж пайшоў бы за гэтыя «стада»¹⁴. Пісьменнік і праз сваіх герояў выказваў тое, што ў яго набалела на душы, пра што ён трываючыся і думаў.

Калі Напалеон напаў на Расію, то Даніла Загорскі Вежа не падтрымаў яго, бо лічыў, што французскі імператар меў свой разлік: сілы мясцовых дваран хацеў выкарыстаць з карысцю для сябе. І яшчэ Вежа сцвярджаў, што народ выступае супраць французаў. Пры гэтым дадаваў: «Дык вось, я невялікі аматар кулагі, лапцяў, народных пахаў. Але супраць народа я не пайду...»

З публіцыстычнай страснасцю і сатырычнай завостранасцю апавядае аўтар пра той час, у якім жылі героі твора: «Казаць — дазвалялася толькі ману, любіць — толькі праваслаўе ды імператара, ненавідзець — толькі вальнадумцаў... Вялікія заваёвы чалавецтва імперыя аб'явіла лухтой, праўду — злосным падкопам, іншамысных — злачынцамі, што не хочуць велічы айчынь». Тут пісьменнік гнеўна асуджае і выкрывае дзяржаву, варожую чалавеку. І мову ўжывае адпаведную — лаканічную, хвосткую, з'едлівую, з падтэкстам.

¹⁴ Шляхам гадоў. С. 68.

Думаючы пра месца ў жыцці і пра ўласнае прызначэнне, Алясь выказвае непрымманне тых парадкаў, якія разбуралі чалавека як асобу, пазбаўлялі яго імкнення да справы, дзейнасці, творчасці і лепшага, шчаслівага жыцця: «Улады рабілі з чалавекам, што хацелі. Працаўніка яны прыдушвалі працай і рабілі рабом праз яе. Інтэлігента яны разбэшчвалі ідыёцкімі кнігамі, атрутай навязанага гультайства, лянотай і зноў-такі ператваралі ў раба».

Публіцыстычна-аналітычнымі атрымаліся і старонкі рамана, прысвечаныя царскім саноўнікам Валуеву і Мураўёву. У адносінах паміж сабою, у ацэнках аграрнай рэформы і грамадска-палітычнай сітуацыі яны, пры знешняй ліберальнай прыстойнасці, выступаюць як артадаксальныя стаўпы самадзяржаўя, як хітрыя і крывадушныя кар'ерысты. Красамоўна сведчыць пра тое характарыстыка сустрэчы і сведкай размовы царскага міністра Валуева і высоьсапастаўленага чыноўніка Зелянога: «З цеплынёй заглядваючы адзін аднаму ў вочы, яны гораचा патрэслі рукі і разышліся, увогуле задаволення сабой. Размова была на вышэйшым узроўні, тая размова, вытанчаная і з соллю, у якой словы не азначаюць нічога і ўсё азначае падспуднае веданне намераў і сіл суб'яседніка».

Мураўёў наказаны ў рамане тады, калі вымушаны быў пайсці ў адстаўку. Праз успрымманне Валуева пісьменнік так падае гэтага чалавека: «Цяжка, як у сабакі, звісалі ніжэй сківіцы брылы шчок. І на гэтай абрыдлівай масцы свяціліся пранізліва-разумныя вочкі, адзіна чалавечае, што на ёй было... Калі на партрэце Мураўёва захінуць мундзір, атрымаецца бульдог».

Ды не, гэта быў не бульдог. Гэта было страшней». Мураўёў як вопытны палітык разумеў, што адстаўка часовая і што ў патрэбную хвіліну самадзяржаўю спатрэбіцца ягоная моцная рука. І сапраўды, у 1863 годзе ён быў прызначаны віленскім генерал-губернатарам, задумшы ў паўстанне на тэрыторыі Беларусі і Літвы, набыў сабе мянушку «вешальнік».

Як антыпод царскім саноўнікам выступае ў рамане віцэ-губернатар Ісленьеў. Ён, у адрозненне ад Мураўёва, не здрадзіў ідэалам дэкабрыстаў і робіць усё, што ў ягоных сілах, каб не такімі цяжкімі былі для сяян вынікі сутычкі з войскам у Півовшчах і Гарышяцічах. Дбаючы пра бяспеку Аляся, ён садзіць таго пад хатні арышт. Гэта Ісленьеў згадвае ў рамане вядомыя словы Дабралюбава пра беларусаў. Працуючы і жывучы на гэтай зямлі, ён як сумленны чалавек абуралі сцвярджэннямі польскіх магнатаў і царскіх чыноўнікаў пра цемнату і дзікунства беларусаў, бачыць, што беларускі народ

прыгнечаны, зняволены, але і вялікі. Алесь Загорскі называе Ісленьева добрым рускім чалавекам.

Алесь, Кастусь і іхнія аднадумцы з «Агула» выступалі не супраць рускага народа, а супраць царскага самадзяржаўя, адстойвалі волю для ўсіх народаў. Ім блізкія былі ідэі рускага рэвалюцыйна-дэмакратычнага руху, ідэі Герцэна, Чарнышэўскага, Дабралюбава. Кастусь з публіцыстычным запалам і бескампрамісна ў лістах да Алеся, у спрэчках з членамі «Агула» асуджае тыранічны і дэспатычны лад. У ягоным уяўленні гэта «калос на гліняных нагах, які вось-вось зваліцца».

У падзеях мінуўшчыны юнакі знаходзілі адказы на балючыя пытанні сучаснасці. Гісторык па прафесіі, Віктар Каціноўскі, старэйшы брат Кастуся, кажа Алесю: «Варты жалю той, хто не ведае былога дня і таму не можа разабрацца ў сённяшнім і прадбачыць будучы... Гісторыя... Мне здаецца, супраць яе больш за ўсё лямантуюць тыя, каму нявыгадна, каб людзі разабраліся ў сённяшнім дні». Віктар цудоўна разумеў, што для вызвалення і адраджэння народа неабходна стварыць сваю, нацыянальную інтэлігенцыю: «Як нам патрэбны адукаваныя людзі! Куды ні зірні — усюды дзірка». У гэтым выказванні выяўляецца нешта вельмі сутнаснае, беларускае. Апантаная ідэя пра волю роднай зямлі, ахоплення прагай засваення ведаў, самаадданая да забыцця ў працы, шчырыя і пяшчотныя ў каханні — такімі былі героі, створаныя фантазіяй мастака. Як метэоры, яны урываліся у жыццё, каб згарэць і асвятліць яго святлом сваіх мараў, слоў, учынкаў і спраў.

Няпростымі былі іхнія шляхі да пазнання ісціны. Напрыклад, самыя розныя думкі і пачуцці авалодалі Алесем напярэдадні дуэлі. У гэты крытычны момант юнак вельмі абвострана ўспрымае рэчаіснасць і сваё месца ў ёй. Думае пра людзей як пра дзяцей свайго часу і свайго асяроддзя, пра тое, «што грамадства не можа быць быдлаячай чарадой», жыве марай пра ідэальныя і гарманічныя адносіны паміж людзьмі.

Вельмі разнастайная мастацкая палітра пісьменніка. Апавядае ён лёгка, свабодна. Шчодро сыпле параўнаннямі, метафарамі. Ягоная мова простая, дакладная, выразная і вобразная. Крыху архаізаваная, гэта мова, асабліва мова самога аўтара, сучасная і прытым незвычайна маляўнічая, жывая і натуральная, часта прыпраўленая народным гумарам, дасціпнай ці лагоднай іроніяй.

Яна вызначаецца сінанімічным багаццем, стылёвай разнастайнасцю: «Спачатку выпусцілі свае коцікі вербы. Потым, перад вялікім днём, пачалі сачыцца празрыстым сокам пні ссечаных бяроз. Пасля пупышкі сталі зялёныя, а лясы — цёмныя. Пазней заплакалі перад

купаллем травы: меліся назаўтра загінуць. А затым прыйшла чарга палегчы каласам». У рамантычна-алегарычнай форме тут паказана набліжэнне будучага паўстання. Прадчуваннем перамен жыве, здаецца, і прырода, такая трывожная і неспакойная. Гэта апісанне афарбавана лірычна-элегічным роздумам над цыклічнасцю і паўтарэннем прыродных з'яў і працэсаў, іх бясконцым абнаўленнем, над несмяротнасцю і вечнасцю жыцця. Прырода абуджаецца, набірае сілы, дае жаданы плён і замірае, каб зноў абудзіцца і прадоўжыць жыццё.

Узорным можа служыць апісанне каляднай музыкі: «Гулі дзве скрыпкі, п'явуча вохкаў бас, мядзведзем раўла дуда, пяшчотна сапла жалейка, звонка ўдаралі дымбалы, і, вышэй за ўсё іншае, узлятаў, заліваўся і ўздыхаў бубен». Якое шматгалоссе гукаў! І якое непаўторнае бачанне мастаком свету!

Голас пісьменніка гучыць то на ўзвышана-рамантычных нотах, то набывае іранічна-гумарыстычнае адценне. Голага малога Юрася Кагута ён называе чалавекам «мужэска полу», а пра п'янага інспектара з Пецярбурга скажа, што той адправіўся ад Загорскага-Вежы «але можаху». Умелае выкарыстанне кніжных выслоўяў надае пэўную стылізавую афарбоўку твору.

Пісьменнік стварае дакладныя і пластычныя малюнкi: «Мядзведзь бег з нечаканай хуткасцю, нібы каціўся. Кальхаўся ў паветры горб, куцапыя лапы выкідаліся наперад — спачатку абедзве левыя, потым абедзве правыя — і мякка пляскалі ў снег. Лабастая галава, як трохкутны шчыт, была пагрозліва апушчана».

Цікавая, змястоўная і натуральная ў рамане вобразнасць. Вось як Алесь у гаворцы з Майкай абараняе мову простага люду: «... Гэтыя словы аніяк не горшыя за вашы, — ён сыпаў гэта па-мужыцку, быццам праз бур'ян лез без дарогі». Галаву мядзведзя пісьменнік назаве «трохкутнай, цяжкай, як валун», а пра царскі маніфест скажа: «Дакумент гэты быў, акрамя ўсяго, напісаны дрэннай рускай моваю. Нібы бараною карэнні рве на лясной сцежцы».

Дасціпная і гарэзлівая атрымалася слоўная перапалка хлопцаў, штоплылі на чаўнах па Дняпры, з дзяўчатамі і жанчынамі, якія хацелі перабрацца на другі бераг:

«— Дзядзечкі, перавязіце!..

— Нельга, дзеўкі, — сказаў Стафан. — Бачыце, душагубкі. Салдацкая ўдава хмыкнула:

— А можа, я і хацела б з табою душу загубіць, саколік?..

— А то перавёз бы, — сказала Уладзька. — Пад дубам пасядзелі б... Жолуд адшукалі.

— Што я, свіння? — знайшоўся Стафан.

— Свіння не свіння, а так, падсвінак, — сказала ўдава.

— Пасвінак, — сунуў свае тры грошы Кандрат».

Алесь выхоўваўся ў сялянскім асяроддзі. І таму ён зразумеў падслуханую ў Паківачовай адрыве размову жабрака з жанчынай, іхнюю іншасказальную мову: «На пэўнай хароміне хутка чырвоны Будзімір заскача, шэранькага Варгана да кучаравых божых авечак пусціць... той, хто трэба, уцёк. З таго месца ўцёк, дзе людзі шышкі ядуць, а ў бочцы плаваюць». Паводле народных уяўленняў, Будзімір — гэта певень, ён будзіць мір. А чырвоны певень — гэта агонь. Кот Варган — гэта дым. Незнаемая жанчына перадала таксама звестку і пра тое, што з катаргі ўцёк Корчак.

Пісьменнік шчодра і багата ўжывае народныя выслоўі, прымаўкі, параўнанні: «еш боршч з грыбамі, а язык трымай за зубамі», «хто моўча, у таго дума не воўча», «над пешым арлом і варона з калом», «пяўся, як вол у баразне» і іншыя.

Раман «Каласы пад сярпом тваім» з'яўляецца дасканалым і па шырыні паказу грамадства, і па тонкім веданні людзей, і па майстэрству кампазіцыі. У ім аўтар здолеў звязаць асабістае жыццё герояў з гістарычнымі падзеямі. Праўда, іншы раз вуснамі сялянскіх дзяцей Маркі і Павала гаворыць сам аўтар. Пэўная рамантычная ідэалізацыя адчуваецца ў вобразе галоўнага героя. І тады Алесь, яшчэ падлетак, разважае пра характар нацыянальнай свядомасці ці пра задачы паўстання так, як дасведчаны дарослы чалавек. Часам адчуваюцца сляды вучобы ў Талстога, калі Алесь і Майка ў сцэне балю на нейкі час становяцца падобнымі на Андрэя Балконскага і Наташу Растову, а Ілля Хаданскі, як і Мікалай Растоў, захоплены і прыгожа расказвае пра вайну. Заўважаецца падабенства паміж Кірдуном і Савельчам з «Капітанскай дачкі» Пушкіна. Не мог у лістах да Алеся быць неасцярожным у выказванні пра тагачасны грамадскі лад Кастусь. Аднак усё гэта абумоўлена ў пэўнай ступені аўтарскай задумай і мастацкай спецыфікай твора.

У інтэрв'ю Адаму Мальдзісу Уладзімір Караткевіч сказаў: «А для нас жа беларуская гісторыя — у многім нязведанае. Мы пакуль што мала ведаем аб жыцці, звычаях, побыце нашых продкаў. І кожны, хто ведае, хто можа ведаць, павінен збіраць гэтыя падрабязнасці і перадаваць іншым. Па меры магчымасці я і рабіў гэта ў «Каласах». У выніку — шматлікія апісанні, вялікі аб'ём рамана. Для тоненькіх гістарычных раманаў, такіх, як у Друона, у Беларусі яшчэ прыйдзе свая чарга» («Літаратура і мастацтва», 21 ліпеня 1967 г.). Раман «Каласы пад сярпом тваім» у пэўнай меры пачатак на шляху да ўзнаўлення беларускімі літаратарамі мінулага свайго краю. Уладзімір

Караткевіч, па сутнасці, вырашаў тэа задачы, якія іншыя літаратуры, напрыклад, руская ці польская, вырашылі ў XIX стагоддзі.

Ці быў закончаны раман «Каласы пад сярпом тваім», а калі не быў закончаны, то чаму? Каб адказаць на гэтыя пытанні, звернемся да наступных матэрыялаў.

У лісце да Ераніма Стулпана за 20 верасня 1962 года пісьменнік падчас плённай і натхнёнай працы над раманам пісаў, што галоўны герой твора выступае як улюбёнец лесу: «... здаровы, разумны, прыгожы, багаты, радавіты, акружаюць яго цікавыя і добрыя людзі. І жыве ён ласкава: дзяцінства, дзіцячая любоў, мора мастацтва вакол, паляванні, калядныя забавы, мілья жывёлы, сады не горшыя чым у Царскім Сяле, палацы, карціны — улюбёнец ва ўсіх адносінах». І далей заўважаў: «Я гэта раблю наўмысна, тым страшней будзе, калі гэты цудоўны, ва ўсіх адносінах, экзэмпляр чалавечай пароды жыццё пачне біць, ламаць, карабаціць. А дзяржава дапаможа, а ваеншчына, бюракратыя, рэлігія, непаразуменне ды варожасць усё ў яго адьмуць, пусцяць у свет, як Іова». Як бачым, у той час пісьменнік меў дакладнае ўяўленне пра далейшы лес Алеся Загорскага. Акрэсленыя думкі былі ў Караткевіча і пра змест усяго твора, аб чым сведчаць чарнавыя накіды да яго і ягоны план, што захоўваюцца ў архівах. Напрыклад, у 71-й папцы хатняга архіва пісьменніка вызначаны яго працяг і заканчэнне.

Эпіграфам да ўсяго твора, а не да асобнай ягонай часткі, аўтар хацеў узяць наступныя радкі з верша «Цару неба й зямлі» Янкі Купалы:

Паймі! пачуй! Сон наш і свой стрывожы, —
Закон і суд свой праведны пашлі!..
Вярні нам Бацькаўшчыну нашу,
Божа, Калі ты цар і неба, і зямлі!

Там жа пададзены план рамана на 1862, 1863, 1864 і далейшыя гады. Напрыклад, план кнігі на 1864 год і эпілога такі:

- Моцныя арышты...
- Арышт Парафіяновіча і допыт яго. Выдаў... Тэлеграма Лосева.
- Страта Раўбіча Франса.
- Атрым. [ана] тэлег. [рама] Мураўёвым...
- Арышт...
- Дамініканы... Допыты начныя. Маўчанне...
- І сакав. [іка] — Ваенна-палявы суд...
- Камера. Пісьмы, вершы...
- 10 сак. [авіка] 1864 г. — Страта...
- Выклад. [анне] цела і пахав, [анне] яго...

Клятва Алеся. Буду з табой да канца, браце.
Развіт. [анне] назаўс. [ёды] з дзецьмі ад Карыцкай...

— Канец верасня. Смерць Майкі...

— Арышт Д.-М. [Дуніна-Марцінкевіча]...

Эпілог? Агонія?

— Пед. [ярбургская] кватэра. Ён і Мед. [іслаў]. П'юць...

— Замах Каракозава. Задума забіць Мур. [аўёва]...

— Суд над Каракозавым... Смерць Мур. [аўёва]. 31 авг. [уста]

1866 г.

— Выслізнуў... Выраш. [ана] заб. [іць] цара...

— См. [ерць] Мсціслава.

— Зняверыўся. Ідзе на радзіму... Сустр. [акаецца] з Корчакам.

Праз мяжу... Досыць ахвяр...

— Сял. [янская] варта. Б'юць. Апошн. [ім] позіркам і як вішн.
[ёвае] сонца... Серабрыстыя аблокі.

Канец.

Адам Мальдзіс у сваёй кнізе пра Уладзіміра Караткевіча згадвае словы пісьменніка, сказаныя яму ў інтэрв'ю («Літаратура і мастацтва», 21 ліпеня 1967 г.), што твор «у асноўным» закончаны. На думку аўтара кнігі, гэта было сказана не з тактычных меркаванняў. Згадваецца таксама анансаванне заканчэння рамана ў «Польмі» і тое, што пісьменнік у той час казаў пра існаванне трэцяй і чацвёртай кніг «Каласоў...» Міхалу Дубянецкаму, былому дырэктару выдавецтва «Мастацкая літаратура». Сапраўды, прыходзілі да Караткевіча і школьнікі, якія прасілі не забіваць Алеся Загорскага. Няпроста было пісьменніку прадоўжыць свой твор.

Адам Мальдзіс піша: «Мы бачылі, што пасля баталій вакол рамана 1965-1967 гадоў Караткевіч паастыг у дачыненні да «Каласоў...». Балюча рэагаваў на пытанні пра іх. Пазбягаў гаворкі. Шукаў самаапраўдання (накшталт шкадавання герояў). Чаму? Адбілі ахвоту наскокі вольгарнай крытыкі? Адчуваў, што ў тагачасных умовах цяжка ці нават немагчыма будзе апублікаваць заканчэнне рамана ў такім выглядзе, як дыктавала творчае сумленне? Відаць, усё гэта таксама ўплывала». Даследчык прыходзіць да вываду, «што чарнавік трэцяй і чацвёртай кніг (калі ён існаваў) хутчэй за ўсё знік летам 1982 года», калі Караткевічы былі ў Сімферопалі і калі якраз тады абакралі іхнюю кватэру.

Аднак вядомыя нам архіўныя матэрыялы не дазваляюць сдварджаць, што раман быў закончаны. Зазначым, што 1 лютага 1963 года ў «Літаратуры і мастацтве» з'явіўся раздзел з рамана «Студзеньскім цёмным святаннем», дзеянне якога адбываецца 27 лютага 1864 года ў

Вільні напярэдадні таго дня, калі туды прыбыла шыфравальная тэлеграма ад жандарскага палкоўніка Лосева аб месцазнаходжанні Кастуся Кааліноўскага. Там апісваецца страта Франса Раўбіча. На гэтым пакаранні прысутнічае Кастусь.

У 74-й папцы хатняга архіва пісьменніка захоўваецца рукапіс двух раздзелаў з другой кнігі «Брань» (упершыню апублікаваны ў часопісе «Польмя», 1989, № 1), дзе апавядаецца пра далейшы лёс Алесь. Цэлы месяц пасля гарыпяціцкіх падзей ён сядзеў пад хатнім арыштам. Абараняючы сялян, даў паказанні. І вось вясной выйшаў на высокі правы бераг Дняпра. Сабака, які быў з ім, пагнаў свойскіх гусей, і яны, ратуючыся, паляцелі і селі далека на ваду. Потым, ахвяруючы ўласным жыццём і пераадолюючы страх, Алесь праследуе шалёнага ваўка, забівае яго і ратуе ўкушанага зверам сялянскага хлопца.

На адвароце першай старонкі гэтага рукапісу Караткевіч алоўкам напісаў: «Пачаў 18 верасня 1964 г. у 11 г. дня. Дагэтуль напісаны былі раздзелы аб Маскве і некаторыя другія». У гэтай жа папцы захоўваюцца накіды да рамана, дзе пададзены ягоны план і названы героі.

Як частка рамана задумвалася і аповесць «Зброя» (упершыню апублікавана ў часопісе «Маладосць», 1981, № 10). Рукапіс гэтага твора, які захоўваецца ў 15-й папцы хатняга архіва пісьменніка, не мае паметы. Стыль твора і згадка пісьменніка пра «раздзелы аб Маскве» ў заўвазе да двух раздзелаў з другой кнігі рамана (74-я папка хатняга архіва пісьменніка) дазваляюць выказаць думку, што аповесць магла быць напісана ў маі — верасні 1964 года.

Вядома, інтрыгуюць радкі з 74-й папкі хатняга архіва пісьменніка, што да 18 верасня 1964 года былі «напісаны раздзелы аб Маскве і некаторыя другія». Нельга абысці ўвагай і словы пісьменніка з аўтабіяграфіі, напісанай 1 снежня 1964 года: «Пасля двух год перапынку здаў у «Польмя» новы свой раман «Каласы пад сярпом тваім». Здаў першы том. Другі не выпускаю з рук, дапрацоўваю. Пастараюся заплаціць гэтай кнігай доўг Дняпру, людзям паўстання 1863 г., Беларусі». Але ў гэтай біяграфіі ён таксама пісаў: «Цяпер працую над гістарычным кінасцэнарыем «Хрыстос прыязмліўся ў Гародні». Як вядома, яго ён закончыў 31 сакавіка 1965 года. А ўжо 7 красавіка таго ж года пачаў пісаць раман «Хрыстос прыязмліўся ў Гародні». Акрамя таго, як тады, так і пазней былі ў пісьменніка іншыя жыццёвыя і творчыя клопаты.

У выступленні па абмеркаванні рамана 22 лютага 1967 года ў Саюзе пісьменнікаў Караткевіч сказаў: «Твор яшчэ не закончаны». Але заканчэнне твора яму выразна ўяўлялася: «Чым скончыцца ўсё? Прымірэннем Корчака? Не. Сяляне зразумеюць, што яны страцілі ў

асобе Корчака. А Кагутоў? Паміж гэтым мужыком і інтэлігентам няма ніякай варожасці і быць не можа, яны стаяць за адну справу.

Перад канцом, калі Алесь Загорскі і Корчак ідуць праз пікет пасля замаху на Аляксандра II, іх збіваюць на граніцы, калі яны хочучь перайсці яе. Мне гэты канец падабаецца».

Хутчэй за ўсё два раздзелы з другой кнігі «Брань», напісаныя ў верасні 1964 года, былі апошнімі старонкамі рамана «Каласы пад сярпом тваім». Прынамсі, мы не ведаем тых матэрыялаў, якія сведчылі б, што пісьменнік у далейшым працягваў свой твор.

Думаецца, цяжкасці з выданнем кнігі пэўным чынам паўплывалі на яе завяршэнне, перапынілі, збілі творчы імпульс мастака. Але і тады ён вельмі плённа працаваў. Іншыя творы таксама аднялі час ад «Каласоў...». Паўтаралася сітуацыя сярэдзіны 50-х гадоў, калі ён замест дысертацыі вырашыў стварыць мастацкую кнігу пра паўстанне 1863 года ці калі выношваў задуму напісаць сто тамоў твораў. Многае здзейснілася, а многае, на вялікі жаль, так і не ўдалося здзейсніць. І ў гэтым таксама нам бачыцца адметнасць, таямніца і загадка таленту і асобы Уладзіміра Караткевіча.

Здаецца, істотнымі былі таксама і прычыны асабістага, творчага плана. Пра іх добра сказаў пісьменнік у пасляслоўі да выдання рамана на рускай мове, што выйшаў у Мінску ў 1977 годзе: «Пакуль што гэта канец кнігі...

Канец кнігі таму, што мне страшна яе заканчваць. І пачатак таму, што мне нельга гэту кнігу не скончыць.

Разумеецца, усё, што вы ў гэтай кнізе прачыталі (не зважаючы на ўсе наезды, бойкі, аблогі, дуэлі, нават забойства) — не было ідыліяй, «сялянкай», як казалі продкі. Зараз пачынаецца нешта сур'ёзнае». Пісьменнік марыў закончыць свой твор, паказаць і разгром паўстання. Але яму было страшна гэта зрабіць, бо надзвычай цяжка было паказаць смерць сваіх герояў, з якімі ён зрадніўся. Караткевіч прасіў сваіх чытачоў патрываць крыху, даць яму сабрацца з сіламі, бо «шмат якім людзям, і мне, і вам — спадзяюся — пасля прачытання яшчэ не напісаных частак «Каласоў» будзе невыносна балюча».

Асабліва дарагімі самому Уладзіміру Караткевічу былі раманы «Каласы пад сярпом тваім», аповесць «Чазенія» і легенда «Ладдзя Роспачы». Узніклі яны ў 60-я гады, у пік творчасці мастака. І на пачатку 80-х гадоў пісьменніка не пакідалі думкі пра завяршэнне рамана. Тагачаснаму дырэктару выдавецтва «Мастацкая літаратура» Міхалу Дубянецкаму Караткевіч напісаў: «Абавязуюся здаць канец «Каласоў» М. Ф. Дубянецкаму ў канцы снежня 1982 года. Ул. Караткевіч. 5 сакавіка 82 года. План выхаду — 84 год (83 —

рэдпадрыхтоўка). 44 аркушы. На машынцы 1000 старонак. 4 ст. [аронкі] на дзень».

Гэты матэрыял (захоўваецца ён у 105-й папцы хатняга архіва пісьменніка), асабліва прыпіска ў канцы, сведчыць, што пісьменнік думаў хутчэй за ўсё не пра напісаны твор, а пра яго напісанне. 25 кастрычніка 1982 года ён запісаў: «Так, цяпер складаць зборнік вершаў, а там, можа, калі дасць бог, да вясны рабіць «Каласы». Праўда, час ужо» («Польмя», 1989, № 3, с. 180). Але смерць жонкі ў лютым 1983 года, што моцна паўплывала на душэўны стан пісьменніка, уласная хвароба і смерць не дазволілі, на вялікі жаль, здзейсніць гэтую задуму.

Тэматычна з раманам «Каласы пад сярпом тваім» звязана апавесць «Зброя». У ёй таксама дзейнічаюць Алесь Загорскі, Мсціслаў Маеўскі, браты-блізнюкі Кандрат і Андрэй Кагуты, «дзядзька» Кірдун. Дзеянне адбываецца зімой і вясной 1862 года ў Маскве, куды Алесь са сваімі сябрамі прязджае, каб здабыць зброю для будучага паўстання і каб вызваліць з няволі Андрэя Кагута.

Сам пісьменнік пра апавесць «Зброя» сказаў: «Не. Гэта не працяг рамана, а яго адгалінаванне. Галоўныя героі тыя ж, але яны дзейнічаюць у іншых умовах і іншы раз не зусім так, як табе хочацца» («Літаратура і мастацтва», 3 снежня 1982 г.).

Аповесць «Зброя» — гнеўная, выкрывальная сатыра як на самадзяржаўна-прыгонніцкі лад Расіі 60-х гадоў XIX стагоддзя, так і ўвогуле сатыра на лад, варожы і чужы чалавеку і цывілізацыі. Пісьменнік закрануў у ёй сур'ёзныя сацыяльныя праблемы, раскрыў норавы тагачаснага грамадства, асабліва маскоўскага дна з яго дзікімі законамі, з куплай-продажам, са зладзействам, подкупамі і даносамі, што, як балачкі, раз'ядалі і губілі грамадства і чалавека.

Пра Маскву і яе жыхароў напісана нямала. Дастаткова згадаць папулярную кнігу «Масква і масквічы» Гіляроўскага. Караткевіч жа па-свойму раскажаў пра белакаменную і яе норавы, у духу сатыры Гогаля і Салтыкова-Шчадрына. Ёсць у ягоным апавяданні горыч і гнеў, боль і абурэнне, іронія і сарказм.

Галоўны герой твора, нібы Дантэ, спусціўся ў «такія цёмныя глыбіні, такія лабірынты і прорвы, якіх цалкам і на ўсю глыбіню не ведаў ніхто». Алесь убачыў, што «трэці Рым» трымаўся на трох кітах: дэспатычным самавольстве, нахабным прыгоне і патрыярхальнасці. Трапіўшы ў асяроддзе, дзе ўсё куплялася і прадавалася, ён падумаў пра перамогу, у якой «загінуць лепшыя, а паскудзь застанеца», бо «колькі б ні меў рацыі сапраўдны чалавек — ён не здужае ў бітве з чалавечай сквапнасцю». Але ён адагнаў гэтую думку. Адзін з герояў

аповесці, Чыўін, паведаміў Алесю, што нядаўна з Крамля выкралі гармату, выказаў упэўненасць, што злодзеі і цар-звон прынялі б, каб нехта купіў, і «каб дар камусьці быў патрэбен, то вывезлі б і дара».

Сатырычнай, эзопаўскай мовай карыстаецца пісьменнік і тады, калі піша наступнае: «Як гэта ні дзіўна было, але руская навука, мастацтва, літаратура таксама знаходзіліся ў стане самага глыбокага крызісу... Астыла любоў да роднага слова і літаратуры нават у асвечанай праслойкі. Дваранства ледзь не канчаткова кінула родную мову і, у большасці сваёй, не чытала нічога, акрамя французскіх раманаў.

Высока трымаў сцяг адзін Малы тэатр... Але і тут не было поўнага «ансамбля»... Волаты ігралі побач з пігмеямі».

Людзі прызвычаліся да такой сітуацыі. Пры агульнай абыякавасці нічога нельга было змяніць. Алесь жа не мог мірыцца з усім гэтым. Яму балюча і крыўдна было глядзець на аслепленых мядзведзяў, якія не хацелі дужацца і цягнулі лапы за падачкай, на зняможанага быка, які ішоў да сонца і волі. Рызыкуючы ўласным жыццём, герой хоча абнавіць, змяніць грамадства. Каб здабыць зброю для будучага паўстання, трапляе са сваімі сябрамі ў гэту памыйную яму. Але і там ён змагаецца. Змагаецца за лес жанчыны, хлопчыка, Сашкі Шчалканава, за іхнія надломленыя душы і загубленае жыццё.

Чым жа можна вытлумачыць тое, што аповесць «Зброя» з'яўляецца адгалінаваннем рамана «Каласы пад сярпом тваім», а не яго працягам? Безумоўна, завяршэнню рамана перашкаджалі многія прычыны. Пісьменніку, відаць, у раманнай форме было надзвычай цяжка і балюча (для яго гэта вельмі асабістая тэма) паказаць паўстанне і яго трагічныя вынікі. Магчыма, для гэтага патрэбны быў новы падыход, іншае мастацкае вырашэнне тэмы. Ды і з цягам часу ў нейкай ступені змяніўся сам Караткевіч, характар ягонага светаўспрымання. Неабходна пры гэтым улічыць і спецыфіку ягонага таленту, які па-рознаму раскрываўся ў праявічых і драматычных творах. І, думаецца, справа не столькі ў тым, што ў ягонай гістарычнай прозе галоўны герой народжаны часцей за ўсё, як у класічным гістарычным рамане вальтэрскаўскага тыпу, фантазіяй аўтара, а ў драмах выступаюць пераважна гістарычныя персанажы, колькі у сродках і спосабах мастацкага выяўлення.

Абапіраючыся на асобныя палажэнні даследавання «Гістарычны раман» (Берлін, 1955) Георга Лукача, можна сцвярджаць, што ў сваіх праявічых гістарычных творах пісьменнік «адлюстроўвае пэўную рэчаіснасць, у пэўны час, ва ўсім каларыце і спецыфічнай атмасферы эпохі», драма ж «малюе вялікія разрады гістарычнай энергіі». І ці не ў гэтым адрозненне паміж «Каласамі...», дзе паказана грамадства напая-

рэдадні паўстання, і драмай «Кастусь Каліноўскі», у якой адлюстроўваецца само паўстанне і яго вынікі? Таму, нам думаецца, задачы, пастаўленыя мастаком у рамане «Каласы пад сярпом тваім», часткова знайшлі сваё вырашэнне ў драме «Кастусь Каліноўскі».

У аўтабіяграфіі, напісанай 17 верасня 1964 года, Уладзімір Караткевіч згадаў, што ён хацеў бы напісаць «тры маленькіх аповесці, не аб'яднаных нічым, акрамя агульнай задумы і яшчэ стылю: з'едлівага, але знешне рамантычнага». Заўважыў, што адна з гэтых аповесцей, «Легенда аб бедным д'ябле і аб адвакатах Сатаны», зроблена. Дзве другія павінны называцца «Хрыстос прыязмліўся ў Гародні» і «Марчэла Заяцца». Гэта будзе «нешта накшталт маленькай трылогіі пра цемрашальства і пра тое, як яно мяняецца ў залежнасці ад эпохі». З задуманых трох твораў былі створаны два.

Першы з іх, «Легенда аб бедным д'ябле і аб адвакатах Сатаны», быў закончаны 7 кастрычніка 1961 года ў Маскве (упершыню апублікаваны ў часопісе «Беларусь», 1994, №№ 1-5, 7). Падзеі «Легенды...» адбываюцца ў XVI стагоддзі. Аднак яны не акрэслены канкрэтным часавым вымярэннем.

Адкрываецца «Легенда...» своеасаблівым аўтарскім каментарыем, у якім, пераймаючы высакамоўны стыль старажытных кніг, гаворыцца пра змест і аўтара твора, называюцца ягоныя героі. Галоўнымі героямі, якія «трымаюць на плячах містэрыю сію з яе інтэрмедыямі», з'яўляюцца Рагач — ён жа Андрэй Рагач, ён жа магнат Андронік Рагінскі, ён жа кароль Андронік I і Дубраўка, каралева Агата — «длань святла і молат цемры, двайнікі ў чалавечых увасабленнях сваіх». Дзейнічаюць таксама Сатана, д'ябал у малодшым камандным чыне Скрогат Зубоўны — ён жа магнат П'янда (таксама двайнік), паж каралевы Ольга, гаспадар Іван, Пётр-прадракальнік і іншыя. У творы гучаць вершы і песні.

На самым пачатку Уладзімір Караткевіч заўважае, што ён раскажа гэту гісторыю «нягучным і добрым голасам, хай сабе і з адценнем сумнай усмешкі», пакажа «д'ябальскія падкопы і сонечныя ўсмешкі чалавечых вачэй, бязодні подласці і высакароднасці, нянавісці і любові». Письменнік, нібы Дантэ, апісвае пекла. Абмалёўвае падобны на кабінет доктара Фаўста кабінет Сатаны. Далей Сатана паказвае марсіянскай дэлегацыі катлы, у якіх апрацоўваюцца грэшнікі, школу, лабараторыю, залу з арганам, універсітэт. І усё там адпаведна д'ябальскае. Напрыклад, прафесар лабараторыі (а яго натхняе «святое полымя дапытлівасці») толькі што прыдумаў вірусны грип і працуе над стойкімі формамі праменнай хваробы, ад якой абавязкова павінен быць лятальны вынік.

Сатана са сваімі гасцямі прысутнічае і на пасяджэнні Вярхоўнага суда. А судзяць на гэтым судзе радавога д'ябла Рагача, які ў час дзяжурства збавіў ціск у адным з катлоў, дзе знаходзіўся юнак, што забіў пана за нявесту. Юнак папрасіў Рагача, у якога мільгала часам дабро ў глыбіні вачэй, збавіць на хвіліну агонь, каб ён змог пачуць, што дзеецца ў яго на радзіме. І ён пачуў плач. Характэрна, што д'ябал у малодшым камандным чыне Скругат Зубоўны папярэджваў, каб Рагач асабліва сачыў за ціскам у гэтым катле. Пазяхаючы, нагадаў таксама, што ў суседнім катле знаходзіцца вялікі інквізітар Іспаніі, які спаліў дзесяць тысяч чалавек. Заўважыў, што яму можа зрабіць палёжку, бо гэта слаўны, адукаваны чалавек, які вельмі любіць катой і дзяцей. І манахінь. За што і трапіў суды.

Вярхоўны суд разглядае справу Рагача. Падсуднаму даюць апошняе слова. Ён раскайваецца, просіць дараваць яму. Апраўдваецца, што вучоны з цікаўнасці выдумаў чуму, а ён з цікаўнасці знізіў ціск. І не ведаў, што на свеце ёсць дабро. Аднак і ў гэтым слове ён не мог пераадолець дабрныні ў сваёй душы, што супярэчыла д'ябальскім законам. Са спачуваннем просіць судзю не пазбаўляць слова нават свайго пракурора, бо ў таго такая праца і ёсць дзеці. Вярхоўны суд асуджае Рагача часовым выгнаннем на зямлю, каб там ён рабіў зло і такім чынам выкушу грахі. Рагача інструктуюць, надорваюць чароўнай д'ябальскай сілай, папярэджваюць, што за ім будуць сачыць, і ператвараюць з гідкай пачвары ў прыгожага сярэдневяковага беларускага шкаляра. Судзя папярэджвае, што на зямлі каралева Агата можа быць ягонаі апорай.

На зямлі Рагач трапляе ў вёску, якая вымерла з голаду. Ратуе ад смерці напаяўжывую дзяўчыну Дубраўку. І адразу ж з'яўляецца магнат П'янда, двойнік д'ябла Скругата, які пытае: «А гэта дабро ты нашто зрабіў?» На што Рагач адказвае: «Ты лічыш, што вярнуць чалавека да такога жыцця — дабро?» Наглядчык П'янда-Скругат згаджаецца з Рагачом і лічыць, што той зрабіў першы крок на шляху да выкуплення.

Неўзабаве з'яўляюцца коннікі на чале з каралевай Агатай. Усе ўбачылі падабенства яе і Дубраўкі. Каралева дае Рагачу пярсцёнак з ізмуродам, дзякуючы якому ён можа трапіць у палац.

Рагач і Дубраўка ўцякаюць ад зборшчыкаў падаткаў у пушчу. Будуць хату, карчуюць ляда, заводзяць гаспадарку. Хлопец кажа дзяўчыне, што ён не Рагач, а Рогач. Яго ўзрушвае песня Дубраўкі пра шпшышнік і хатнюю ружу. Толькі злы дух Скругат не дае спакою беднаму д'яблу. Ён з'яўляецца ў вобліку дзядка-лесавічка і нагадвае, што прызначэнне Рогача — рабіць зло, папярэджвае, што ў адваротным выпадку давядзецца адабраць у яго памяць аб Дубраўцы і даб-

рыні. Рогач не можа пакінуць каханую. З ёй звездаў ён хвіліны вышэйшага шчасця. Ранняя вясной з'яўляюцца зборшчыкі падаткаў. Адбываецца бойка. Рогач уцякае. Пярсцёнак каралевы вырачае яго ў бядзе. Дзякуючы яму трапляе ў замак да каралевы Агаты. Далей паказваецца прыдворнае жыццё, раскрываецца тыранічнае і дэспатычнае праўленне каралевы Агаты.

Сатырычнымі фарбамі малюе пісьменнік пасяджэнні Рады па раззбраенні і ваеннай Рады каралеўства Агаты. На апошняй з гэтых радаў дзеля пашаны і значнасці сядзяць у першым радзе выжыўшыя з розуму старыя генералы з мыльцамі і мноствам ордэнаў. Гэтыя бяздарныя ваякі першыя прагаласавалі за вайну. Але каб пачаць вайну, патрэбна зачэпка. Гаспадар Іван і яшчэ некалькі чалавек (сярод іх і Рогач, ужо магнат Андронік Рагінскі) наведваюць «Дэйноўскі пасольскі двор» і прад'яўляюць паслу абвінавачванні ў тым, што дэйноўскія салдаты нападаюць на мяжы на іхніх салдатаў, што дэйноўскія канакрады ўкралі ў іх табун коней. Пасол даказвае беспадстаўнасць і недарэчнасць гэтых абвінавачванняў. Правакацыя не ўдалася. Тады гаспадар Іван, убачыўшы наборную дошку стала са сла новай косці, гнеўна ўсклікае: «Слана замучылі! Ужо мы вам!» І кідае на стол меч.

Пачалася вайна. Ворага перамаглі. Уладзімір Караткевіч па-майстэрску паказвае «шалёны псіхоз энтузіязму». Узбуджаны натоўп рэвам і воплескамі вітае пераможцаў, асабліва кіраўніка Рогача. Вулічны гандляр прадае бюсты кіраўнікоў ваеннага паходу. Кругом бюсты. У гратэскавай форме пададзена наступнае апісанне: «Раве натоўп. Статуі танцуюць менуэт.

Над горадам велічна гайдаецца бюст Рогача, прывязаны вяроўкаю да сонца».

Рогач узнагароджваецца вышэйшым царкоўным ордэнам, становіцца каралём Андронікам I. Пётр-прадракальнік лямантуе над натоўпам, што сышоў д'ябал. Народ жыве ў трывожным чаканні канца свету. Рогач адчувае сябе глыбока нешчаслівым. Яму брыдка за ўсё тое, што адбылося з ім, нібы ён забыўся пра нешта вельмі важнае.

Смалы ў агонь падлівае П'янда, які, як злы цень, суправаджае Рогача і сцвярджае яму, што ягонья дзеянні прывялі да вайны, да чутак аб сканчэнні свету, да нечуванага падзення і ханжаства.

Ад тыранічнай і дэспатычнай Агаты ён думкамі імкнецца да светлай і чыстай Дубраўкі. У адчаі прамаўляе Агаце: «Я забіў нават яе (Дубраўку. — А. В.). Куды мне трымаць шлях акрамя цябе і пекла?!» Але ён знаходзіць у сабе сілы, каб пазбавіцца гэтага панылага і гідкага існавання. У адзенні шкаляра пакідае замак, паведамляе брамніку:

«Іду шукаць душу... Я пайду думаць». У гэты час змоўшчыкі забіваюць малога сына каралевы і яе саму. Пётр-прадракальнік асуджае змоўшчыкаў. Гаспадар Іван б'е за гэта прадракальніка мячом. Народ забівае гаспадара Івана і гаспадыню Аглаю.

Самотны Рогач пакутліва думае пра сутнасць ісціны і пра чалавечую душу. У гэта імгненне з'яўляецца каля яго, нібы Мефістофель каля Фаўста, П'янда і паведамляе, што палац спалены, Агата забіта, а ў горадзе бунт і разбой. Людзі як ашалелі, парушылі ўсе святыя заповедзі. П'янда прызнаецца, што нават яму не па сабе ў іхняй кампаніі, даводзіць, што гэта ён, Рогач, забіў Агату, накіраваў супраць яе раз'юшаны ў д'ябальскім парыве народ. І тут Рогач, нібы прачнуўшыся ад здранцвення, прамаўляе: «Народ? Я? Гэта ж вы...» Паказальны і далейшы дыялог паміж П'яндам і Рогачам:

— Ты не хацеў рабіць зла, — дабівае яго П'янда, — а нарабіў больш за ўсіх. Людзям не па плячу дабро... А цяпер, натхнёныя тваёй палітыкай, пачалі рэзаць адзін аднаго.

— Смута... Гэта ўсё вы, адвакаты Сатаны.

Страсна:

— Я ненавіджу вас. Я абдумаў. Я многа награшыў, але я ненавіджу. Ненавіджу самага страшнага ворага: хлусню. Ненавіджу голад, ненавіджу ханжаства. Будзьце вы пракалятыя!»

П'янда знікае, правальваецца пад зямлю. А Рогач, бедны д'ябал, ідзе ў горад ратаваць людзей ад чумы, бо іначай яму не будзе даравання. Ён гатовы ахвяраваць сабою дзеля знікнення гэтай заразы. У духа зямлі моліць літасці, просіць зрабіць яго «чалавекам сярод людзей», хоча іх любіць і шкадаваць, быць, як і яны, смяротным і слабым.

Рогач пазбаўляецца д'ябальскага наслання і становіцца чалавекам. Ягонае ачышчэнне вызваліла і наваколле ад чумы.

На жыццесцвярдзальнай і светлай ноце заканчваецца твор. Рогач сустракаецца з Дубраўкай, выказвае ўпэўненасць, што хоць і вельмі доўга давядзецца чакаць, але яны дачакаюцца таго часу, калі пекла пад зямлёю не будзе, а зямное пекла будзе таксама знішчана, бо «вечна жывы чалавек. І вечна будзем жыць ты і я». З лікуючай песняю Рогача яны пайшлі праз квітнеючы сад у шырокі і бясконцы свет.

Выбранаму пісьменнікам жанру містэрыі з інтэрмедыямі дакладна адпавядаюць і выкарыстання ў творы мастацкія прыёмы і сродкі. У «Легендзе...» дамінуюць фантастычнае, умоўнае, гратэскавае, камічнае і парадыйнае. Вось чаму натуральнымі нам уяўляюцца, напрыклад, наступныя звароты-пытанні персанажаў: «Ваша думка аб...

«Салодкім жыцці» Феліні?», «Твая думка аб нейтроннай бомбе?», «А... якой вы думкі пра «Баладу аб салдаце» Чухрая?» і іншыя.

У далёкім XVI стагоддзі героі Уладзіміра Караткевіча могуць карыстацца тэлефонам, глядзець тэлевізар, чытаць апавяданні Чапека, згадваць Мусаргскага і Карбюзе, разважаць пра катлы высокага ціску сістэмы Рамзіна і г. д. Дзеянне «Легенды...» адбываецца ў канкрэтным часе, але адначасова і па-за гэтым часам. Так, аўтар заўважыў: «Розніца была ў тым, што на зямлі быў час, а ў пекле яго не было». Суддзя папярэдзіў Рагача, што за ім будуць еачыць, але «яны будуць па-за часам».

Пераважна як пісьменнік-рамантык, Уладзімір Караткевіч і тут выказаў прыхільнасць да жанравай разамкнутасці. Стыль твора вызначаюць таксама выкарыстання ў ім песні. Гэта і народная балада пра шпышыннік і хатнюю ружу, якую праспявала Дубраўка і якая потым, нібы лейтматыў, гучыць у творы, прыходзіць на памяць Рагачу. І песня пра вайну, пра тое, чым яна была для караля і селяніна Янкі. Кранаюць шчымлівай мелодыяй песні Ольда, пажа каралевы Агаты. Захапляе лікуючая песня пра кардынала, Еву і Адама, якую ў хвіліны душэўнага ўзрушэння спявае Рагач і якая гучыць у фінале твора.

У «Легендзе...» суседнічаюць камічнае і вясёлае, гарэзлівае і драматычнае, нават трагічнае. Ёсць у ёй прыгодніцкі элемент. Багата выкарыстоўваецца алегарычнасць і сімволіка. І ёсць у ёй чароўная, мудрая і сумная караткевічаўская ўсмешка.

Бясспрэчнай заслугай мастака з'яўляецца тое, што ўпершыню ў беларускай літаратуры ён стварыў такі глыбокі і змястоўны філасофска-гістарычны твор, як раман «Хрыстос прыязмліўся ў Гародні», раман-прытчу, раман-легенду пра жыццё на Беларусі ў XVI стагоддзі, напоўнены горкай іроніяй, драматызмам і адначасова гумарам, вяселасцю, аптымізмам.

Спачатку ўзнік першы варыянт сцэнарыя мастацкага фільма «Хрыстос прыязмліўся ў Гародні». Памета да рамана сведчыць, што ён быў пачаты 7 красавіка 1965 года ў Чалябінску (Шаголе), дзе жыла з сям'ёй старэйшая сястра пісьменніка Наталля Сямёнаўна, і закончаны 29 красавіка 1966 года ў Рагачове, у дзядзькі Ігара Васільевіча Грынкевіча. У аўтарызаваным перакладзе Навума Кісліка быў спачатку надрукаваны ў скарачэнні на рускай мове («Неман», 1966, № 11-12). Упершыню на беларускай мове выйшаў у 1972 годзе. Выдадзены на чэшскай (пераклаў Вацлаў Жыдліцкі, Прага, 1979) і ўкраінскай (пераклаў Карл Скрыпчанка, Кіеў, 1981) мовах.

Штуршком для напісання твора паслужыў запіс з «Хронікі...» Мацея Стрыйкоўскага аб тым, што «на пачатку панавання таго Жык-

гімонта Першого быў нейкій... который з лёгкасці якой умысліў або рачэй з распачы імя із зверхность Хрыста господа себе пріпісаў і прівлашчаў». Аднак запіс толькі ўзбудзіў думку пісьменніка для стварэння гісторыі прыгод і вандраванняў колішняга шкаляра, воляй лёсу названага Хрыстом, Юрася Братчыка, які спачатку вымушаны быў рабіць «цуды», а потым узначаліў паўстанне супраць царквы і караля.

Пры напісанні гэтага рамана Уладзімір Караткевіч праявіў вялікую мастацкую фантазію, асабліва ў тых выпадках, дзе ён не меў у дастатковай ступені неабходных матэрыялы.

Як вынікае з эпиграфа, запісу з «Хронікі...» Стрыйкоўскага, падзеі, што апісваюцца ў рамане, павінны адбывацца на пачатку XVI стагоддзя, у гады праўлення Жыгімонта I Старога (1506-1548). Гэта пацвярджае і ліст да Хрыста папы рымскага Льва X, які займаў прастол у 1513-1521 гады.

Многія ж факты, прыведзеныя ў творы, сведчаць, што дзеянне адбываецца ў 20-30-я гады XVI стагоддзя. Згадваецца Бона Сфорца. Жонкай Жыгімонта I яна стала ў 1518 годзе, у 1556 годзе выехала ў Італію. Адзін з герояў рамана кардынал Лотр гаворыць пра выдадзеную Францыскам Скарынам Біблію і пра тое, што «вось трыццацёх год не мінула, як Калумб адкрыў Індыю». Як вядома, Скарына надрукаваў у Празе 23 кнігі Бібліі ў 1517-1519 гады, Калумб адкрыў Амерыку ў 1492 годзе. Езуіт Лотр нагадвае, што папа рымскі хутка зацвердзіць ордэн езуітаў, заснавальнікам якога быў Ігнацый Лайола. Ордэн езуітаў быў зацверджаны папам рымскім Паўлам III у 1540 годзе.

Аднак падзеі рамана ахопліваюць не толькі 30-я гады XVI стагоддзя. Пераважная большасць герояў народжаны фантазіяй пісьменніка. Выключэнне складае Кашпар Бекеш (1520-1579), беларускі мысліцель-антытрынітарый. Толькі наўрад ці змог юнак, якому не было і дваццаці гадоў, выказаць думкі, што сфармаваліся ў яго значна пазней. Ды і праніклі езуіты ў Вялікае княства Літоўскае толькі ў канцы 70-х гадоў XVI стагоддзя.

Дзеянне рамана адбываецца на працягу адносна невялікага праемежку часу. Аднак пісьменнік глянуў на падзеі мінуўшчыны шырэй. Ён свядома дапусціў анахранізм, пераставіў гістарычныя факты і даты, што ўвогуле характэрна для многіх класічных гістарычных раманаў. Гэта дазволіла яму глыбей перадаць дух і агульную атмасферу беларускага сярэднявечча. Для пісьменніка істотна было паказаць падзеі так, каб сучасны чытач зразумеў і зацікавіўся імі.

Раман «Хрыстос прыязмліўся ў Гародні» займае ў беларускай літаратуры адметнае месца. Калі ж знаходзіць яму аналогіі ў сусветнай літаратуры, то па мастацкіх асаблівасцях яго можна суаднесці з

«Гарганцоа і Пантагруэлем» Франсуа Рабле, «Легендай пра Уленшпігеля» Шарля дэ Кастэра, «Кала Бруньёнам» Рамэна Ралана, «Майстрам і Маргарытай» Міхаіла Булгакава.

Пісьменнік развіў у творы традыцыі «карнавальнай літаратуры», плённа выкарыстаў гратэск. Раман «Хрыстос прызямліўся ў Гародні» уабраў у сябе і традыцыі фальклорнай смехавой культуры.

Пісьменнік вельмі арыгінальна глянуў на падзеі гістарычнай даўнасці. Прыгодніцкі сюжэт ён напоўніў сацыяльна-філасофскім і псіхалагічным зместам, багата выкарыстаў матэрыялы хронік і летапісаў, біблейскія тэксты і вытрымкі з мастацкіх твораў, народныя выслоўі.

Гэта кніга пра лёс прадстаўнікоў самых розных класаў і праслоек. У цэнтры рамана — вобраз Хрыста — Юрася Братчыка, які звязвае ў адно цэлае ўсе сюжэтна-кампазіцыйныя лініі твора і вакол якога разгортваецца асноўнае дзеянне.

Уладзімір Караткевіч паказаў заканамернасць перамогі новага, прагрэсіўнага і чалавечнага над аджываючым, кансерватыўным і антыгуманным. У кнізе супрацьстаяць дзве сілы. Адна — царкоўнікі і прадстаўнікі ўлады: кардынал Лотр, дамініканец Фларыян Басяцкі, біскуп Камар, войт Цыкмун Жаба, мітрапаліт Балвановіч, багатыя гародзенскія мяшчане, другая — беларускія сярэдневяковыя асветнікі і вучоныя Кашпар Бекеш, Альбін Крыштофіч, разьбяр Кляонік, каваль Кірык Вястун, мечнік Гіаў Турай, залатар Ціхон Вус, Марка Турай, селянін Зянон, прадстаўнікі простага людю.

Аўтар адразу ўводзіць чытача ў тыя трывожныя і неспакойныя часы, паказвае чалавека таго часу з ягонымі вераваннямі, прымхамі і забабонамі, з ягоным поглядам на жыццё. Алавідае пра цмокаў у Сенненскім возеры, пра прывіды гарадоў і воінскіх рацей у небе (Бог знак падаў), пра ўспрыняцце простым людзям падзення метэарыта як д'ябальскага наслання і пра смаллянскага лекара, які трупы выкопваў і трыбушыў і якога ўратавала ад пакарання каралева Бона.

І вось па гэтай распаленай сонцам і сухой, як порах, зямлі імчыць конны паязд — людзі царкоўнага звання і кабеты. Кардынал Лотр кажа: «Палой за ерасямі і за гэтымі італьянскімі трызненнямі. З людзьмі можна зрабіць што хочаш. І трэба прышчапіць усім ім свой мозг, і рабіць гэта хутчэй». Караткевіч піша пра царкоўнікаў здзеліва, пагардліва і адначасова са спагадай і шкадаваннем: «Цёмныя і брудныя, нават фізічна, яны не думалі, што плаванне Калумба і выданне Скарынай Бібліі на зразумелай мове — ёсць два ўдары з серыі смяротных удараў, якія наносіць іхняй догме новы Чалавек... Яны былі проста дзеці свайго часу, няшчаснага, хворага, гнойнага, сагнутага, калі чалавек быў амаль жывёлай і толькі сям-там выбіваліся

наверх парасткі скарлючанага, але ўпартага і моцнага жыцця». І супраць іхняй догмы паўставаі некаторыя прадстаўнікі таго суровага часу. Але гэта былі адзінкі. З прыхаванай іроніяй пісьменнік разважае пра тое, чым займаліся тагачасныя ўладары жыцця: «Рабавал!, разважалі аб тым, колькі анёлаў можа змясціцца на вастрыі голкі і што было ў бога спачатку, Слова або Дзея, баяліся падкопаў нячыстага, судзілі мышэй». Вось яна, сутнасць жыцця божых служак. І галоўнае, яны ўсведамляюць заканамернасць і неабходнасць такога жыцця. У далейшым адбываецца варты жалю суд над мышамі. Мышы выступаюць то як проста жывыя стварэнні, то як алегарычныя вобразы, за якімі ўгадваюцца ці самі царкоўнікі, бо адзенне іхняе мае шэры колер (і ад гэтага яшчэ ўзмацняецца недарэчнасць сітуацыі), ці просты люд. Аднак мышы моцна не караліся, што адпавядала духу беларускага сярэднявечча. Як вядома, на гэтых землях, у параўнанні з заходне-еўрапейскімі, царква ў адносінах да ерасей была памяркоўнейшай.

Далей пісьменнік паказвае мужыка Зянона з прынёманскай вёскі, якога ў Гародню прыводзіць голад. Ён вельмі здзіўлены, што вось у яго няма чым пракарміць сям'ю, а гародзенская брама ўсё праглынае і праглынае вазы з харчамі і ўсякай жывёнасцю. «Пане божа, — уздыхнуў Зянон. — Ну хаця б дрэнненькі які, абы наш, мужыцкі Хрыстос з'явіўся». Гародзенскія рамеснікі таксама адчуваюць несправядлівасць існуючага ладу. Разьбяр Кляонік прыходзіць да заключэння, што «не павінна быць розніцы ў законе». Народ прагне перамен. Адбываецца вялікая бойка на Старым рынку. Нарастае людскі гнеў. Рамеснікі і мяшчане накіроўваюцца да купецкіх крамаў. У старажытнай Гародні бунт. Суняць яго, прымірыць дзве варожыя групы, рамеснікаў і гандляроў, спрабуюць служкі царквы.

І невядома, чым бы ўсё скончылася, калі б у гэты момант не з'явіліся ў Гародню трынаццаць вандроўных акцёраў. Пасля няўдага выступлення ў мястэчку Свіслач яны накіраваліся ў вялікі горад, дзе іхняе майстэрства, магчыма, ацэняць і зразумеюць. Пісьменнік са здаровым народным гумарам апісвае ўваход акцёраў у горад: «Ішоў, калі разабрацца, самы сапраўдны зброд: аматары выпіць, пад'есці, пераначаваць у чужой адрыве, калі гаспадара няма дома. Ішлі камедыянты, махляры, круцялі, лабатрасы, дагоднікі свайму чэраву, гарэзнікі, насмешнікі. На тварах іхніх былі посныя, добрапрыстойныя, набожныя міны — і гэта было недарэчна і смешна... а перад імі ішоў чалавек.

З цярновым вянцом на лбе».

У Гародню прыйшоў Хрыстос. Духавенства прымае яго за ілжэ-Хрыста і таму хоча пакараць, гародзенскія ж людзі простага звання

бачаць у Юрасю Братчыку Божага Сына і народнага заступніка. Таму яны штурмуюць замак, у якім знаходзіцца зняволены Хрыстос і апосталы, і патрабуюць даць ім свабоду. І ў гэтай сітуацыі Лотр і ягоныя прыслужнікі з езуіцкай вынаходлівасцю прымушаюць Братчыка стаць Хрыстом. Дамініканед Басяцкі кажа членам сінедырыёна: «У краіне цяжка, нестакойна. Каб не было гэтага «прышэсця» — яго варта было б выдумаць». Голад прымусіў Юрася Братчыка стаць прытворшчыкам і махляром. Але прысвоіць сабе імя Сына Божага ён не згаджаецца. Яго катуюць. Езуіты сапраўды не разумелі, што ён можа так многа цяпець. У той жа час Хрыстос разважае: ён загіне, а пра яго скажуць потым, што ён «нарадзіўся», што «прышоў не ў свой век». І з уласцівай народу кемлівасцю Братчык згаджаецца быць Хрыстом. Так па іроніі лёсу колішні бадзяга і валацута становіцца Хрыстом. Але праз месяц, загадвае езуіт Лотр, ён павінен узнесціся.

А паколькі ты Сын Божы, то ты павінен быць усемагутным і справядлівым. Хрыстос з'яўляецца народу: «Усе радаваліся, што адолелі. Але адначасова было неяк ніякавата на душы». Ніякавата было таму, што і гэту сітуацыю слугі Божыя выкарысталі з карысцю для сябе. Адзін з арганізатараў паходу за вызваленне Хрыста Кляонік ціха прамоўіў: «Легка ж яны абышліся... Я праўды патрабаваў».

Для Хрыста і ягоных апосталаў пачынаецца жыццё, поўнае радасці і асалоды. Яны засталіся жывымі. Братчык па-ранейшаму працягвае знешне іграць ролю махляра і ашуканца, але яго адольваюць самыя розныя і супярэчлівыя думкі. Хрыстос пачынае рабіць «цуды». Як і біблейскі Хрыстос, Братчык «пяццю хлябамі» і «дзвюма рыбамі» накарміў народ: раздаў людзям запасы з крамаў хлебніка і рыбніка. Толькі гэтыя «цуды» вельмі ўжо рэальныя і зямныя. Народ яшчэ больш паверыў у Хрыста, што надало таму сілу і ўпэўненасць.

Праўда, паводзіны Хрыста ўстрывожылі гародзенскіх асветнікаў і вучоных Кашпара Бекеша і Альбіна Крыштофіча, разьбяра Кляоніка. Бекеш абураецца: «А што б ён растлумачыўцёмнаму таму люду? Слова «справядлівасць»? Слова «роўнасць»? Слова «гуманізм»? Слова «праўда»? Слова «пазнанне»?..» Крыштофіч не вызваляецца ад думкі, што Братчык «прахвост і самазваец... шалбер, махляр, круцель і ашуканец». Згодны са сваім сябрам і разьбяр Кляонік: «І я гэта ведаў. Ды толькі думаў, што мы ягоным імем тут пачысцім трохі. А выяўляецца, яны (царкоўнікі. — А. В.) і імя прыбралі сабе, ды нас жа і ў дурні. Цяпер вылюдства гэтае, ізуверства адсюль і за сотню год не вымецеш».

І асабліва насцярожаны паводзінамі Хрыста царкоўнікі. Лотр думае з трывогай: «А што, калі ён і круцель, і срэбралюбец, ды яшчэ і аматар улады... І што, калі ён сілу сваю адчуе, ды і зразумее, што ён

сам усё можа?» А Хрыстос, сапраўды, адчуў сваю сілу. Гэта добра паказана ў сцэне ягонага з'яўлення народу. На замкавай вежы побач з ім стаіць Лотр. Ды раптам з натоўпу пачуўся голас: «Гэй, Лотр! Ты што гэта побач з Хрыстом стаў, хамула?!» І тут езуіт зразумеў, «якую пачвару ён нарадзіў і выпусціў на святло». Той Хрыстос, які напачатку чым хутчэй хацеў пазбавіцца ад сваёй новай ролі, на прапанову езуіта служыць ім, бо яны яму жыццё далі і дзеўку гожаю дадуць, адказвае Лотру злосна і з'едліва: «Сам вазьму. Бач, ашчаслівілі. Сам знайду сваю Дзеву Марыю... І ідзі ты са сваім узнясеннем!..»

Новая роля не задавальняе Хрыста. Ён пачынае вывучаць святае кнігі, з якіх хоча даведацца пра нормы сваіх паводзін. Аднак на пытанні, што мучаюць Хрыста, ён не можа знайсці адказу і ў Святым Пісанні. А калі і знаходзіць, то гэтыя адказы расчароўваюць яго. Дзеля пазнання ісціны жадае сустрэцца з адным чалавекам, які жыве ў Рыме і які ўсё ведае, — з вялікім майстрам. І гэта акалічнасць выклікае зацікаўленасць з боку Бекеша, Крыштофіча і Кляоніка. Разьбяр Кляонік становіцца памяркоўным у сваіх меркаваннях пра Хрыста, рашае быць уважлівым да гэтага чалавека, прыгледзецца і паспрабаваць зразумець яго.

Але не было яснасці ў душы Хрыста. Часам ён прыходзіў у адчай. Красуня Анея, дачка мечніка, палюбіла ў ім Хрыста, а не чалавека, і таму Хрыстос «ледзь не плакаў ад страшнага прыніжэння і ад нясцерпнай цягі, ад каханья да яе».

Каб выманіць Хрыста з Гароднх, Лотр і ягоныя прыслужнікі ўпотаі адпраўляюць Анею з горада ў Машкаўскі манастыр. Хрыстос ідзе на пошукі сваёй каханай. Паказальна для разумення эвалюцыі вобраза Хрыста сдэна, калі ён са сваімі апосталамі выходзіў з Гародні. Хрыстос вельмі ўзрадаваўся, калі Кляонік паведаміў, што гэта каваль Кірык Вястун горад узяў, каб Хрыста выратаваць. Хрыстос усклікнуў: «Братка! Чаго ж ты раней не прыйшоў?» Характэрны зварот Хрыста: «Братка!» І ці не сведчыць прозвішча Хрыста — Юрась Братчык — пра ягоную сувязь з народамі, з «братамі ў Хрысце»? Паведамленне Кляоніка надало сілы Хрысту, ён зразумеў, што цяпер не адзін, што ў яго ёсць аднадумцы, занепакоеныя лёсам мужыцкага Хрыста.

Юрась запытаўся ў рамеснікаў: «Верыце, што я — бог?» На што Кляонік адказаў: «Я... не дужа. Але ж хто б ты ні быў — ты з намі ў адну дуду дзьмеш, аднолькавыя поршні носіш, галадаеш, як мы. Даў ты нам хлеб. І яшчэ... даў ты нам веру. Веру ў тое, што не ўсе нам ворагі, што не ўсе нас хочуць ціснуць. Павінен быў ты прыйсці». Хрыстос пачынае ўсведамляць неабходнасць свайго прышэсця.

Юрась Братчык увасабляе вобраз сярэдневяковага чалавека, тагачаснага беларускага народа, актыўнага, неспакойнага, вясёлага і гарэзлівага, які вызваляўся з путаў царкоўных догмаў і засвойваў эстэтычныя і духоўныя набыткі, што неслі з сабой новыя часы. Так, Кляонік, дакараючы Бекеша ў тым, што той бачыў у Хрысце махляра і ашуканца, кажа: «А мы, гуманісты, ва ўсім павінны ад іх (царкоўнікаў. — А. В.) адрознівацца... Гэта цікавы чалавек. Я шкадую, што не разабраўся ў ім. Гэта варты ўвагі чалавек... І ён не сябра царкве». Письменнік імкнуўся паказаць тую аснову, на якой узраслі лепшыя гуманістычныя ідэі беларускага сярэднявечча.

Уладзіміра Караткевіча прывабіла рэнесансная паўната жыцця. Ён адлюстравваў разняволенне чалавечага цела і духу. Асабліва гэта прыкметна ў тых мясцінах рамана, дзе апісваюцца прыгоды Хрыста і ягоных апосталаў у розных канцах «княства Беларуска-Літоўскага». Падарожнікі спачатку прыходзяць у «весь Збланы, што ля Немана», дзе Хрыстос «уваскрашае» п'янага Лазара, потым ля Любчанскага замка сустракаюць гандляра індальгенцыямі, выкрываюць яго ў махінацыях і хлусні, а грошы раздаюць народу, далей наведваюць шляхецкі хутар, які знаходзіўся «трохі наводшыбе ад вёскі Вераскава», і ў адказ на сквапнасць, душэўную глухату і чэрствасць гаспадыні спальваюць яе хату. Потым уцякаюць ад месца злачынства, трапляюць у Наваградак, дзе Хрыстос таксама робіць «цуды» — і «сляпыя» становяцца відушчымі. Здавалася б, Юрась Братчык зноў вярнуўся да такога прызвычаенага махлярскага занятку. Аднак ягоныя паводзіны становяцца матываванымі і апраўданымі, а ўчынкi справядлівымі.

Глыбока трагічнай атрымалася сцэна, у якой інквізітары караюць ні ў чым не вінаватых людзей. Аднак Хрыстос і ягоныя апосталы на гэты раз не змаглі прадухіліць злачынства. Вось чаму ў далейшым, ва ўмоўна-сімвалічнай сцэне Богага суда над генеральным камісарыем доказнай інквізіцыі, сцвярджаецца думка пра заканамернасць пакарання злачынцаў.

Хрыстос усё далей і далей ідзе па зямлі беларускай. Як і ў Святым Пісанні, ён выганяе гандляроў з храма. Людзі пачынаюць верыць, што з'явіўся мужыцкі Хрыстос. І яны бачаць у Хрысце народнага заступніка.

Паводзіны і ўчынкi Хрыста письменнік увесь час узгадняе з біблейскім сюжэтам. Але Братчык-Хрыстос дзейнічае нібы насуперак біблейскай традыцыі. Так, на беларускія землі яшчэ ў XVI стагоддзі рабілі спусташальныя набегі татары. Хрыстос, Сын Божы, павінен абараніць людзей ад гэтай навалы. Братчык сустракаецца з ханам Марлорай, і калі той здэкліва ўспомніў словы з Бібліі: «Хто ўдарыць

цябе ў правую шчаку тваю...», то Братчык прадоўжыў: «Падстаў яму і другую». Але потым Хрыстос, «ніхто не паспеў заўважыць... нанёс хану скрышальны ўдар у зубы». Караткевіч у прыгодніцкім плане паказвае перамогу Хрыста над татарскім войскам. Як заўсёды, Братчыка выручаюць знаходліvasць і кемліvasць.

Толькі нядоўга давалося радавацца пераможцам. Сын Марлоры мурза Сялім сабраў новы загон. Набліжаецца чарговая сутычка. Тут варта прывесці думкі Хрыста напярэдадні бойкі з Марлорай: «Страшэнна, вядома, шкада людзей. Але што можа зрабіць бадзяга з тузінам папалчнікаў? На гэта ёсць войска... А ён — маленькі чалавек; яму трэба выжыць, зберагчы людзей, якія спадзяюцца на яго і за якіх ён адказвае. Магчыма, знайсці сваю жанчыну.

Трэба с'як-так дажыць жыццё, раз трапіў у гэты гной. Калі ўбачыць, што недзе б'юцца, бокам аб'едзе». І калі думкі Хрыста напярэдадні першай сутычкі з татарам! былі супярэчлівымі, то перад другою ён ужо адчуў не толькі шкадаванне да народа, але ўсвядоміў усю адказнасць за ягоны лес. Народ паверыў у свайго мужыцкага Хрыста і ў другой бітве перамог татараў: «Яны (татары. — А. В.) не ўлічылі гневу і жадання перамагчы ў сэрцы гаспадароў зямлі... Тут ішоў народ». Але гэты народ, які перамог, быў народжаны для працы, а не для бітвы. Мужыкоў зямля клікала: «Сеяць трэба. Мужыкі мы». І Хрыстос зразумеў, што мужыка, які нават на ятаган глядзіць як на серп, не ўтрымаеш. Войска распадаецца.

Хрыстос — махляр і валацуга — паступова ператвараецца ў народнага заступніка, і нішто не можа скіраваць яго з выбранага шляху: «Я іду да іх. Я яшчэ толькі не ведаю як. Але гэта беднае мора... Без грошай, без зямлі, без магчымасці ісці куды хочаш, без вачэй, без мовы — бог мой, што перад гэтым мая шкура, што перад гэтым усе храмы!»

Тут Уладзімір Караткевіч уступае ў дыскусію з летапісцамі. Некаторыя з іх зблыталі Братчыка з самазванцам Якубам Мялінцінскім, пісалі, што адпор татарам арганізавала царква. «Але, — піша Караткевіч, — нават мечучы перуны і бліскавіцы, яны самым стылем сваім паказвалі, што сімпатыі іхнія на баку гарластых, дзёрзкіх, знаходлівых людзей, якія ўмеюць абвесці вакол пальца нават самога бога, а ўжо служак ягоных і пагатоў». Пісьменнік праводзіць думку, што ворага перамог народ.

Хрыстос пачынае верыць у свой народ. Пасля бітвы з татарамі ад сотніка Карнілы і езуіта Басяцкага Хрыста і ягоных апосталаў бароняць тыя ж мужыкі, у іх яны знаходзяць падтрымку.

Царква спявае анафему Хрысту. Да яго падсылаюць забойцу. Але Хрыстос цудам застаецца жывым. Вакол яго згуртоўваецца люд. Голад прымусіў мужыкоў зноў узяцца за зброю. Хрыстос вядзе людскі натоўп на Гародню: «Людзі... Дзецюкі! Народ мой! Адна ў нас дума, і няма больш сілы маёй трываць, як няма яе ў вас. Цяпер — да канца... Хлеб у Гародні. Але я не хачу думаць, што ідзем мы па адзіны хлеб... За абражаную веру ў дабрыню чалавечую — няма даравання...»

Божыя служкі спрабуюць падкупіць Хрыста — той адмаўляецца ад грошай. Яны разумеюць, што цяпер не так, як месяц таму: не пройдзе іхні нумар і з заложніцай Анеяй, каханай Хрыста. Хрыстос не можа пакінуць у адказны момант людзей, якія даверылі яму свой лес: «Ведаю. Але не пайду. У першы раз бачу, што яны вартыя. Вераць у нешта лепшае, чым самі яны сёння. Не магу падмануць гэтую веру». Праз пакуты, нястачы і выпрабаванні Хрыстос ішоў да свайго народа, да ўсведамлення цеснай знітаванасці ўласнага лесу з лесам народным: «Я галадаў іхнім голадам, і прагнуў, і мёрз, і памыляўся, і грашыў, і свят быў. Але я нікому яшчэ не здрадзіў на гэтай зямлі. І не збіраюся. Я не хачу быць ні з кім, акрамя гэтага народа, цяпер навекі майго».

Адбываецца бітва паміж мужыкамі і гародзенскім войскам. Гародня ўзята. Падзелены ўсе запасы з царкоўных і магнацкіх свірнаў. Але тыя ж мужыкі ідуць з горада да свайго асноўнага занятку — касіць, араць, сеяць. Як і раней, Хрыстос не мог і не меў права затрымаць іх. Для людзей мінулі тры бяды: нашэсці, голад і Лотр. Але небяспека ад Лотра не знікла. Горад рыхтуецца да абароны. І ў гэты крытычны момант Хрыстос выступае як перакананы змагар за праўду і шчасце: «Раз ужо я з'явіўся на зямлю — я стану тут. Біцца буду не на жыццё, а на смерць. Казаць буду пра тое, што ёсць Чалавек і якое месца яго на Зямлі і ў Сусвеце, дзе пэўна ёсць шчаслівейшыя. Пра Мужнасць, пра Здзек, пра Веды, пра Доблесць казаць буду...» Напярэдадні ночы белых крыжоў Хрыстос прыходзіць да наступнага заключэння: «Я — тутэйшы. Я — беларус. Няма дзеля мяне даражэйшай зямлі, і тут я памру».

Праз падземны ход у Гародню пранікае войска, якое з Ваўкавыска прывёў Лотр. Хрыстос узяты ў палон. У горадзе караюць паўстанцаў. Але ўладары жыцця раптам адчулі, што ў людзях не было ўжо ранейшай пакоры і баязлівасці. Тыя, хто пазнаў волю, былі гордымі і нязломнымі. Хрыстос прамаўляе сваім суддзям праўдзівыя словы: «І не за самазванства вы мяне судзіце, а за тое, што я, махляр, валацуга, шалбер, перастаў быць махляром, стаў тым, кім вы мяне зрабілі, кім баяліся мяне бачыць. Уваскрэсні зараз бог, уваскрэсні той, з каго пачалася ваша справа, вы і з ім зрабілі б тое, што са мной».

Хрыстос вытрымлівае катаванні, не раскайваецца ў зробленым, да канца гатовы несці свой крыж. Бурмістра горада Юстына ён пераконвае, што нараджаецца новая парода людзей «з веданнем і чысцінёй думак». Іх можна абылгаць, але нельга вытравіць іхнія імёны і справы з памяці народнай, бо нельга «зрынуць славу тых, хто гінуў і гіне за людзей, за народ». Дзеля пчасця і волі на зямлі Хрыстос гатовы ахвяраваць уласным жыццём. Што гэта? Самаахвярнасць у духу хрысціянскай маралі? Магчыма. Але пісьменнік у такое разуменне ўкладвае свой гуманістычны сэнс.

Радуючыся, што Юстын здолеў убачыць хлусню ў кожным запавеце, Хрыстос кажа яму: «Калі разгледзеў за высокімі словамі бессаромную брахню — значыцца, чалавек. Калі нярагнеш іншага і святога, хай сабе не ведаючы, дзе яно, — значыцца, ёсць жа Чалавек на Зямлі? Не толькі ваўкі. Не толькі звяры, паскуды і хлусы». Тут выявілася неспатольная прага духоўнасці і непераможная вера ў чалавека, у яго стваральную сілу і розум, у яго бясконцае імкненне да ідэалу і дасканаласці.

Кашпар Бекеш цяпер бачыць у Хрысце не ашуканца, махляра і самазванца, а чалавека. Калі ж караюць сапраўднага чалавека, то дзе справядлівасць і праўда на зямлі? І ці ёсць у такім выпадку Бог? Само жыццё прымушала сярэдневяковага гуманіста прыйсці да адмаўлення Бога. Кашпар Бекеш захапляецца сябрамі Хрыста, якія ратуюць яго ад смерці і забіваюць тых, хто жадаў ягонага распяцця, — хлебніка, рыбніка, езуіта Басяцкага.

Раман заканчваецца сімвалічным апісаннем сустрэчы Хрыста са сваімі сябрамі. Фаўстына з Клянікам і Марка Турай застаюцца на хутары, «а астатнія, на чале з Хрыстом, вырашылі ісці на поўдзень, у нечাপанья пушчы на мяжы Палесся і Белавежы, у месца, якое ведаў Хрыстос. Ісці, карчаваць і паліць там ляды, будавацца, жыць вольным жыццём і чакаць, чакаць святла».

Пісьменнік з любоўю і цеплынёй піша пра свайго героя. Хрыстос кемлівы, знаходлівы, вясёлы, гарэзлівы, махляр і прытворшчык. Але адначасова гэта мысліцель і пакутнік, праўдашукальнік і змагар. Страты, цяжкасці і няўдачы загартоўваюць яго. Уладзімір Караткевіч усхваляе асобу, якая вызваляецца ад путаў сярэднявечча. Нягледзячы на ўсе нягоды, гэты герой застаецца аптымістам. Ён здольны здзіўляцца і захапляцца жыццём, радавацца і смяяцца. І смех гэты надзвычай разнастайны і багаты. Часцей за ўсё ён сведчыць пра здароўе чалавечай натуры і разам з тым пра здароўе народа.

Твор напісаны надзвычай вобразнай, маляўнічай, багатай, сакавітай і добрай сучаснай мовай: «... Над Гародняй білі званы. Глуха

бухаў дамініканскі касцёл, пагражаў бернардынскі, надрываліся званы Каложы і манастыра Барыса і Глеба, трывожна гудзелі святыя Ганна і набрамная Зафея, стагналі званы францысканцаў», «Думка (Альбіна Крыштофіча. — А. В.) кіпела, хвастала, забівала, джаліла, паліла». Архаізавана ў рамане толькі танальнасць. Возьмем пачатковыя радкі: «Будучы на схіле дэён, рыхтуючыся да агульнай чашы чалавечай...» і заключныя: «Выйшаў сейбіт сеяць на нівы свая».

Пісьменнік часта звяртаецца да Бібліі, што таксама пэўным чынам адбілася на стылі. Ён умела выкарыстоўвае інверсію і стара-славянізмы, якія надаюць твору велічнае і ўрачыстае гучанне: «гішторыяй круцельскай», «рачоны Хрыстос у Гародню зайшоў», «ныня і мы разам з вамі», «і не было яснасці ў душы ягонай», «Паўсюль пытаў ён аб жанчыне, якую шукаў, і нідзе ані слова не пачуў пра яе, і ў адчай ўсё больш злаваўся на подласць роду людскога», «Што ж, ад гэтага падне мая справа?», ужывае гістарызмы: ратман, каноны, корд, баніцья і іншыя.

Аўтар шырока выкарыстоўвае народныя выслоўі. Побач са словамі высокага кніжнага стылю ўжывае прастамоўныя словы ці выразы, свае ўласныя параўнанні — простыя, натуральныя, часам арыгінальныя і незвычайныя: «аж ногі да зямлі прыкіпелі, і неба здалася з літоўска кажух», «Зямля была чорная. Уся ў сетцы трэшчын, у глыбокіх расколінах, сухая, як далонь земляроба і як порах», «юрод, падобны на цюк анучніка, калматы, худы, як віца», «у пергаментны скрутак, пад якім, як крывава плявок, вісела і гайдалася пячатка мудрага і вялікага Айца», «Горад гудзеў, як вулей, у які нейкі гарэза кінуў каменьчык» і іншыя.

У творы моцна адчуваецца іранічна-гумарыстычны гратэскавы пачатак, які ўзнік з усведамлення беларускім сярэдневяковым чалавекам паўнаты жыцця, з адчування ім смешнага ў рэчаіснасці. Аднак пры ўсім камізме сітуацый, у якія трапляюць героі, пісьменнік гістарычна дакладны. Прыгадаем вобраз Багдана Роскаша, беларускага двараніна, Фамы Нявернага. Як вядома, Статутам 1529 года ў Вялікім княстве Літоўскім шляхта была вылучана ў самастойнае саслоўе. Шляхціч, паводле гэтага Статута, карыстаўся многімі прывілеямі, напрыклад, асабістай і маёмаснай недатыкальнасцю, быў вызвалены ад падаткаў. Галоўным ягоным абавязкам была воінская служба. У свядомасці беларускага народа выпрацаваліся крыху насмешлівыя адносіны да «шляхецкага саслоўя». Ды і мастацкая літаратура сказала сваё важнае слова пра дробнапамесную шляхту. Прыгадаем і Адама Міцкевіча, які пісаў, што шляхціц у сваім агародзе роўны ваяводзе, і Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча з ягонай «Пінскай шляхтай». Нельга

абысці ўвагай таксама фанабэрыстага Адольфа Быкоўскага з «Паўлінкі» Янкі Купалы. І калі смех Купалы быў паблажліва-здэклівы, то смех Караткевіча лагодны, стрыманы, афарбаваны лёгкай іроніяй. Вось як апавядае пра сябе Багдан Роскаш: «Скура ў мяне не такая грубая і закарэлая, як у нейкага там мужыка або ў польскага ці жмойскага двараніна, і таму я ішоў за высокай сваёй сахою асцярожна, каб церне не ўпялася ў нагу». Камічны эфект дасягаецца тут дзякуючы кантрастнасці — усведамленнем Роскашам сваёй перавагі над іншымі і рэальным станам рэчаў. Ён, як і звычайны мужык, ішоў за сахою босы, асцерагаўся, «каб церне не ўпялася ў нагу». Паказальна і наступнае выказванне Роскаша: «Ды дваранін нізавошта б з каня не ўпаў — хіба што толькі зусім п'яны». Там, дзе з'яўляецца Роскаш, пануе весялосць. Ён любіць пагуляць, выпіць і ўвогуле адчуць усе асалоды жыцця, якія толькі могуць быць. Каларытна і маляўніча апісаны ў рамане гулянкі апосталаў. Згадаем хоць бы сцэну, дзе магутны Багдан Роскаш для радасці і ўцехі апосталаў на выцягнутых руках прынёс аж восем дзевак і не зморкаў нейкіх, а такіх, дзе «ёсць што абняць». Як бачым, Уладзімір Караткевіч плённа працягваў і развіваў гумарыстычнасатырычны кірунак у беларускай літаратуры.

Здаровым народным гумарам прасякнута ўся кніга. Каларытна апісана, як уцякалі «ліхадзеі, скамарошкі, блазны несамавітыя» са Свіслачы і ад шляхцюкоў з хутара ля вёскі Вераскава, дзе яны спалілі хату «каменнай бабы». Камічная сцэна ўваходу Хрыста і ягоных апосталаў у Гародню («і на тварах іхніх было ўсё, што душа жадае, толькі не святасць»). З адценнем гумару і іроніі апавядае пісьменнік пра прыгоды сваіх герояў. Яны акупаюць п'янага да забыцця Лазара ў крыніцу, дзе той працверазеў. І ў падзяку за такое «ўваскрэсенне» дамашнія Лазара частуюць Хрыста і апосталаў ды даюць ім яшчэ на дарогу. Падарожнікі ідуць далей: «... І зноў дарога. Поўныя сумы за спіною. У скрыні ў Іуды бразгаюць грошы, і, значыць, можна ісці далёка-далёка. А перад Ілішам бяжыць свіння. Адна з двухсот Лазаравых. Таму што Лазар — сальнік. Свіння харошая, пярэстая». Ад перапою ў іх баляць галовы. Сябры з самазадавальненнем і скрытаю ўсмяшкай наракаюць, што ў падзяку за ўваскрэсенне Лазара іх добра-такі пачаставалі.

Наракае на свой лёс таксама і гародзенскі кат, які чалавека ведае да апошняга і лічыць, што работа ў яго старадрэўня, пачэсная, ганаровая: «З усімі вялікімі людзьмі, ужо не кажучы пра ўсіх разумных, знаёмы». Нават ад людзей, якіх ён карае, гэты кат хацеў бы пачуць словы падзякі. Але яму падзякуюць хіба толькі айцы царквы.

А з айцоў царквы Уладзімір Караткевіч смяецца і здэкуецца больш, чым з каго. Аўтар выкрывае іх крывадушнасць, хлусню і распусту, іхні паразытычны спосаб жыцця. У іх і прозвішчы адпаведныя. Лотр па-народнаму значыць круцель, падлюга, нягоднік. Басяцкі — ад «басяк», таксама нясе ў сабе адмоўны здэклаіва-зняважлівы сэнс. Яны ўвасабляюць зло і жорсткасць. Слуці Бога спакойна спекулююць на тым, што для іх, намеснікаў Бога на зямлі, павінна быць святым. Прадавец індальгенцый ускліквае: «Купляйце дараванне. Вы можаце купіць сабе адпушчэнне нават за тое, што згвалціце адзінаццаць тысяч вядомых святых дзеў — оптам ці ў розніцу, калі хопіць на гэта моцы вашай, якая — ад бога...»

Пісьменнік смяецца з усяго коснага і аджываючага, выступае супраць усякага абмежавання духоўнай свабоды, супраць усякай дагматыкі. Альбін Крыштофіч асуджае палітыку царквы, якая дурманіла народ, сцвярджае, што «гуманістам у гэтай юдолі не шанцуе... А шанцуе ў гэтай юдолі шэльмам, паскуднікам, ашуканцам і круцялям». У спрэчцы з Лотрам ён крытыкуе ўсё адмоўнае і злое ў жыцці, выкрывае і праклінае служак веры і ўладароў: «У нас зараз блажэнны начныя грамілы, гандяры жаночым гонарам, ханжы, забойцы, атрутнікі чыстых, п'яныя каты, зацямніцелі, душыцелі праўды. Блажэнны прадажны...»

Раман «Хрыстос прыязміўся ў Гародні» ўвабраў многія жанравыя стыльы адзнакі творчасці Уладзіміра Караткевіча. У падзаголоўку аўтар назваў яго «Евангелле ад Іуды». На самым пачатку твора паведаміў, што, «будучы на схіле дзён», хоча распавесці пра падзеі даўніны. Пра далёкія падзеі ўласнай біяграфіі ўспамінае галоўны герой і ў аповесці «Дзікае паляванне караля Стаха». Ад першай асобы ідзе апавяданне і ў рамане «Чорны замак Альшанскі». Асабісты пачатак выяўляецца таксама ў рамане «Каласы пад сярпом тваім». У рамане ж «Хрыстос прыязміўся ў Гародні» адчуваецца большая аб'ектывізацыя ў падыходзе да адлюстроўваемых падзей і характараў, што з'яўляецца характэрным для многіх гістарычных раманаў сусветнай літаратуры.

Асэнсоўваючы постаць Хрыста, пісьменнік уводзіць у твор «словы» ад летапісца, ад другога летапісца і ад двух сведкаў. І такі супастаўляльна-параўнальны погляд на далёкія падзеі надае большую пераканаўчасць, глыбіню і шматграннасць аўтарскаму апавяданню. Уладзімір Караткевіч захапляецца старажытнай беларускай мовай, яе чароўным, лаканічным і трохі найўным стылем, часта дае слова летапісцу, які хоць часам «набытаў і сям-там нахлусіў, але застаўся геніем стылю, геніем мовы, геніем хітрай іроніі і сонечнага гумару».

Сапраўднай маленькай жамчужнай, згубленай у старой пыльнай кнізе, выглядае прыведзенае ў рамане апісанне гісторыі з сукняй. Караткевіч заўважыў, што апавяданне пра сукню напісана ў летапісца «такой цудоўнай грубай і плоцкай мовай, так па-беларуску гавораць, гарлаюць і спрачаюцца ў ім удзельнікі гэтай гісторыі, такія яны жывыя, нягледзячы на адлегласць стагоддзяў». Гэта вызначэнне добра стасуецца і да адлюстраваных ім падзей і характараў у рамане. Письменнік не толькі паказаў матывацыю тых або іншых учынкаў сваіх герояў, раскрыў іх адметнасць, але і стварыў пераканаўчыя і яркія малюнкi людскога натоўпу, даў яскравыя апісанні тагачаснай зброі, адзення, вуліцаў і плошчаў Гародні, знешняга і ўнутранага выгляду замка.

Героі твора выглядаюць жывымі, а падзеі, апісанья ў ім, — пераканаўчымі і праўдзівымі. Тут узноўлены дух тагачаснай эпохі, што надае раману асаблівую мастацкую каштоўнасць.

Непаўторна раскрыліся ў рамане вобразы апосталаў, асабліва Багдана Роскаша (Фамы) і Іосіі бен Раввуні (Іуды). Няпростыя жыццёвыя выпрабаванні вынесла Марына Крывід (Магдаліна). Уражваюць словы і паводзіны дамініканца Фларыяна Басяцкага, мяккі, незвычайна багаты інтанацыямі голас якога «нібы зачароўваў, нібы душу цягнуў з вачэй». Калі ён гаварыў, то з ягонага рота «нібы пльыў смарджучы гной, нібы травінка-джала высоўвалася з-пад языка». Не проста як ідыёт, а як ідыёт дзейны, «упэўнены ў сваіх велічы і розуме», выступае ў кнізе вайт Цыкмун Жаба з ягонымі бязглуздымі рэплікамі і гульні, дзе ён выкарыстоўвае начоўкі і розныя фігуры-выявы.

Майстэрствам і глыбінёй зместу чаруюць заключныя раздзелы рамана, дзе апісваецца сон Братчыка, ягоны шлях на Галгофу і ягоная сустрэча са сваімі сябрамі. У сне ён трапляе на неба, у рай, сустракаецца з самім Богам Саваофам. Там усё, нібы на зямлі. І гутарка з Богам адбываецца ў нязмушаных абставінах, нібы ў сялянскай хаце. Бог і Дзева Марыя частуюць гасця. Іх узрушвае апавяданне Хрыста пра злыбеды і няшчасці, што пануюць на зямлі беларускай, пра здэк і глум, якія там чыняцца над народамі. Узнёсшыся на неба, Хрыстос убачыў там дастатак і заможнасць: «Кожная веска была, як пахучы букет». Уся зямля была дагледжанай, яна «дымела ад сыгасці і задаволення, на вачах гонячы ўтору злакі і дрэвы». Як народная і аўтарская мара пра лепшае жыццё з'явілася перад вачамі Братчыка і тая зямля, з якой ён прыйшоў: «Абдэртая і няшчасная пры ім, абрабаваная ваяводамі і войтамі і драпежнымі набегамі чужынцаў, яна зараз распасціралася перад ім у нятленным ззянні вечнай красы». І

гучала на ёй «пяшчотная і цвёрдая, прыўкрасная, вечная, неўміручая беларуская мова».

Велічным і сімвалічным атрымаўся фінал твора, дзе сейбіты на чале з Хрыстом «падъмаліся на вяршыню круглага пагорка, як на вяршыню зямнога шара». Яны ішлі насустрач нізкаму сонцу, «і, гатовае да новага жыцця, падала зерне ў цёплую, мяккую зямлю».

У рамане сцвярджаюцца высокія гуманістычныя ідэалы праўды, справядлівасці, добра. І ў гэтым яго агульначалавечая і мастацкая каштоўнасць.

Змест рамана «Хрыстос прыязмліўся ў Гародні» не вычэрпваецца толькі апісаннем прыгод Братчыка і ягоных апосталаў. Ён значна глыбейшы. Письменнік адзначыў, што гэта «не камедыя і не трагедыя, а трагікамедыя, смех праз слёзы, народная драма, калі хочаце».

Па мастацкіх адзнаках блізкая да рамана «Хрыстос прыязмліўся ў Гародні» легенда (як вызначае жанр сам аўтар) «Ладдзя Роспачы». Напісана яна ў ліпені — жніўні 1964 года ў Рагачове. З'явілася спачатку ў перакладзе Васіля Сёмухі на рускай мове («Неман», 1968, № 2). Упершыню на беларускай мове надрукавана ў 1978 годзе. Гэта надзвычай своеасаблівы і арыгінальны твор. У лісце да Янкі Брыля за 26 ліпеня 1964 года Уладзімір Караткевіч заўважыў, што піша наведу «Ладдзя Роспачы» «аб адным сярэднявковым беларускім «зламірозе», які любіў жыццё, што атрымліваецца «дзікая, але своеасаблівая мешаніна з «Дэкамерона», Рабле, французскіх фаблэ і беларускіх не вельмі прыстойных казаў».

Як і ў рамане «Хрыстос прыязмліўся ў Гародні», у «Ладдзі Роспачы» ўслаўляецца асоба, вызваленая ад путаў сярэднявечча. У цэнтры апавядання «небагаты, але добрага роду дваранін» Гервасій Выліваха з горада Рагачова. «Быў ён багаты сябрамі і неабдзелены жаночай увагай».

Сабою быў дзівосна гожа і пяшчотны, а паводзін — самых заганных. Хобаль, залётнік, піяка, задзіра, біток, бабздыр несамавіты. Не было на ўсёй зямлі беларускай падобнага яму».

Многія ашуканыя мужы былі незадаволены Вылівахам, але нічога, на жаль, не маглі з ім зрабіць. І вось тады, калі свае землі аб'язджала Бона Сфорца, жонка Жыгімонта I Старога, яны звярнуліся за дапамогай да яе. Каралева выклікае да сябе Выліваху і імкнецца скіраваць таго на правільны шлях, угаворвае яго кінуць распусту і разгульнае жыццё. Аднак намаганні каралевы засталіся марнымі. У размове з Бонай Сфорца ён сказаў, што нельга рабіць касцёл з усяго свету, што жыццё кароткае і што людзі гавораць пра заўтра, якога не будзе, бо не ўмеюць жыць. Выліваха аказаўся незвычайным жыцця-

любам. Ён умеў любіць. За ўсе свае грахі Выліваха папрасіў у каралевы толькі аб адной паслуге: ён жадаў бы паказаць ёй гэты свет... І каралева згадзілася. Яна была ў захапленні. «А потым, — апавядае пісьменнік, — паехала, так і не пахіснуўшы Выліваху ў яго абрыдлівай і закаранелай ерасі і, галоўнае, не пакараўшы яго. Дзіўна, на вуснах яе не было горкай усмешкі, што спадарожнічае паражэнню, а вочы былі прасветленыя, нібы яна ўдастоілася сузіраць святы Грааль, які, як вядома, ёсць вышэйшая ісціна».

І тады да Вылівахі прыйшла другая жанчына, вышэй за якую нікога не было на зямлі. Гэта была Смерць. Герой вельмі здзіўлены з'яўленню гэтай міфічнай істоты з касою за спіной. Ды і яна нібы збянтэжылася: «Больш за ўсё я не люблю прыходзіць па такіх, як ты, — урэшце сказала яна. — Яны такія прагныя да жыцця, што я пачынаю думаць: ці не памылілася я са сваёй работай. І яны так любяць гэтую зямлю, што я ў сваіх пячорах пачынаю на хвіліну зайздросціць ім». Пісьменнік, па-майстэрску выкарыстоўваючы ўмоўна-фантастычныя прыёмы жанру фальклорных і агіяграфічных твораў, паказвае далейшыя прыгоды Вылівахі ў падземным царстве.

Адыходзячы ў свет ценяў, Выліваха захапіў з сабою кветку шпшыны як адзнаку той зямлі, якую яму балюча пакідаць і якая да апошніх дзён жыцця застанецца з ім. На мяжы быцця і небыцця, у крытычны і адказны момант свайго жыцця пранікнёна і шчыра прамаўляе: «Божа зямлі маёй... Нялітасцівы і жорсткі, калі ты ёсць. Нядбалы і сонны. Што б ні было, як бы ты ні здэкаваўся з яе — я ўсё ж веру табе. Таму што воляй тваёй я нарадзіўся тут, дыхаў яе паветрам, піў яе ваду, еў яе хлеб і цалаваў яе жанчын. Які б ты ні быў — я бласлаўляю гэты твой адзіна разумны ўчынак». Пісьменнік выказаў тут нешта вельмі ўласнае і запаветнае.

Жыццёвы аптымізм, бадзёрасць і гумар не пакідаюць героя і ў падземным царстве. Ён здэкліва адзываецца пра папа, які і ў ладзі на стырне сядзіць, абураецца, што і за перавозку ў царства памерлых, як і ў жыцці за ўсё, трэба плаціць, а Перавозчыка параўноўвае з цівуном, п'е цудоўныя песні, напоўненыя радасцю жыцця, любоўю да пакутнага і дзівоснага роднага краю, да ягонага люду, які «ўпарта ўстае над светам нават пасля найціямнейшай ночы». Кветка-шпшына, ягоная зямля, заўсёды была з Вылівахам, яна давала яму сілы, і яе яркае святло адганяла пачварных уладароў падземнага царства.

І таму за жыццярадаснасць сваёй натуры ён павінен паплаціцца перад Смерцю. Але перад тым, як пазбавіць сваю ахвяру забыцця, Смерць рашыла прынізіць і зняважаць яе, сцвердзіць марнасць чалавечага жыцця. Першае, што яна зрабіла, гэта пасадзіла ў ладзю

побач з Вылівахам Бязозку, дзяўчыну, што была вельмі падобная на адзіную жанчыну, якую ён некалі больш за ўсё кахаў і якая «не аднеслася паблажліва да яго маленняў».

Смерць зларадна кідае горкія і балючыя словы: «Я ведаю цану ўсім вам. Мужчыны подлы народ, але няма нікога падлейшага за жанчын...» Словы гэтыя былі сказаны тады, калі яна згуляла з Вылівахам у шахматы на ягонае жыццё і выйграла партыю. Выліваха ведаў, што ў Смерці нельга выйграць. І тым не менш гуляў з ёю. Жыццё таксама гульня. І ён хацеў прадоўжыць хоць на некаторы час сваё існаванне.

Смерць здзекаліва насміхаецца з чалавечага племені, у якім, на яе думку, гатовы кожны, кінуўшы ўсіх астатніх, ратавацца. Аднак Выліваха адмовіўся гуляць на кветку, што ўвасабляла родную зямлю. Аказваецца, не ўсемагутная Смерць. Нягледзячы ні на што, нязломным з'яўляецца людскі дух.

Смерць прапануе Выліваху згуляць на дваццаць гадоў жыцця ўсіх тых людзей, якія прыйшлі да яе разам з ім. І герой згаджаецца. Хоча выратаваць іх і сябе. Прага да жыцця кіруе ўсімі думкамі Вылівахі: «Рабі нечаканае, рабі, як не бывае, рабі, як не робіць ніхто, — і тады пераможаш... Таму што толькі дурні разважаюць заўсёды па правілах здаровага сэнсу». І Смерць на гэты раз «не магла адолець толькі аднаго: боскай непаслядоўнасці чалавечай думкі». Галоўны герой разам з Бязозкай, са сваімі новымі сябрамі вяртаецца на зямлю. Нельга перамагчы чалавека, нельга перамагчы народ, «які жыў насупор і не так і ўзрошчваў пыпы на сваіх карэннях, а не на сцяблінах», нельга перамагчы жыццё — галоўная думка творца.

У вобразе Гервасія Вылівахі ўвасобіўся нацыянальны характар, жывы народны дух, непакорлівы, насмешлівы, невынішчальны і стойкі ў любых нягодах. Трапіўшы ў падземнае царства, Гервасій жыве рэальнымі і зямнымі інтарэсамі. І глядзіць на ўсё аптымістычна. Знешне спакойны ён нават і тады, калі Смерць напамінае, што павук Арахна хутка вып'е з яго жыццё і памяць. Гервасій пры гэтым раіць той абнавіць яе гаспадарку.

Гервасій Выліваха адчувае сваю перавагу над цэнямі падземнага царства Смерці, ён над усімі імі насміхаецца, здзекуецца з іх.

Пісьменнік пераканаўча паказаў, што і на беларускай нацыянальнай глебе ёсць постаці тыпу Пантагрудэя, Тыля Уленшпігеля ці Кала Бруньёна. Гервасій Выліваха і Юрась Братчык — іх духоўныя браты. Гэта натуры актыўныя і неспакойныя. Яны таксама ўвасабляюць здаровы народны пачатак ва ўспрыманні і ацэнцы жыцця, народны гумар і аптымізм. Уладзімір Караткевіч упершыню ў беларускай літаратуры стварыў такія каларытныя і самабытныя характары.

Твор вызначаецца раскаванай, лёгкай і гарэзлівай манерай апавядання. Адначасова ён прасякнуты глыбокім роздумам пісьменніка над сутнасцю жыцця і лёсам роднай зямлі. Ладдзя Роспачы — гэта Беларусь, якая, пераадольваючы змрок забыцця, бяспамяцтва і жахі апраметнай, уваскрасае і адраджаецца. Ад смерці і знікнення яе ратуе Гервасій Выліваха — жыццялюб, мастак (ён не расстаецца з лютняй і ў царстве Смерці), абаронца людзей, бунтар і шчыры патрыёт роднай зямлі. У. Караткевіч сцвярджае, што любоў, цяпенне, смех і жартаўлівасць дазволілі беларускаму народу выстаяць у самых неспрыяльных умовах.

І яшчэ пісьменнік выкрывае такую ганебную з'яву, як здрада, рэнегацтва. Так, у Перавозчыка (Шолаха), які прадаў Полацк кіеўскаму князю Уладзіміру, пасля песні Гервасія Вылівахі пакаціліся пякучыя слёзы. Яны знішчылі на вачніцах плесню, і з-пад яе з'явіліся вочы. Перавозчык становіцца не толькі фізічна, але і духоўна відушчым. Ён з болем перажывае ўласную здраду, якая прынесла няшчасці Полацку. Апавядаючы пра трагічную гісторыю Рагвалода і ягонай сям'і, ён дае ацэнку кіеўскаму князю Уладзіміру, называе яго страшным чалавекам, заўважае, што «і не апосталам ён быў роўны, а самому Сатаніілу». Палачанін згадвае, што ў пазнейшыя часы Іван Крывавы «выразаў ледзь не ўвесь мой горад». Гальяша-медавара таксама не пакідае трывожная памяць пра знішчаны стральцамі ягоны горад. Выйграючы шахматную партыю, Гервасій Выліваха думаў, «што як Смерць вось зараз не можа перамагчы яго, так ніколі не пераможа яго жывых братоў вялікае каралеўства, у якім уладарыў рагаты ягоны дбаннем Цыкмун», нават калі гэтаму будуць спрыяць некаторыя нягоднікі са знакамітых шляхецкіх родаў.

Падзеі, што апісваюцца ў «Ладдзі Роспачы», як сцвярджае і сам аўтар на пачатку апавядання, адбыліся чатырыста год таму. Аб гэтым сведчыць і наступны факт. Над ладдзёй з'яўляецца істота цара Івана Крывавага, які на тым свеце не атрымаў забыцця і таму за свае злачынствы павінен пакутаваць да той пары, пакуль, як адказаў некаму з ладдзі Перавозчык, «такія, як ты, не кінуць яго хваліць». Як вядома, цар Іван IV Жалхівы (Крывавы) памёр у 1583 годзе. Аднак Бона Сфорца не магла жывць у 80-я гады XVI стагоддзя (каралева памерла ў 1557 годзе). Магчыма, тут, свядома ідучы на пэўныя зрухі ў часе, Уладзімір Караткевіч хацеў супрацьпаставіць рускі і італьянскі дэспатызм. Аднак несумненна тое, што напісаны твор пра жыццярадаснага чалавека, пра яго духоўнае разняволенне.

Прататыпамі Гервасія Вылівахі маглі стаць дзядзька Ігар Васільевіч Грынкевіч і ягоныя сябры-рыбаловы. Так, у лісце да Янкі

Брыля за 21 жніўня 1959 года Уладзімір Караткевіч, згадваючы свой нядаўні, амаль месяц, побыт у Рагачове, пісаў: «Падабралася ў нас кампанія: я ды дзядзька, ды два яго сябры, Мікола ды Пятро. І што мы нарагатаіся, што разыгралі адзін аднаго, што юшкі насёрбаліся!

І галоўнае, кожны дзень — гэта тысячы адкрыццяў».

Побыт Уладзіміра Караткевіча ў Рагачове стаў асновай для зместу дзевятага раздзела ягонага рамана «Нельга забыць» («Леаніды не вернуцца да Зямлі»), калі галоўны герой Андрэй Грынкевіч наведаў гарадок Сухадол, у якім пазнаецца Рагачоў. Тут згадваецца і вялізны дом, што пабудоваў яшчэ ў 1914 годзе дзед Васіль Юльянавіч, дзе Андрэй атрымаў вялікі пакой і дзе натхнёна пачаў працаваць. Апісваецца і вясёлая рыбацкая кампанія, якая складалася з дзядзькі, настаўніка Мікалая Якаўлевіча, Пятра і самога героя.

У рамане адзначаецца, што Андрэй любіў свайго дзядзьку не толькі за тое, што ён быў адмысловым рыбаком і добрым саадаводам, але і за тое, што ў дзядзькі, які шмат перажыў у жыцці, «быў рэдкі гумар, такі сонечнавясёлы, такі смачна-з'едлівы, што каля яго людзі смяліся да знямогі з раніцы да вечара». Думаецца, што Ігар Васілевіч паслужыў прататыпам дзядзькі ў рамане. Гэты чалавек быў духоўна блізка Уладзіміру Караткевічу, ён зрабіў пэўны ўплыў на фармаванне таленту мастака.

Дзедаў дом, у якім жыў дзядзька з сям'ёй, быў заўсёды гасцінным і ўтульным для пісьменніка. 15 мая 1981 года ён падараваў Ігару Васільевічу свае «Выбраныя творы» ў 2-х тамах (Мн., 1980) з такім надпісам: «Дарагому дзядзьку Ігару, майму другому бацьку».

Уладзімір Караткевіч пісаў свае творы ў розных мясцінах — у Оршы, Лесавічах, Маскве, Мінску, Каралішчавічах, Чалябінску... Многія з іх, асабліва ў 60-я гады, былі створаны ў Рагачове. Ёсць падстава гаварыць, што Рагачоў для Уладзіміра Караткевіча быў тым, чым былі Міхайлаўскае для Пушкіна, Ясная Паляна для Талстога, Акопы для Янкі Купалы.

Прататыпам Гервасія Вылівахі мог стаць і рагачовец Зміцёр Дорахаў, якога ў лісце да Янкі Брыля за 26 ліпеня 1964 года (якраз тады пісалася легенда) ён ахарактарызаваў як «enfant perdu (франц. — згубленае дзіця. — А. В.) усяго Рагачова, які смешачкамі начальству і мешчанове жыць не дае». Мог быць ім і рагачовец-асілак (ён згадваецца ў нарысе «Зямля пад белымі крыламі»), які «калісьці ў Рагачове, на спрэчку, пазносіў у адно месца дзесяць дванаццаціпудоных якараў з баржаў і пераблытаў іх лапамі так, што пасля куча людзей з гэтых лайбаў ледзь разблыталі, каб кожнаму забраць свой». Такіх людзей нараджала беларуская зямля, і пісьменнік паказаў іх у сваіх творах.

11 лістапада 1966 года ў Рагачове Уладзімір Караткевіч закончыў і аповесць «Чазенія», адзін з лепшых сваіх твораў. Была надрукавана ў часопісе «Маладосць» (1967, №№ 2-3). Кніжнае выданне твора з'явілася спачатку на рускай мове (1969), потым на беларускай (1970). Асабліва шырокі водгук у чытачоў атрымала пасля публікацыі ў перакладзе на рускую мову ў часопісе «Молодая гвардия» (1969, № 12). На шматлікія пытанні чытачоў Уладзімір Караткевіч адказаў у нататцы «Чытачам «Чазеніі» («Молодая гвардия», 1970, № 9), дзе адзначыў, што штуршком да напісання твора сталі ўражанні, атрыманыя ім падчас наведвання ў жніўні — верасні 1965 года Далёкага Усходу, у тым ліку і запаведніка «Кедровая падзь», што ягоньня героі маюць рэальных прататыпаў, сказаў пра сутнасць і мастацкія асаблівасці гэтай, як ён вызначыў, паэмы ў прозе.

У сваіх творах пісьменнік паказаў, што рэчаіснасць увогуле рамантычная. Незвычайнае, прыгожае ў жыцці трэба проста ўбачыць і адчуць. Дзеся красы, шчасця і дасканаласці неабходна ісці праз пакуты і страты, як здарылася з героямі аповесці «Чазенія» Севярынам Будрысам і Гражынай Арсайлай.

Малады і таленавіты вучоны-атамнік Севярын Будрыс атрымаў вышэй дапушчальнай дозу апраменьвання. Як і класічны рамантычны герой, ён знаходзіць ратунак ад поступу цывілізацыі на прыродзе, у далёкаўсходняй тайзе. Севярын Будрыс больш ужо не мог быць рацыяналістычна заведзеным робатам і няволіць, нібы ў клетцы, парывы сэрца і душы. У глыбокім роздуме герой прыходзіць да высновы: «Нельга бясконца стрымліваць самае святое — урэшце адбудзецца выбух». І, каб пазбегнуць гэтага выбуху, пазбавіцца моцнай душэўнай стомы і пустаты, ён уцякае і ад сябе ранейшага, і ад сваёй працы, і ад таго асяроддзя, якое нівелюе і разбурае асобу. Трапляе ў прыморскі запаведнік «Тыгравая падзь». Сустрэкаецца з Гражынай Арсайлай, студэнткай-біялагіняй. Маладыя людзі закахаліся.

Па-ранейшаму адмоўна да творчасці Уладзіміра Караткевіча ставіўся Якаў Герцовіч. У сваім артыкуле «Шукаць у рэальным жыцці» («Літаратура і мастацтва», 25 чэрвеня 1971 г.) ён сцвярджаў, што ў «Чазеніі» пісьменнік выказаў прыхільнасць да ўтапічнай схемы, да ігнаравання навукова-тэхнічнага прагрэсу і ядзернай фізікі. Гэты адыёзны крытык асудзіў таксама і Серафіма Андраюка, які ў сваёй рэцэнзіі «На рамантычнай хвалі» («Польмя», 1971, № 5), прысвечанай кнізе У. Караткевіча «Чазенія» (1970), апраўдваў паводзіны Севярына Будрыса тым, што героя «мучаць страшэнныя прывіды атамнага выбуху». Жыццё, аднак, паказала, што меў слушнасць Серафім Андраюк. Сёння, пасля Чарнобыля, асаблівую актуальнасць набываюць думкі

пісьменніка пра прыроду, пра чулае, беражлівае і разумнае да яе стаўленне. І пісьменнік у сваіх творах не толькі паэтызаваў прыроду, але, як чуйны барометр, і папярэджваў пра магчымыя трагічныя вынікі, абумоўленыя неразумнымі адносінамі чалавека да навакольнага асяроддзя, што выявілася ў нарысе «Званы ў прадоннях азёр» (1969), артыкуле «Абдуванчык на кромцы вады» (1980) і ў іншых творах.

Выключная вядомасць твора яшчэ ў канцы 60-х гадоў была абумоўлена і тым, што ў ім аўтар здолеў раскрыць не толькі моцную прагу сваіх герояў да дасканаласці, але таксама змог паказаць веліч і красу кахання і прыроды. Акрамя таго, аповесці ўласцівы эмацыянальная ўсхваляванасць, вытанчанасць стылю, інтэлектуальнасць і глыбокая духоўнасць.

Польскі даследчык Фларыян Няўважны пісаў: «Чазенія» — гэта паэма ў прозе пра сілу жыцця, трываласць дружбы, пра сілу кахання і спачування, магутнасць добра, чалавечнасці і праўды, што выяўлена не толькі ў вобразах галоўных герояў, іхніх сяброў, але таксама ў з'явах прыроды, якая выступае тут, хто ведае, ці не галоўным героем і паказчыкам прагрэсу» («Przyjaźń», 1971, № 5). Крытык адзначыў, што гэту аповесць па стылю можна суаднесці з творамі Міхаіла Прышвіна, Канстанціна Паўстоўскага, Івана Сакалова-Мікітова, Уладзіміра Арсеньева, Аляксандра Грына, але яна наскрозь самабытная і арыгінальная. Пісьменнік здолеў стварыць у ёй пластычныя малюнкi прыроды, перадаў самыя тонкія адценні ў думках і пачуццях чалавека. Тут услаўлены чалавек, паказана ягоная веліч і духоўная сіла.

Героі аповесці прыгожыя і высакародныя. Іхняе расстанне прыносіць у твор драматычныя ноты. Тым не менш аповесць прасякнута радасцю і аптымізмам, сцвярджэннем прыгажосці і велічы чалавека.

Ужо аўтарскія характарыстыкі твора (паэма, паэма ў прозе) і тыя вызначэнні (песня, саната, нактюрн, балада, псалом), якія ўводзіў пісьменнік у назвы раздзелаў, засведчылі яго рамантычны характар. Аповесць гучыць як пранікнёная і чароўная песня. Дарэчы, у прыхільнасці Уладзіміра Караткевіча да лірычнай манеры пісьма, разняволенасці і, адначасова, да жанравага сінтэзу таксама, думаецца, раскрываецца рамантычная сутнасць ягонага таленту.

Сімвалічны сэнс закладзены і ў назве аповесці. Чазенія — гэта дрэва, якое засяляе камяністую глебу, дробіць яе сваімі каранямі, угнойвае лісцем, а потым сабою, калі адмірае, і робіць гэту глебу ўрадавай, прыдатнай для іншых раслін і дрэў. Так і людзі.

У аповесці «Чазенія» пісьменнік дасканала выпісаў жывёльны і раслінны свет Прымор'я. Ён быў чалавекам шырокіх і грунтоўных, сапраўды энцыклапедычных ведаў.

Антываенным пафасам прасякнута аповесць «Лісце каштанаў» (1972). Гэта ўсхваляваны і журботны ўспамін пісьменніка пра ўласны лёс і лёс свайго пакалення, чыё дзяцінства і юнацтва было апаленае вайной.

Падзеі твора адбываюцца ў толькі што вызваленым ад фашыстаў Кіеве. Тут, на беразе Дняпра, у горадзе, які ляжыць у руінах, праходзіць са сваімі клопатамі жыццё герояў аповесці — беларуса Васілька Стасевіча, ад імя якога вядзецца апавяданне і які шмат чаго ўзяў ад аўтара, украінцаў Раланда Дзмітрэнкі, Багдана Цара і Яўгена Кульбы, украінкі, малдаванкі, а можа, крыху і цыганкі Нонкі Юніцкай, немца Карла Канецкага, яўрэя Навума Фінееса. Яны ў свае «чатырнаццаць-пятнаццацьшаснаццаць год» ці то пад акупацыяй, ці то ў партызанах, ці то ў эвакуацыі добра зведалі, што такое вайна.

Трагічныя падзеі нядаўняга мінулага прысутнічаюць у іхняй памяці і свядомасці, выяўляюцца ў іхніх гульнях і адносінах паміж сабою. Іх глыбока абурае несправядлівасць і жорсткасць: «Знявечаныя, без пары дарослыя, мы ўсё ж не білі ляжачага ботам у бок і не гулялі ў расстрэл».

Напаўгалодныя падлеткі елі нават мякаць з лопухаў. Але ў іхнім жыцці было нямала і радасцяў. У той час да іх прыйшло і першае каханне. Пісьменнік з цеплынёй згадвае: «Божа мой, якія мы былі маладыя, якія да святасці дурныя і якія бязглузда, па-боску чыстыя!» Ён дакладна раскрывае характары сваіх герояў. Закаханыя Васілька Стасевіч і Нонка Юніцкая мараць пра лепшае, мірнае і шчаслівае жыццё.

Каб наблізіць гэта жыццё, героі аповесці выношваюць задуму ўцячы на фронт. Але туды яны хочуць трапіць з уласнай зброяй. Таму пайшлі за горад і пачалі адкопчаць у глыбокім яры кулямёты і вінтоўкі, якія пакінуў вораг пры адступленні і замініраваў гэту тэрыторыю. Раздаюцца выбухі. З тых падлеткаў толькі двое засталіся жывымі.

Здарылася гэта тады, калі ападала лісце каштанаў. І той, хто застаўся жыць, заўсёды ў гэты час з горыччу і журбой думае пра сваіх так рана загінуўшых сяброў, пра «знявечанае юнацтва».

Караткевічаўскі свет не пазбаўлены ідыліі, аднак ён часта драматычны. На трывожнай і хваляючай ноце заканчваецца аповесць «Чазенія». Гінуць многія героі крыштальна чыстай аповесці «Лісце каштанаў». Трагічнымі сцэнамі пачынаецца і заканчваецца раман «Нельга забыць» («Леаніды не вернуцца да Зямлі»). Герой апавядання «Былі ў мяне мядзведзі» спачатку ў дзяцінстве, а потым у сталым узросце страчвае блізкіх і дарагіх яму мядзведзяў Бурыка і Тапа.

Першага адпускаюць у лес. Другі ручны мядзведзь стаў ахвярай чалавечай чэрствасці і жорсткасці — яго застрэлілі.

Уладзімір Караткевіч выказваў пастаянную і асаблівую прыхільнасць да гістарычнага і дэтэктыўнага жанраў, дзе ставіў і імкнуўся вырашыць агульначалавечыя праблемы жыцця і смерці, добра і зла. У той жа час гэта надзвычай нацыянальны пісьменнік, што выразна адчуваецца ў адным з самых папулярных яго твораў, гістарычна-дэтэктыўнай аповесці «Дзікае паляванне караля Стаха» (1950, 1958).

У гэтым творы пісьменнік асудзіў сацыяльны прыгнет, тыранію, уціск і дэспатызм, увасабленнем якіх з'яўляецца дзікае паляванне, якое наганяе жах як на Надзею Яноўскую, уладальніцу маёнтка Балотныя Яліны, так і на сялян у акрузе. Адначасова ў аповесці ставяцца вечныя пытанні аб прызначэнні чалавека на зямлі, аб сутнасці ягонага жыцця і любові да радзімы, паказваецца вялікае, прыгожае і чыстае каханне.

Падзеі твора адбываюцца ў канцы 80-х гадоў XIX стагоддзя. Вучоны-фалькларыст Андрэй Беларэцкі, шукаючы народныя легенды, трапляе ў глухі, закінуты маёнтак Балотныя Яліны, уладальніцай якога з'яўляецца Надзея Яноўская, апошняя з калісці слаўнага і магутнага роду. Там ён становіцца сведкам многіх фантастычных і незвычайных здарэнняў.

Галоўны герой — інтэлігент, які глыбока ўсведамляе сваю нацыянальную прыналежнасць і сацыяльнае прызначэнне ў той час, калі панавалі прыгнет і дэспатызм. Гэтыя гады ён называе праклятымі. «Для мяне ў той час, — успамінае Андрэй Беларэцкі, — было значна больш важным зразумець, хто я, якім багам я павінен маліцца... Я тады шукаў свой народ і пачынаў разумець, як многія ў той час, што ён тут, побач, толькі за два стагоддзі з нашай інтэлігенцыі добра выбілі гэта разуменне». Беларэцкі выбраў прафесію, якая наблізіла яго да народа і дапамагла зразумець гэты народ. Вывучэнне народнай творчасці шмат дало яму. Ён з'яўляецца гарачым патрыётам роднай зямлі і надзвычай востра ўсведамляе сацыяльную несправядлівасць тагачаснага ладу: «І паўсюль я бачыў гора народнае, бачыў брудных дзяцей, бачыў сляпых жабракоў, бачыў гора народа майго, даражэй за які — я зараз ведаю гэта — у мяне не было нічога на свеце... Але найбольш бачыў я апошнюю бульбу ў місе, чорны, як зямля, хлеб...»

Тады быў час, калі «якраз падыходзіў да канца доўгі і баючы працэс вымірання нашай шляхты». Трапіўшы ў Балотныя Яліны, ён глядзіць на галерэю роду Яноўскіх, а таксама на сам палац і пераконваецца — усе занепадае. Гаспадыня маёнтка здалася яму проста заморышам. «Яна была слабай, як сцяблінка пальну на мяжы», а ў

вачах яе быў «нейкі незразумелы, застыглы выраз». Яе вельмі напалохала тое, што Беларэцкі цікавіцца легендамі, бо ў тым заповітным краі, куды ён трапіў, «прывідаў і зданяў больш як жывых людзей».

Сэнс гэтых слоў хутка стане зразумельым Беларэцкаму. Апошнім часам у доме сталі бачыць Малога Чалавека і Блакітную Жанчыну, якія з'яўляліся ноччу, хадзілі па карнізах і пакоях, а потым бяследна знікалі. Яны прыходзілі заўсёды перад смерцю каго-небудзь з роду Яноўскіх. А Надзея Яноўская была апошняй спадчынніцай маярату калісьці магутнага роду. Горш таго, у наваколлі з'явілася дзікае паляванне караля Стаха. Два гады таму яно забіла бацьку Надзеі Рамана Яноўскага, наганяла страх на ўсё наваколле. Ужо неаднаразова зноў з'яўлялася каля сцен палаца, пагражала смерцю гаспадыні маэнтка. Над ёю вісеў радавы праклён.

Андрэй Беларэцкі не паверыў гэтым байкам. Але сам чуў уночы крыкі і стогны. Герой згадаў, што ў палацы Любамірскіх у Дуброўне таксама чуліся дзікі лямант і шоргат. Аказалася, нейкі жартаўнік замураваў сасуд з ртуцю і залатымі манетамі ў комін якраз у тым месцы, дзе ён выходзіў на сонечны прыпёк. Перамена тэмпературы выклікала гэтыя таямнічыя гукі. Магчыма, і тут прычынай таямнічых гукаў з'яўляюцца «галаснікі», асобай формы гарлачы. Беларэцкі абяцае Надзеі разабрацца ў гэтым.

Надзея Яноўская асуджае свой род, які прынёс ёй столькі няшчасця: «Мы не маем права на існаванне, нават самыя сумленныя, самыя лепшыя. У нашых жылах не блакітная, а брудная кроў... Мы былі такія абьякавыя да народа, які пакутаваў з намі поруч і ад нас, мы лічылі яго быдлам, мы лілі віно, а яны лілі кроў... Мы гандлявалі радзімай, прадавалі яе хцівым суседзям, а сяляне любілі яе, сваю мачыху, і... падыхалі ад бясклеб'я. І хто абвінаваціць іх, калі яны возьмуць вілы і ўваб'юць іх нам у грудзі?» Пасля такіх слоў адносіны Беларэцкага да «заморанай шляхціначкі» змяніліся. Ён рашыў дапамагчы ўладальніцы Балотных Ялін.

Наведвае бібліятэку. Упраўляючы Ігнась Берман-Гацэвіч дае Беларэцкаму кнігу, з якой той шмат аб чым даведваецца. І тут пісьменнік прыводзіць жудасную, прыгожую і фантастичную легенду. На пачатку XVII стагоддзя радавіты беларускі пан Стах Горскі паставіў перад сабою задачу — дабіцца самастойнасці. Гэтаму спрыяла тое, што ў ягоных жылах цякла каралеўская кроў і яго падтрымлівалі навакольнае панства і «мясныя браты». Стах Горскі быў таленавіты воін, меў вялікае войска. А галоўнае — поспехам ягоным асабліва спрыялі «жахлівая галечка, цалкам безнадзейнае існаванне сялян... а паколькі войска было модным, а кароль рашучым — цалкам магло

здарыцца, што ў гісторыю Беларусі была б запісана новая яскравая старонка».

Стах Горскі прыязджае з малым атрадам да ўладара Балотных Ялін магната Рамана Яноўскага паляваць на драпежнага, страшнага і рэдкага звера — балотную рысь. Стах выратоўвае Рамана ад смерці. Яны становяцца пабрацімамі. Аднак Раман забівае караля Стаха і ягоных воінаў. У перадсмяротны час Стах праклінае ўвесь род Яноўскіх. І вось чорным ценем гэта пракляцце праз стагоддзі даляцела і да Надзеі Раманаўны, апошняй з роду Яноўскіх.

Пасля з'яўлення аповесці ў друку крытык Якаў Герцовіч на падставе гэтай легенды абвінаваціў Уладзіміра Караткевіча ў скажоным разуменні ім працэсаў грамадскага развіцця («Советская Белоруссия», 9 верасня 1965 г.). Сапраўды, рэдка калі супадалі інтарэсы пана і сялянкіна. Але тут неабходна ўлічыць спецыфіку жанру, памятаць пра пэўную рамантычную ідэалізацыю пісьменнікам падзей мінулага, а таксама тое, што ён жыве думкамі пра вольную і незалежную Беларусь.

Паказальныя ў гэтым сэнсе і перадсмяротныя словы караля Стаха, звернутыя да Рамана Яноўскага: «Прадаў ты свой край, былы пабрацім. Але мы не памром. Мы яшчэ з'явімся да цябе, і да дзяцей тваіх, і да нашчадкаў тваіх, я і мае паляванне». Пісьменнік тым самым выступаў супраць рэнегацтва, абуджаў у беларусаў нацыянальны гонар.

Беларэцкі адзначыў, што невядомы аўтар напісаў пра гэта пасля смерці сына і ўнука Рамана «на навучэнне і жах яго нашчадкаў, якія, можа, і змогуць добрымі справамі пазбавіць сілы сівы, даўні праклён». Дзікае паляванне скача і будзе скакаць па верасе і гіблай дрыгве «да тых часоў, пакуль існуе свет», бо «яно — наша зямля, нелюбiмая намi і страшная». І заканчваецца апісанне словамі: «Злітуйся з нас, божа!»

Легенда пра дзікае паляванне караля Стаха ў нечым пераклікаецца з легендай пра «Пагоню». Шмат каму імпановаў такі падыход пісьменніка да гісторыі. Але некаторыя, як Герцовіч, з сацыялагічнай зададзенасцю падыходзілі да аповесці. І зусім іншая справа, што пазней легенду пра караля Стаха ва ўласных карыслівых мэтах выкарысталі злыя і хцівыя людзі. І яна, такім чынам, набыла новы сэнс.

Заўважым, што толькі праз дзесяць гадоў пасля часопіснай публікацыі аповесць была змешчана ў кнізе Уладзіміра Караткевіча «Вока тайфуна» (1974). Перад гэтым, у 1972 годзе, перакладзеная Вацлавам Жыдліцкім на чэшскую мову, выйшла асобным выданнем у Празе. Шырокую вядомасць набыла аповесць пасля яе публікацыі на рускай мове ў перакладзе Валянціны Шчадрыной («Неман», 1979, № 6-8). Праўда, у рэдакцыю часопіса даслаў ліст адзін кандыдат гіста-

рычных навук, які дакараў пісьменніка за многія фактычныя недакладнасці, што, на яго думку, былі ў аповесці. Уладзімір Караткевіч адказаў гэтаму саманадзейнаму аўтару спачатку на першы, а потым і на другі ягоныя лісты (адказы захоўваюцца ў 21-й папцы хатняга архіва пісьменніка). На канкрэтных прыкладах, абапіраючыся на слоўнікі Даля і Насовіча, на мастацкія тэксты Льва Талстога, Някрасава, Чэхава, на фальклорныя матэрыялы і гістарычныя дакументы, Караткевіч пераканаўча давеў свайму апаненту, што, напрыклад, і беларускія сяляне карысталіся ў той час запалкамі. Спасылаючыся на вопыт Вальтэра Скота, Пушкіна, Аляксея Талстога, які ўзнаўляў эпоху Пятра Першага, Уладзімір Караткевіч сцвярджаў, што ўсе яны ведалі гісторыю «акрамя ўсяго яшчэ і памяццю продкаў, памяццю падання, памяццю слова», што пісьменнік перадае «жывую гісторыю» ў мове, абстаноўцы, паданні, нават у дробязях, якія таксама ёсць жыццё.

Праз памяць продкаў, памяць легендаў і паданняў пісьменнік глядзіць на мінуўшчыну ўжо з першых старонак аповесці. Беларэцкі думае пра мясціны, якія наведаў, як пра этнаграфічны рай, як пра край лірнікаў і цемры. У аповесці прыводзяцца разважанні пра падзел легендаў на дзве трупы і даецца характарыстыка ім. Яноўская паведамляе Беларэцкаму, што ў бібліятэцы ёсць том іхніх сямейных паданняў (сярод іх галоўны герой знаходзіць і легенду пра караля Стаха). Вытрымку з прадмовы да кнігі Беларэцкага «Беларускія песні, балады і легенды» згадвае Свеціловіч. Але Беларэцкі і іншыя людзі ягонага асяроддзя, як і вядомы беларускі этнограф, фалькларыст і археолаг Еўдакім Раманавіч Раманаў, пра што пісаў Уладзімір Караткевіч і ў згаданым вышэй лісце да кандыдата навук, не былі народнікамі. Яны не «хадзілі» ў народ, а жылі з народам, і здаралася ім есці той хлеб, які елі сяляне, а не толькі прывозіць яго ў якасці рарытэта. Вось чаму ў словах, разважаннях і думках галоўнага героя так многа горычы і болю за сваю зямлю і яе людзей. Беларэцкі прамаўляе: «О, якая жахлівая, якая вечная і нязмерная твая туга, Беларусь!» Такія словы напаўнялі твор патрыятычным зместам і эмацыянальнай, лірычна-публіцыстычнай танальнасцю.

Андрэй Беларэцкі народжаны фантазіяй пісьменніка. Аднак прататыпам яго мог быць Еўдакім Раманавіч Раманаў (1855-1922), адзін з самых яркіх і значных беларускіх фалькларыстаў канца XIX стагоддзя. Падзеі аповесці адбываюцца восенню 1888 года, Беларэцкаму было тады дваццаць шэсць гадоў. А на самым пачатку аповесці, згадваючы даўнія падзеі, ён кажа пра свае дзевяноста шэсць гадоў. Як бачым, прыкметнага адрознення ва ўзросце паміж прататыпам і героем не было. Але галоўнае, што іх збліжае, — гэта іх духоўная

роднасць, трывога і боль за свой народ. Нялёгкі быў жыццёвы шлях Раманава. У дзяцінстве ён страціў бацькоў. А потым, калі вучыўся, наймаўся да багатага купца рэпетытарам. Шмат цяжкасцей было ў яго і з выданнем сабраных матэрыялаў. Якраз у другой палове 80-х — першай палове 90-х гадоў XIX стагоддзя Раманаў надзвычай плённа працаваў як збіральнік народнай творчасці і навуковец. Ён быў патрыётам і самаадданым даследчыкам роднага краю.

У аповесці Свеціловіч нагадвае Беларэцкаму словы з ягонай пра-дмовы да «Беларускіх песень, балад і легенд»: «Горка стала беларус-каму майму сэрду, калі пабачыў я такую занядбанасць нашых леп-шых, залатых нашых слоў і спраў». Гэтыя словы сугучныя радкам з пра-дмовы Раманава да пятага выпуску яго вядомага «Беларускага зборніка»: «Балюча стала беларускаму майму сэрду такое незнаёмства вучоных з маёй роднай мовай, і, ведаючы беднасць літаратуры бела-рускай, узяўся я за збіранне»¹⁵. Галоўны герой, як і прататып, з'яў-ляецца правадзейным членам Рускага геаграфічнага таварыства. Раманаў абуджаў у беларусаў нацыянальную самасвядомасць, пачуц-цё нацыянальнага гонару і чалавечай годнасці. У творы «Плач бела-рускай зямлі» (Віцебск, 1894) ён вельмі рэзка выступіў супраць рэне-гатаў, якія здрадзілі свайму народу. З радасцю сустрэў выхад пер-шага зборніка Францішка Багушэвіча «Дудка беларуская», а пазней, на пачатку XX стагоддзя, выступаў супраць рэакцыйнага пісьменніка А. Пшчолкі, п'ёсу якога «Падрадзіліся» назваў карыкатурай на бела-рускі народ.

У Беларэцкім увасобілася многае, уласцівае Раманаву і іншым тагачасным даследчыкам беларускага фальклору. Відаць, з глыбокай павагі да Еўдакіма Раманавіча Раманава пісьменнік бацьку Надзеі Яноўскай даў імя Раман, а галоўнага героя аповесці «Сівая легенда» (у першадруку «Раман Ракута») таксама назваў Раманам.

Самабытныя і непаўторныя фарбы знайшоў пісьменнік для апісання балю ў Балотных Ялінах з прычыны паўналецця гаспадыні. Ён здолеў праўдзіва паказаць тагачаснае шляхецкае асяроддзе. Пад-крэсліваючы заняпад шляхецкага саслоўя, зазначае: «Палац нагадваў нарумяненую бабулю, якая ў апошні раз вырашыла пайсці на балъ, успамянуць маадосць і пасля легчы ў магілу». Не лепшымі былі і коні шляхцюкоў: «Расінант здаўся б побач з імі Буцэфалам». У іх былі з'едзеныя зубы, вупраж амаль з вяровак, але на яе перакачавалі некаторыя аздобы з «залатога веку». Пісьменнік з адценнем іроніі паведамляе: «Калісьці адзін пан ехаў на шасці конях, а зараз шэсць

¹⁵ Романов Е. Р. Белорусский сборник. Витебск, 1891. Вып. 5. С. III.

паноў на адным кані». Ён кпіць з фанабэры і пьхі дробнапамеснай шляхты. Вось у залу ўвайшла дама, якая надушылася такой дрэннай парфумай, што Берман пачаў чхаць, а Беларэцкаму здалася, што «замест яе нехта ўнёс у пакой вялікую торбу з удодамі і пакінуў яе тут на радасць акружаючым». Здэкліва, са знішчальнай іроніяй і насмешкай аўтар апавядае далей: «Размаўляла дама з самым сапраўдным французскім пранонсам, які, як вядома, захаваўся на зямлі толькі ў дзвюх мясцінах: у салонах Парыжа і ў засценку Кабыляны пад Оршай». «Яны выскаляліся, як выхадцы з магіль», а калі цалавалі Надзеі Яноўскай руку, то, здавалася, смочуць з яе кроў. Усе яны былі агідныя і пачварныя. І толькі сярод усёй гэтай хеўры вылучалася імянініца. Калі ў «Сівой легендзе» Караткевіч паказаў пачатак рэнегацтва беларускай шляхты ў XVII ст., то ў «Дзікім паляванні караля Стаха» намаляваў яе звыродлівы стан у канцы XIX ст., абумоўлены гэтым рэнегацтвам.

На балі Беларэцкі пазнаёміўся з Дубатоўкам, Баронам і Свеціловічам. Дубатоўк быў сапраўдным волатам: «У ягоную вопратку ўлезла б трое Андрэяў Беларэцкіх». Ён быў апрануты ў народнае адзенне, прыгожа і сакавіта гаварыў па-беларуску: «Трапныя словы, жарты, прымаўкі так і сыпаліся з яго языка». І падарункі пана Дубатоўка варты былі яго самога — вялізны пушысты кілім і... партрэт Рамана Старога, віноўніка радавога праклёну, забойцы караля Стаха. Хоць у далейшым пан Дубатоўк цудоўна станцуе танец з Надзеяй Яноўскай, шчодра будзе сыпаць дасціпнымі жартамі і вясёлымі народнымі выслоўямі, выступіць такім шчырым апекуном сваёй падапечнай і чалавекам шырокай, адкрытай натуры, але падсвядома ў чытача ўжо ўзнікае падазронасць і насцярожанасць да гэтага добрага каляднага дзеда. Тым больш што яго чорным ценем суправаджае небяспечная, таямнічая і злавесная фігура Алеся Вароны, вядомага скандаліста і брэцёра.

Шмат блізкага для сябе знайшоў Андрэй Беларэцкі ў Андрэю Свеціловічу, якога за рэвалюцыйную дзейнасць выключылі з Кіеўскага універсітэта. Свеціловіч, сваяк Надзеі Яноўскай па жаночай лініі, абагаўляе яе, грэблівая і са знявагай адзываецца пра асяроддзе, якое іх акружае, незадаволены сваім сацыяльным паходжаннем: «Каб была мая воля, я б выпусціў з жылаў магнацкую сваю кроў». Беларэцкі ў захапленні ад свайго новага знаёмага: «Гледзячы на яго твар, я зразумеў, чаму баяцца ўладу маючыя такіх вась стройных, чыстых і суменных юнакоў. У іх, вядома, шырокія вочы, дзіцячая ўсмішка, юнацкія слабыя рукі, шыя ганарлівая і стройная, белая, як мармуровая, як быццам назнарок створана для сякеры ката, але ў іх яшчэ і

непрыміручасць, сумленне да канца, нават у дробязях, няўменне лічыцца з перавагаю чужой грубай сілы і фанатычная вернасць праўдзе. У жыцці яны нявопытныя, даверлівыя дзеці да сівых валос, у служэнні праўдзе — горкія, іранічныя, адданыя да канца, мудрыя і нязломныя. А дрэнь баіцца такіх... цкуе іх заўсёды. Дрэнь ведае, што яны — самая найвялікшая небяспека для яе існавання». Свеціловіч выступае як патрыёт свайго краю: «У нас ніколі не было сапраўдных уладароў думак». Імкнучыся дайсці да самай сутнасці ў разуменні народнага лёсу, ён з болей сцвярджае: «І ўсё ж непрытульны мы народ... І гэты ганебны гандаль радзімай на працягу сямі стагоддзяў. Спачатку Літве, пасля, ледзь народ паспеў асіміляваць яе, палякам, усім, каму не лягота, каму хочацца, забыўшы гонар, забыўшы сумленне». Свеціловіч хоча бачыць свой край свабодным і абуджаным ад спагонвечнага сну, яго абуралае зло, несправядлівасць, якія пануюць кругом: «Няшчасная Беларусь! Добры, памяркоўны, рамантычны народ у руках такой поскудзі. І пакуль гэты народ будзе дурнем, так будзе заўсёды. Адае чужынцам лепшых сваіх сыноў, лепшых паэтаў, дзетак сваіх наракае чужынцамі, прарокаў сваіх, быццам вельмі багаты. Адае сваіх герояў на прэнг, а сам сядзіць у клетцы над міскай з бульбай ды бручкай і лыпае вачамі. Дарага б я даў таму чалавеку, які скіне нарэшце з шыі ўсіх гэтых гнілых шляхціцоў, тупых Номо Novus'аў, пыхатых выскачак, прадажных журналістаў і зробіць яго гаспадаром уласнага лесу. Усю кроў аддаў бы». Гэты вобраз прыкметна ўзмацняе сацыяльнае і патрыятычнае гучанне твора. У Свеціловічу ўласоблены лепшыя рысы той часткі беларускай інтэлігенцыі канца XIX стагоддзя, якая праз боль, пакуты, страты і барацьбу ішла да свайго народа, непакоілася за яго будучыню.

Андрэй Беларэцкі і Андрэй Свеціловіч — аднадумцы. Яны дамаўляюцца сумесна змагацца супраць дзікага палявання і ўсякай іншай поскудзі. Відаць, заканамерным з'яўляецца супадзенне іхніх імёнаў. Заўважым, што імя Андрэй, якое пісьменнік ахвотна дае героям сваіх твораў (Грынкевіч, Беларэцкі, Свеціловіч), у перакладзе з грэцкай мовы значыць «мужны». І гэта — невypadкова, як і імя Алесь у галоўнага героя рамана «Каласы пад сярпом тваім». Аляксандр, беларусківарыянт Алесь, з грэцкай — «абаронца людзей». Сапраўды, гэтыя героі выступаюць мужнымі абаронцамі людзей, змагарамі за праўду і справядлівасць. І ў прозвішчы Свеціловіч заключаны пэўны сэнс: яго носыбіт — чалавек новых і перадавых поглядаў. Думаецца, і прозвішча Беларэцкі назывуное. Барта толькі змяніць дзве літары, і атрымаецца «Беларускі». Імя і прозвішча Надзеі Яноўскай таксама шматзначныя і сімвалічныя. Яноўская — ад распаўсюджанага на

Беларусі імя Ян, Янка. І таму, сцвярджае пісьменнік, не варта губляць надзеі на лепшае заўтра, на тое, што знікне жудаснае паляванне караля Стаха.

Каштоўнасць твора ў тым, што, у адрозненне ад чыстага дэ-тэктыва, тут пісьменнік імкнецца дасядаваць і паказаць тагачаснае грамадства не толькі ў яговых супярэчнасцях, але і ў яго нацыянальнай, культурнай і гістарычнай своеасаблівасці. І справа, зразумела, не ў тым, што для вырашэння гэтай задачы бярэцца ў асноўным дваранскае асяроддзе ў «Каласах пад сярпом тваім» ці шляхецкае саслоўе ў «Дзікім паляванні караля Стаха». Тут важна само вырашэнне тэмы. У рамане «Вайна і мір» Талстога таксама дзейнічаюць пераважна прадстаўнікі вышэйшых слаёў грамадства. Аднак у лепшых з іх дасканала ўвасобіліся нацыянальны характар, традыцыі, звычкі, норавы і светаадчуванне рускага народа.

Для Уладзіміра Караткевіча важна было паказаць у аповесці каларыт, атмасферу беларускага грамадства мінулай эпохі. У аповесці шмат гістарычных апісанняў, этнаграфічных і бытавых падрабязнасцяў. Згадаем хоць бы танцы ў маёнтку Яноўскай: «Лябедзік», «Ветрык». Або стравы і напіткі, якімі частавалі Беларэцкага ў доме Дубатоўка: гарэлку на дваццаці сямі травах «трыс дзівінірыс» («тройчы дзевяць») ці ласіныя губы ў падсалоджаным воцаце, пітво і стравы нашых продкаў. Дубатоўк паказвае свайму госцю і адну старую шаблю (у яе ўнутры ртуць), якая можа перасякчы бервяно «таўшчынёй у тры чалавечыя шыі». Ці ўспомнім дрыкгантаў, коней дзікага палявання, якія, як мядзведзі, ступаюць спачатку левай нагой, а потым правай. Гэта вельмі рэдкая парода коней, якія былі ў нашых продкаў. Ці ложкак, «шырокі, як поле бою пад Койданавам», у якім спаў Беларэцкі ў Балотных Ялінах і які звычайна засцілалі з дапамогаю асаблівай палкі.

Глыбока справядлівае сцвярджанне аб тым, што абставіны ўплываюць на лёс чалавека, але яшчэ глыбейшая тая думка, што чалавек з'яўляецца тварцом уласнага лёсу. Андрэй Беларэцкі наведвае Дубатоўка. Там адбылася дуэль паміж ім і Баронам. Дуэлянты засталіся жывымі, наш герой атрымаў маральную перамогу над сваім сапернікам. А калі вяртаўся позняй ноччу дамоў, то за ім гналася дзікае паляванне. Беларэцкі цудам уцалеў. Ён найве ўбачыў, што гэта страшная і каварная сіла. І з ёю трэба змагацца.

Надзея Яноўская занепакоена лёсам Беларэцкага. Яна просіць яго пакінуць Балотныя Яліны. «Вы занадта жывы, — кажа яна. — Ідзіце да свайго народа, да тых, хто жыве, галадае і смяецца. Ідзіце перамагаць. А мёртвым пакіньце магільны...» На што Беларэцкі

ўзрушана прамовіў: «А вы не мой народ? А гэтыя людзі, запалоханыя і галодныя, гэта не мой народ? А Свеціловіч, якому я павінен буду здрадзіць, гэта не мой народ? А гэтыя праклятыя богам балоты, дзе чыніцца мярзота, гэта не мая зямля?»

Калі да гэтага дзеянне аповесці цякло запаволена, то цяпер яно разгортваецца імкліва і хутка. Па Беларэцкім нехта страляў з кустоў. Ён застаўся жывым, а той, хто страляў, уцёк. Дзікае паляванне наганяе страх не толькі на гаспадыню Балотных Ялін, але на ўсё наваколле. Яно пакарала мужыкоў, якія бунтавалі. Андрэй у адчаі думае: «Няўжо такі забіты, няўжо такі мёртвы мой народ?» Беларэцкі і Свеціловіч дзейнічаюць з мужыкамі, якія выступаюць супраць забойцаў. Гіне Свеціловіч. Прыязджае станавы прыстаў, раіць Беларэцкаму пакінуць гэту мясцовасць. Рыгор, вартаўнік Культы, кажа Беларэцкаму: «Толькі і бачыў я на сваім вяку двух людзяных паноў, дык адзін ужо загінуў».

Беларэцкага выклікаюць у павет, дзе таксама прапануюць «ціха і мірна» з'ехаць з Балотных Ялін. Суддзя, пракурор і адвакат звязаны з мясцовай мафіяй, але яны нічога не могуць зрабіць чалавеку, які знаходзіцца пад « апекай » самога цара і губернатара. Рыгор знаходзіць дарогу ў пучку, па якой рухаецца дзікае паляванне. Беларэцкі і Рыгор з мужыкамі рыхтуюцца да разгрому дзікага палявання. Берман забіты. Беларэцкі даведваецца, што кіраўніком палявання з'яўляецца Дубатоўк, які, каб завалодаць Балотнымі Ялінамі, так жорстка, крывадушна і па-блюзнерску выкарыстаў старое паданне. Чытае дзённік Бермана і адкрывае, што ён таксама меў дачыненне да роду Яноўскіх і выношваў мару аб смерці Надзеі Яноўскай.

Мужыкі з Беларэцкім выступаюць супраць банды прафесійных ваякаў і перамагаюць іх. Разгадваюцца ўсе тайны. Малы Чалавек — гэта карла Базыль, брат Бермана, а Блакітная Жанчына — Надзея Яноўская ў самнамбулічным стане. Беларэцкі з Надзеяй Яноўскай, будучай сваёй жонкай, пакідаюць Балотныя Яліны. Рыгор на развітанне кажа Беларэцкаму: «Зброя ў руках. Вось яна. Няхай возьмуць! Не паеду. Мае царства — лясы. І гэтае царства павінна быць шчаслівым». Такі сімвалічны канец аповесць Галоўны герой у 1902 годзе трапляе ў Сібір. Ён думае, што не прайшоў яшчэ час дзікага палявання, «пакуль ёсць цемра, голад, нераўнапраўе і цёмны жах на зямлі. Яно — сімвал усяго гэтага».

Аповесць «Дзікае паляванне караля Стаха» — вострасюжэтны і дынамічны твор. Натуральныя, арганічна ўпісаныя ў яго мастацкую тканіну параўнанні, метафары, перыфразы і іншыя выяўленчыя сродкі: «Кажуць, што доўгія гады лёс дае звычайна дурням, каб яны

папоўнілі разумовы недахоп багатым вопытам», «... я быў злы, як поп, які прыйшоў на хаўтуры і раптам заўважыў, што нябожчык ува-скрэс», «Хай стане камянем хлеб ля вуснаў тваіх, хай бясплоднымі будуць жонкі вашы, а мужы захлынуцца ўласнай крывёй!», «Віскнула скрыпка. Стала цішыня», «мякка ступалі па мяккай, ільснянай, як мак, зямлі».

Сінанімічным багаццем вызначаецца мова твора, што раскры-ваецца, напрыклад, у апісанні ўцёкаў Беларэцкага ад дзікага паля-вання: «Напружыўшы апошнія сілы, я скаціўся з горкі, перасек шырокую сцежку, скокнуў у канаву і пабег па дне, па вадзе».

А колькі лёгкай іроніі і непрыхаванай усмешкі заключана ў апі-санні павятовага горада: «Гэта быў плоскі, як праснак, гарадок... Конь мой цмокаў капытамі па брудных вуліцах, вакол былі замест хат ней-кія куратнікі, і адзіным, што адрознівала гэта ад вёскі, былі пала-сатыя будкі, ля якіх стаялі вусатыя цэрберы ў латаных мундзірах...»

Уладзімір Караткевіч — адзін з тых беларускіх пісьменнікаў, якія востра адчулі неабходнасць ідэйна-тэматычнага і жанрава-стылёвага абнаўлення беларускай літаратуры. Пісьменнік звяртаўся да вопыту як нацыянальнай літаратуры, так і літаратур свету. Пэўнае сюжэтна-кампазіцыйнае падабенства назіраецца паміж ягоным раманам «Не-льга забыць» («Леаніды не вернуцца да Зямлі») і «Паўночнай аповесцю» Паўстоўскага. Сляды ўплыву шырока вядомага апавядання Конан-Дойла «Сабака Баскервіляў» адчуваецца ў аповесці «Дзікае паляванне караля Стаха», аповесці «Залаты жук» Эдгара По, аповесці «Лабі-рынты» Вацлава Ластоўскага, апавядання «Марыяля» Юркі Віцэбіча — у рамане «Чорны замак Альшанскі». Такі шлях у літаратуры магчымы і перспектывны. Тут важна само вырашэнне тэмы.

Аповесць «Дзікае паляванне караля Стаха» толькі знешне падоб-на да твора Конан-Дойла. Выкарыстаўшы законы і прыёмы дэтэктыў-нага жанру, Уладзімір Караткевіч здолеў паказаць беларускае грамад-ства 80-х гадоў XIX стагоддзя ў яго гістарычнай, культурнай і нацыянальнай спецыфіцы. Андрэй Беларэцкі не проста выкрывае таямнічыя і злыя сілы, а змагаецца з імі. І дасягае перамогі над імі разам з сялянамі, з тым жа народам, вуснапаэтычную творчасць якога ён даследуе і з якім цесна звязаны.

Кожны новы твор высвечваў усё новыя і новыя грані таленту мастака. Каб зразумець сучаснасць і прагназаваць будучыню, неаб-ходна звяртацца да мінуўшчыны. У «Каласах пад сярпом тваім» пісь-меннік пісаў: «Хто згубіў сваю памяць — згубіў усё...» Гэты, адзін з галоўных эстэтычных прынцыпаў пісьменніка выразна выявіўся і ў рамане «Чорны замак Альшанскі» (1979). Галоўны герой Антон Косміч :

«Хто не памятае мінулага, хто забывае мінулае — асуджаны зноў перажыць яго. Безліч разоў».

Антон Косміч — спецыяліст па сярэдневяковай гісторыі. Аднак пільная ўвага да мінулага свайго народа ў яго не толькі чыста прафесійная. Для Косміча, як і для іншых станоўчых герояў Уладзіміра Караткевіча, гісторыя з'яўляецца часткай духоўнага жыцця. Гэта натура валявая і энергічная, не церпіць зла і несправядлівасці. Зацікавіўшыся падзеямі з беларускай гісторыі, Косміч змог раскрыць значынствы, якія адбыліся не толькі амаль чатырыста гадоў таму, але ў мінулую вайну і ў нашы дні.

Уладзімір Караткевіч хоча не проста зацікавіць, заінтрыгаваць чытача самай дзівоснай і неверагоднай гісторыяй з жыцця свайго героя. Ён хоча сцвердзіць, што ўсё ў жыцці ўзаемазвязана і ад кожнага можа залежыць многае.

У рамане «Чорны замак Альшанскі» Караткевіч паспяхова выкарыстоўвае прыёмы дэтэктыўнага жанру. Таямніча ці загадкава паміраюць многія героі, ёсць дынамічныя вострасюжэтныя апісанні, не абыходзіцца, як часта бывае ў творах падобнага плана, без міліцыі, графалагічнай экспертызы. Тым не менш гэта ўсё знешнія прыкметы жанру. Аўтар і сам крытычна ставіцца да іх. Вуснамі аднаго з персанажаў сцвярджае: «Нічога гэтага не будзе. І перастрэлкі таксама. Бо — досыць стандартаў». Уладзімір Караткевіч хоча раскрыць нешта вельмі ўласнае, глыбока перажытае, выпакутаванае і адначасова грамадска значнае, агульначалавечае, важнае для ўсіх.

Антон Косміча глыбока ўзрушыла смерць яго лепшага сябра Мар'яна Пташынскага. Падсвядома ён адчувае, што Пташынскі быў забыты. І таму не адступае ад жадання раскрыць праўду.

Меў рацыю Міхась Тычына, які ў рэцэнзіі на раман «Чорны замак Альшанскі» пісаў: «У рамане Караткевіча акцэнт ставіцца на ўслаўленні чалавечай інтуіцыі, творчых адносін да свету, у аснове якіх ляжыць усё вялікае багацце чалавечай прыроды, яго эрудыцыя, яго жывое, непасрэднае ўспрыманне падзей і ўменне павярнуць сабе на карысць нават самую нявыгадную сітуацыю»¹⁶. Космічу ўласцівы нешаблонны, творчы і актыўны падыход да жыцця і людзей. Імкнучыся расшыфраваць тэкст старажытнай запіскі, ён разумев перавагу чалавека ў гэтых адносінах над любой, самай разумнай машынай, бо нават «адмаўленне загадзя ад невырашальнай задачы не сведчанне бяссілля, а сведчанне ўсемагутнай сілы чалавечай логікі». І гэта логіка

¹⁶ Тычына М. Неабходнасць легенды // Літаратура і мастацтва, 21 сакавіка 1980.

грунтуецца на жывой чалавечай страсці, інтуіцыі, фантазіі і розуме, на актыўным, неабыякавым стаўленні да жыцця і людзей.

Антон Косміча раздражняе міліцыянер Клепча, які «гаворыць штампамі і, там, дзе гэтага не трэба, занадта ўзнёсла». Маральная глухата нараджае казённа-бюракратычныя адносіны да справы, якую Клепча выконвае. Таму Косміч пры раскрыцці злачынства знаходзіць саюзнікаў у людзях, духоўна блізкіх яму, — Хілінскім, «Абелі ў адстаўцы», і Шчуку — прадстаўніках органаў дзяржаўнай бяспекі, людзях з багатым жыццёвым вопытам. Хілінскі, напрыклад, разважаючы пра падзеі мінулай вайны і разумеючы ўсю складанасць і супярэчліvasць жыцця, сцвярджае, што чалавек павінен заставацца чалавекам у самых крытычных сітуацыях: «Там таксама не толькі героі. Там розныя людзі былі. Была і выпадковая сволач, накіп... Адчувае — застанешся на месцы — каюк, а ў лесе, можа, і ўратуешся. Дав-вай у партызанку!.. І вось пасылаюць кагосьці на самае страшнае, на службу ў немцаў... І вось, уявім, застаўся адзіным сведкам адзін вось такі, медузападобны. Адзіным сведкам, адзінай надзеяй таго, хто «ў немцаў» прадаваў... Бывае, што і адхрысціцца гэтая «адзіная надзея»... Адрачэцца. Каб цень не лёг, каб крыў божа, кар'еры не сапсуць, каб вылезці наверх... Баіцца, дрыжыць: а раптам не разбяруцца дый мяне як саўдзельніка... А мёртваму што, мёртваму ж не лягчэй? Мёртвым усё роўна, ім не баліць». Тут пісьменнік думае не толькі і, відаць, не столькі пра вайну, колькі пра чалавека і ягоныя паводзіны ў выключных абставінах.

Вайна наклала адбітак на лес многіх герояў, трывожнай і балючай памяццю прысутнічае ў іхняй свядомасці. Праўда, некаторыя, напрыклад, Высоцкі, гатовы спекуляваць на гэтым святым пачуцці. Прайдзісвет і злачынца за польскім часам і ў дні вайны, кіраўнік банды ў пасляваенныя гады, ён прыкінуўся такім ціхім, бяскрыўдным і спакойным абывацелем. Яго, як і Косміча, абураюць словы, кінутыя ў іхні адрас пасажырам цягніка — «тубыльцы». Высоцкага раздражняе, што ён павінен у нейкай глухамані сядзець і шукаць схаваны нямецкі архіў, які можа выкрыць яго як злачынцу. Раздражняе, што не знаходзяцца схаваныя каштоўнасці. І ён злосна іграе перад Космічам сваю ролю пакрыўджанага. У гэтай сцэне мы яшчэ не ведаем, хто ёсць хто, што Высоцкі — колішні здраднік і бандыт. І ўсё ж Косміч падсвядома адчуў нешта няладнае ў словах Высоцкага, і яму «стала раптам сорамна і ўспаміну, і таго, як я тады расхваляваўся». А ўспомніў Косміч выпадак, калі аднойчы ў вагоне ён асадзіў рэзкім словам пасажыра, які, гледзячы з акна вагона на прыдарожны беларускі пейзаж, прамовіў, што немцы мелі рацыю, называючы гэты

край «шайзеланд» (дрэнная краіна, зямля). Вось як атрымліваецца. Чалавеканенавісніцкая ідэалогія фашызму і мараль мешчаніна збліжаюцца. Пісьменнік, як той авадзень Сакрата, трывожыць і непакоіць грамадства, напамінае, якое гора прыносіць зло, у якой бы форме яно ні выяўлялася.

У гэтым сацыяльна-псіхалагічным і нават філасофскім творы аўтар, звяртаючыся да гісторыі, імкнуўся глыбей зразумець праўду жыцця, сэнс людскога існавання.

Высоцкі-Кулеш і Ганчаронак-Боўбель, злачынцы і бандыты, ува-сабляюць у рамане ўсё злое і адмоўнае. Раскрыўшы іхнюю сапраўдную сутнасць, Косміч у крытычны для свайго жыцця час кідае ў іх адрас наступныя словы: «Бо вам якраз і трэба было, каб людзі менш ведалі свой край і трывала забылі пра некаторых тыпаў і іх учынкi». Дзея ўсталявання праўды якраз і змагаюцца разам з галоўным героем супрацоўнікі органаў дзяржаўнай бяспекі Хілінскі і Шчука, вясковыя настаўнікі Змагіцель і Шаблыка, айцец Леанард Жыховіч, вартаўнік замка і касцёла Мультак, кіраўнік археалагічнай экспедыцыі Стася Рэчыц.

Каларытна выпісаны ў рамане Людзвік Лапатуха. Звычайны заходнебеларускі хлопец, ён за польскім часам, маючы універсітэцкую адукацыю, працаваў бібліятэкарам у магната Альшанскага. У гады вайны Лапатуха ўцёк з-пад расстрэлу. Пасля гэтага стаў вар'ятам. Але ў народзе ходзяць чуткі, што толькі ён ведае, дзе схавала айнца-манда перад адступленнем архіў і каштоўнасці магната Альшанскага. Гэты чалавек у кепцы казырком вазад, якога суправаджае картэж сабак, часта з'яўляецца ў рамане, як юрод у класічных трагедыях, каб сказаць прарочыя словы. Вось ён выкрыквае ў адрас старшыні калгаса Альшанскага, аднафамільца князя, і бухгалтара Ганчаронка словы: «Забойцы! Забойцы!» І тут жа пераключаецца на Косміча: «Ага, да праўды ідзеш? Тым хутчэй галаву скруціш. Абселі ўжо цябе, абселі». Успамінаць мінулае ён не можа. Гэта для яго агідна і балюча. Псіхіятр Лыганоўскі, пагаварыўшы з Лапатухам, прыходзіць да заключэння: «Не хоча ўспамінаць мінулае. Небяспечна. Многія людзі ў такіх выпадках начыста забываюць мінулае жыццё. Наступае так званая амнезія. Словам, калі ў такіх не аднаўляецца памяць, — лічы, усё згублена. Як правіла, забываюць нават імя». Аднак урач сцвярджае, што хворы многае, калі не ўсё, можа ўспомніць. Людзвік Лапатуха са сваім уяўным вар'яцтвам, са сваёй незагойнай ранай-памяццю пра мінулае, са сваёй безабароннасцю, душэўнай прасветленасцю і чысцінёй — адзін з самых глыбокіх і трагічных вобразаў рамана, вобраз сімвалічны і шматзначны.

Лыганоўскі, сусед Косміча, высокакваліфікаваны ўрач-псіхіятр, — апошні з роду Альшанскіх. Гэта па яго віне і з яго ведама ўчынены многія забойствы і вядуцца пошукі скарбаў роду Альшанскіх. Паказаўшы Космічу сваіх пацыентаў, ён кажа: «Многіх з іх не вылечыш. І саромецца няма чаго. Прыйдзе час, на гэтых, безнадзейных, мы накопім матар'ял надзеі для іншых». Здавалася б, ён занепакоены лёсам медыцыны. Але на людзей ён глядзіць толькі як на паддоследных істот, не болей. Ды і Косміча ён прывёз у бальніцу з той мэтай, каб намякнуць яму аб неабходнасці спыніць далейшыя росшукі таямніцы XVII стагоддзя і вінаватых у смерці Мар'яна Пташынскага.

Лыганоўскі — фігура злавесная і адначасова трагічная, вобраз складаны і неадназначны. Косміч на заключных старонках рамана асуджае яго як нягодніка і прахвоста, ганебна абьякавага да людзей. І разам з тым бачыць у ім высокакваліфікаванага спецыяліста і разумнага чалавека, які мог бы столькі карысці прынесці грамадству. Хілінскі таксама са шкадаваннем адзваецца пра Лыганоўскага: «Не зрабіўшы... амаль нічога людскага», як прызнаўся пры дазнанні Лыганоўскі, гэты апошні прадстаўнік магутнага калісьці роду атруціўся ў турэмнай камеры.

Вядомае выслоўе кажа, што каб змагацца з ворагам, трэба вывучыць яго. Лыганоўскі-Альшанскі дасканала вывучыў свайго асноўнага ворага — Косміча. І толькі аднаго, як ён прызнаўся, недацаніў у сваім саперніку — ягоную волю і таго, што ведамства Шчукі зацікавілася ўсім гэтым. Лыганоўскі ў Космічу ацаніў вартага саперніка, які «ведае мэта, умее ісці і ідзе».

Так, неабьякаваць да жыцця, увага да кожнага чалавека, сапраўдная любоў да радзімы, актыўная жывецкая пазіцыя садзейнічалі поспеху Косміча. З ягонай дапамогай былі знойдзены скарб Альшанскіх і архіў айнзацкаманды. Ён разгадаў таямніцу пра Валюжніча і Ганну-Гардзіславу Альшанскую. Спусціўшыся ў скаяпенне замка, людзі знайшлі два шкілеты, якія ляжалі блізкаблізка адзін да аднаго.

Пісьменнік піша: «Я ведаю, як вы зараз паглядзіце на мае апавяданне».

Меладрама? Гамлет з чэрапам? Шкілеты флінтавых ахвяр на «Востраве скарбаў»? Баярын Орша?» У гэтым выказванні выявілася сутнасць асобы мастака. Усё гэта сапраўды магло здацца меладрамай, каб толькі не адзін маленькі, але шматзначны штрых: пад тазавымі касцямі жанчыны ляжалі костачкі дзіцяці, якое не нарадзілася. Вось яно, жывецкае ва ўсёй яго аголенасці — поўнае драматызму і трагедыі. І не варта нічога выдумляць, чаго не было ў жыцці. Пісьменнік

сцвярджае, што «выдумшчыкаў такіх меладрам паложана, уласна кажучы, біць па мордзе».

І калі Косміч пакідае Альшаны, то пра людзей, якія прыйшлі яго праводзіць, думае, што гэта былі ягоныя людзі, яны сталі яму блізкімі. Тут ён знайшоў каханне: неўзабаве Косміч жэніцца са Стасяй.

У рамане «Чорны замак Альшанскі» Караткевіч дасягнуў асаблівай свабоды самавыяўлення, зрабіў, і не без поспеху, нават спробу вызначыць характар сваёй творчасці. Адзін з герояў з лагоднай іроніяй і мяккім гумарам кажа пра Караткевіча наступнае: «А нішто сабе. Толькі чумава нейкі, дурашны. Левай рукой правае вуха цераз галаву чухае... Ніколі не ведаеш, чаго ад яго чакаць». І гэта сапраўды так. Ягоная характарыстыка ўласнай асобы, пры пэўным іранічным і гарэзлівым адценні, надзвычай трапная і дакладная. Калі ў яго папярэдніх творах узаемадзейнічалі рэалістычны і рамантычны пачаткі, то ў «Чорным замку Альшанскім» дамінуючым і вызначальным, асабліва пры паказе сучаснасці і недалёкай мінуўшчыны, з'яўляецца рэалістычны. Бывае, героі ўнутрана пратэстуюць супраць рэалізму, але, як і раней, яны пратэстуюць, паводле слоў самога пісьменніка, супраць таго паршывага нашага рэалізму, які дазволіў Космічу вытлумачыць таямніцу з'яўлення на сцяне замка адбіткаў манаха і жанчыны, а тым самым здолеў «такую казку, прыгажосць такую ў друз расшкуматаць».

Тут пісьменнік імкнецца паказаць жыццё ва ўсім багацці і разнастайнасці, стварыць характары не толькі рамантычна яркія, але і рэалістычна праўдзівыя, тыповыя, шматгранныя, якія дзейнічаюць і раскрываюцца часам у некалькі незвычайных, але вельмі рэальных жыццёвых абставінах. Ён засяродзіўся, задумаўся над сутнасцю жыцця і смерці, надсэнсам людскога існавання. Аднак і ў гэтым рамане пазнаецца ранейшы Уладзімір Караткевіч, неўтаймаваны, неспакойны і адначасова жыццелюбівы, пяшчотны і лірычны. І ў гэтай кнізе шмат аўтарскіх адступленняў, якія сведчаць пра адзнакі таленту і светаадчування мастака, вызначаюць паэтыку твора. Пісьменнік як бы між іншым, але вельмі сур'ёзна папракне беларускіх вучоных, што яны «так і не ўдасужыліся за сто год даследаванняў зрабіць адносна поўны слоўнік старабеларускай мовы» ці заўважыць, што «славутая Мала-Мажэйкаўская царква, шэдэўр наш, на самай справе стаіць у вёсцы Мураванае».

Караткевіч па-ранейшаму шмат думае пра беларускі нацыянальны характар, пра гістарычны лес беларускага народа. Паказальны дыялог Косміча і Шаблькі:

«— Н-на,— сказаў урэшце я,— зямелька ў вас з фокусам!., страшнаватая. І на кожным кроку фардыбачыць, як неаб'езджаная кабыла.

— А гэта таму, — сказаў Шаблыка, — што мы на сабе ездзіць нікому не дазвалялі».

Галоўны герой разважае: «Добры ўклад унеслі браткі-беларусы ў культуру свайго і братняга, польскага, народаў... І потым, не будзь гэтых людзей, не выраслі б на гэтай глебе ні Баршчэўскі, ні паэтытан, ад уласнай беднасці падораны намі Польшчы». І ў гэтым выказванні няма адзнак правінцыялізму. Сапраўды, беларуская зямля дала многіх славурых людзей, у тым ліку і выдатнага польскага паэта Адама Міцкевіча.

Караткевіч закранае і такое пытанне, як захаванне помнікаў архітэктуры і ўвогуле духоўнай і матэрыяльнай культуры беларускага народа. Што казаць, часта сустракаліся ў тых гады выпадкі, каалі аснова старажытнай будыніны была падмуркам для кароўніка, а на помнік архітэктуры гналі бульдозер.

У сваім рамане пісьменнік выступіў супраць духоўнага спусташэння чалавека. Ён імкнуўся раскрыць не прыватную і займальную гісторыю, што здарылася з ягоным героем, а паспрабаваць выявіць павязь паміж мінуўшчынай і сучаснасцю, раскрыць жыццё ва ўсіх яго складанасцях і супярэчнасцях, сцвердзіць думку пра непераможнасць і ўсемагутнасць добра і чалавечнасці.

Косміч, Шаблыка, Змагіцель, Хілінскі і іншыя станоўчыя героі рамана неаб'якавыя да зла і несправядлівасці. Сумленныя людзі, яны вераць, што «помета ўсё ж ёсць... За кожную кроплю крыві, за кожную слязу. Не цяпер, дык заўтра. Не самому, дык нашчадкам». І разважаюць яны на ўзроўні персанажаў класічных твораў. Нагадаем хоць бы герояў Дастаеўскага з іхнім пакутлівым роздумам над многімі праблемамі людскога быцця.

Роздумам над лёсам чалавечым і над прызначэннем творцы Уладзімір Караткевіч блізкі і да Максіма Гарэцкага. Так, беларускі аўтар у драматызаванай аповесці «Антон» Гарэцкага мукі галоўнага героя і прычыну ягонага самагубства бачыць у драме чалавечага духу. Апаведальнік на заключнай старонцы твора паведамаляе: «Схадзіў я на наклон крыжу твайму пахіламу, Антоне, пасядзеў пад бярозкаю шумна-ціхаю, падзівіўся на край родны беларускі і

— Жыць!

Вечны спакой табе, Антоне, і табе, Іванька!

Я цвёрда стаю... Расце нешта непамернае ва мне... Павадыры! Дзе вы? Браты, сястрычкі, ідзіце за мною. Дзядзінка! Выстагнаўся твой пляменнік.

Галоўны герой рамана Караткевіча ў эпілогу сцвярджае, што ён пастараецца «пражыць жыццё, рэшту яго спаўна... Адаць сябе поўнасцю братам». І тады ён пойдзе на спатканне з Богам, калі ён у яго ёсць, і скажа Богу: «Я адрабіў спаўна і па сваёй ахвоце сваю катаргу на зямлі. Я зрабіў нават болей таго, што мог. І не для сябе, а дзеля іх, дзеля гэтага акіяна, народа майго».

І заканчваецца твор шматзначнай і красамоўнай фразай: «О, жыццё!»

Гэтыя і многія іншыя радкі сведчылі пра глыбока гуманістычны змест твораў Караткевіча, пра яго самаахвярнае служэнне мастацкаму слову. Вернасць свайму народу азначала для пісьменніка вернасць вялікім гуманістычным прынцыпам добра і справядлівасці. І ён ніколі не саступаў з таго шляху, які выбраў.

Уладзімір Караткевіч — пісьменнік з выразна выяўленым лірычна-рамантычным талентам. У гістарычных рэчах ён, ствараючы дасканалыя малюнкi мінуўшчыны, гістарычныя калізіі часцей за ўсё перамяшчае ў сферу рамантычнага канфлікту чалавечнасці, высакароднасці з жорсткасцю, эгаізмам, духоўнай чэрствасцю, цынiзмам. Героі ягоных твораў (Андрэй Грынкевіч, Раман Ракутовіч, Андрэй Беларэцкі, Алесь Загорскі) актыўна выступаюць супраць несправядлівасці, яны шукаюць падтрымку ў простым народзе, збліжаюцца з ім, захоўваюць пры гэтым воблік рамантычнага героя, які здзяйсняе подзвіг.

Уладзімір Караткевіч валодаў непаўторным і дзівосным талентам, здольнасцю бачыць ідэальнае і гарманічнае ў чалавеку, жыцці і прыродзе. Аўтар адчуваў прыгожае ў жыцці. Аднак гэта было не спакойнае сузіранне навакольнага свету. Яго трывожыла праяўленне бездухоўнасці ў людзях, ён абуджаў у чалавеку добрае і чалавечнае. Пісьменнік быў непрымірым да зла ва ўсіх формах яго праяўлення, ён змагаўся за чалавека, хацеў бачыць яго лепшым і прыгажэйшым.

¹⁷ Гарэцкі М. // Збор твораў: У 4 т. Мн., 1985. Т. 2. С. 268.

ТРАГІЗМ І ВЕЛІЧ ГІСТОРЫ

Плённа прадаваў Уладзімір Караткевіч і як драматург. У сакавіку — красавіку 1957 года ён закончыў сваю першую п'есу «Млын на Сініх Вірах». У тым жа годзе на рэспубліканскім конкурсе яна была адзначана прэміяй, а ў 1959 годзе пастаўлена на Беларускам тэлебачанні. Упершыню апублікавана пасля смерці пісьменніка ў ягонай кнізе «Старыя беларускія хронікі» (1988).

Сябар школьных гадоў Уладзіміра Караткевіча Леанід Крыгман успамінаў, што гэты твор амаль поўнасю быў напісаны ў першыя пасляваенныя гады («Полацак», 1991, № 9). Сам пісьменнік назваў яго гераічнай драмай. У «Заўвагах для артыстаў» лічыў, што п'еса мае дзве асаблівасці. Па-першае, з'яўляецца драмай рамантычнай. І, па-другое, яе галоўным героем аўтар «жадаў зрабіць народ, добры і памяркоўны да сяброў, люты і бязлітасны да ворага».

Падзеі драмы адбываюцца ў маленькім беларускім гарадку і яго ваколіцах на працягу 1941-1942 гадоў. Горад вось-вось павінен захапіць вораг. З рэпрадуктара чуюцца ўсхваляваныя заклікі дыктара Веткі да змагання. Старшыня гарвыканкома Каляда і прадстаўнік з вобласці Пятро Лаўрановіч становяцца партызанскімі камандзірамі. Дырэктару музея Дзюбку яны прапаноўваюць трымаць у горадзе канспіратыўную кватэру, стаць камерсантам і гандляваць старажытнасцямі-падробкамі. Млынару Цыкмуну Асінскаму, ягонай дачцэ Марысі і сыну Лаўрановіча Андрэю даручаюць малоць для партызанаў збожжа ў млыне, які знаходзіцца ў глухіх нетрах пушчы, у мясціне Сінія Віры. Андрэй, сябар Марысі з дзяцінства, кахае яе. А яна кахае Віктара Сміхальскага, камсамольскага работніка, які як сувязны паміж партызанамі і горадам таксама знаходзіцца на млыне. У бліжэйшай вёсцы жыве знахарка і народная лекарка Тэкля Каваль. Яна ў выпадку небяспекі павінна папярэдзіць аб гэтым насельнікаў млына. У далейшым адбываюцца падзеі, у якіх раскрываюцца высакароднасць, мужнасць і гераізм Тэклі Каваль, Андрэя, Марысі і выяўляюцца эгаізм, баязлівасць, дэмагогія і здрада Віктара.

У п'есе ёсць эфектны і прыгодніцкі элементы, не пазбаўлена яна часам літаратуршчыны і сацыялагічнасці, выказванні персанажаў становяцца іншы раз патэтычнымі, напышлівымі і рытарычнымі. Але гэты твор адметны сцвярдзальным натрыятычным пафасам, моцнай і трывалай жыццёвай асновай, глыбокімі і змястоўнымі вобразамі.

Народная мудрасць уласціва Цыкмуну Асінскаму. Як цэльны характар раскрываецца Тэкля Каваль. Яна магла не толькі лячыць зёлкамі і замовамі людзей, падтрымліваць спагадлівым словам Ма-

рысю, але і атруціць багуном нямецкіх афіцэраў. Захопленым гісторыяй, іранічна-скептычным у светапоглядзе і моцна ўлюбёным у родную зямлю выступае Дзюбка. Ён разважае, што «беларусы гэта не проста белья валасы, блакітныя вочы, сем коп лапцей, «Лявоніха» і паўстанне Мурашкі», але і думае пра чорнавалосага гродзенца, далёкі продак якога быў яцвягам, пра татарына, які здаўна тут жыве. Прыходзіць да вываду, што «найвялікшая таямніца на зямлі — таямніца народа», сцвярджае: «Мы добрыя, жаласлівыя, вельмі ціхмяныя, гасцінны народ, але няхай паспрабуюць прыціснуць нас, задраць за жывое — з пекла дастанем». Дзюбка верыць, што ягоны народ выстаіць. Свой погляд на беларусаў адчуваецца і ў інтэлектуальных сентэнцыях вонкава ліберальнага нямецкага каменданта Адлерберга, які лічыць тутэйшых мужыкоў прымітыўнымі і жахлівымі, але адначасова і выказвае сваё захапленне культурай тутэйшага краю. Яскрава выяўляецца сутнасць Віктара Сміхальскага і ў ягоным стаўленні да свайго народа: «А я гэтым «народам» пагарджаю! Што ў яго? Самы бяздарны народ ва ўсім свеце». Дзеля захавання ўласнага жыцця Сміхальскі неўзабаве здраджвае каханню, сябрам, даручанай справе. І памірае нікчэмна і ганебна.

Аўтар выказвае свае сімпатыі да пяшчотнай Марысі, якая верыць у лепшую будучыню свайго народа, да нязломнага і мужнага Андрэя, які кажа сваім ворагам: «О, які пярун грымне над вашай галавою, калі ўстане на ўвесь рост мой народ!» У фінале п'есы яны зведалі сапраўднае шчасце ўзаемнага, моцнага і прыгожага кахання. І загінулі годна, з думкай, што памяць пра іх пройдзе праз стагоддзі.

У канцы 50-х гадоў XX стагоддзя адбываюцца падзеі драмы «Трошкі далей ад Месяца». Напісана яна была хутчэй за ўсё зімой 1960 года ў Маскве, аб чым згадвае пісьменнік у аўтабіяграфіі «Дарога, якую прайшоў» (21-я папка яго хатняга архіва). Упершыню надрукавана ў ягонай кнізе «Творы» (1996).

Да Багуслаўскага, галоўнага архітэктара невялікага, але і не малага горада, прыехаў яго стары сябра Вярыга, які па хлуслівым даносе ў 30-я гады быў беспадстаўна асуджаны. У выніку распалася сям'я. Атрымаўшы волю, ён хоча знайсці таго, хто на яго данёс. І яшчэ ён прагне працы, дзейнасці.

Падзеі мінулых гадоў паўплывалі і на Багуслаўскага. Ён вырашыў жыць дзя сябе, стаў абыякавы да ўсяго. У выніку безгустоўным стала архітэктурнае аблічча горада. Ды і сам ён стаў іншы.

У п'есе шмат увагі адведзена маладому пакаленню, у першую чаргу сыну Багуслаўскага, васемнаццацігадоваму студэнту-філолагу Сяргею, яго адносінам з дзяўчатамі Наташай і Анэляй, з бацькамі, са

старой нянькай Альжбетай, з Вярэгам. Рамантычны і наіўны Сяргей уяўляе свайго бацьку героем, крышталёвым чалавекам. Але потым, калі даведаўся, што той пад уплывам загадчыка ашчаднай касы Бяскішкіна браў хабар і займаўся іншымі несумленнымі справамі, то хацеў нават кончыць жыццё самагубствам. Духоўная драма юнака перарастае ў канфлікт з бацькам. Сяргей пакідае родны дом і разам з Наташай хоча самастойна і па-новаму ўладкаваць сваё жыццё. Перабіраецца да сястры і нянька Альжбета. Вярэга, даведаўшыся, што данос на яго напісаў Бяскішкін, гнеўна асуджае і выганяе з хаты Багуслаўскіх гэтага чалавека. Ён таксама пакідае хату Багуслаўскага, едзе на поўдзень вобласці будаваць завод, думае, што ягоны сябар забытаўся ў жыцці, верыць, што ён стане іншым. У канцы п'есы Багуслаўскі разбівае аб падлогу падораную Бяскішкіным вазу, а жонка суцяшае яго: усё будзе добра.

Драма «Трошкі далей ад Месяца» не пазбаўлена павярхоўнасці ў раскрыцці канфлікту паміж персанажамі. Аднак ёсць у ёй праўдзівыя і пераканаўчыя жыццёвыя сітуацыі, індывідуалізаваныя характары. Гэта і Сяргей са сваім юнацкім максімізмам. І ягоны бацька, які паводзіў сябе паводле тых абставін, у якіх апынуўся. І празмерна дасведчаная ў жыцці і прагматычная Анэля, аднакурсніца Сяргея. І мяшчанская сям'я Бяскішкіных. І ўмудраная жыццём, ласкавая і клапатлівая Альжбета. І нязломны ў сваіх прынцыпах і перакананнях Вярэга, які шмат перажыў у жыцці і не страціў любові да чалавека і веры ў яго.

У лютым 1963 года ў Чалябінску Уладзімір Караткевіч напісаў «Руна пра Кастуся», адзін з ранніх варыянтаў п'есы «Кастусь Каліноўскі». Няпростым быў шлях гэтага твора да гледача і чытача. 22 мая таго ж года ён разглядаўся на мастацкім савеце тэатра імя Янкі Купалы (БДАМЛІМ, ф. 126, воп. 1, спр. 277). Праз некалькі месяцаў, 30 жніўня, была закончана п'еса пад назвай «Кастусь Каліноўскі». Знаходзілася на рэцэнзаванні ў ЦК КПБ. Мела некалькі варыянтаў. 17 лютага 1971 года абмяркоўвалася на пасяджэнні секцыі драматург!! Саюза пісьменнікаў Беларусі. І толькі ў 1978 годзе была пастаўлена Віцебскім драматычным тэатрам імя Якуба Коласа (рэжысёр Валерый Мазынскі). Упершыню апублікавана ў шостым нумары часопіса «Польмя» за 1980 год.

Калі ў рамане «Каласы пад сярпом тваім» апісаны падзеі пярэдняга паўстання 1863-1864 гадоў, то ў драме апісваецца само паўстанне. У ёй прысутнічаюць рэальныя гістарычныя персанажы і народжаныя фантазіяй аўтара героі, а таксама фантастычныя дзеючыя асобы.

Як і ў рамане, у драме паказана складанасць і супярэчлівасць паўстання. Ужо на пачатку твора было адзначана, што сяляне, ашуканыя царскай прапагандай, нярэдка распраўляліся з кіраўнікамі паўстанцкіх атрадаў ці выдавалі іх царскім уладам. Кастусь Каліноўскі, выратаваўшы камандзіра паўстанцаў Вастравуха ад гневу сялян, у аднас апошніх кідае словы: «Ах-х, якая ж вы яшчэ цемра, якая слепата, калі — свае! — сваім галовы сячэце!»

Драматург, як і ў прозе, і тут выявіў асаблівую прыхільнасць да людзей, якія нават у выключных і цяжкіх сітуацыях не страчваюць пачуцця гумару, бадзёрасці і аптымізму. У Каліноўскага выклікае сімпатыю памешчык Заруба: «Нашага духу чалавек! Смехам віруе, як кацёл... А таму, што ты смяешся. Нават сярод пакут... Таму што любіш Беларусь». У крытычны момант, калі паўстанне пацярпела паражэнне, Каліноўскі імкнецца падтрымаць маральна сваіх папалчнікаў па барацьбе: «Лягчэй вам стане, калі я плакаць буду? Жартуйце, хлопцы, жартуйце... Каб не вершы, не жарты — ета ж проста нам усім перавешацца трэба было б... самім... не чакаючы мураўёўскай ласкі...»

Падзеі драмы разгортваюцца на Гродзеншчыне, у Вільні, Пецярбурзе, Мінску, згадваецца Магілёўшчына, у прыватнасці Доўгая Круча, на беразе Дняпра, дзе ўрадавае войска разбіла паўстанцаў.

«Кастусь Каліноўскі» — твор гераічны. У ім, як і ў рамане «Каласы пад сярпом тваім», Каліноўскі выступае як непрымірны вораг самадзяржаў і патрыёт роднага краю. Гэта чалавек вялікай сілы волі, цвёрдага характару і адначасова чысты і ўзвышаны па сваіх ідэалах. У размове з царом Мураўёў так яго характарызуе: «Гэта ўтрапёны фанатык, чалавек каменнай волі, вялікага розуму, таленту... гэта асоба нечалавечай нянавісці да вас... Ён таленавіты арганізатар, ваявода, публіцыст. Ён любіць сваю ідэю... Але кожны нумар яго газеты — выбух». Грамадзянская пазіцыя Каліноўскага выразна выяўляецца ў яго адносінах да белага жонду, прадстаўнікі якога здрадзілі ідэю паўстання і паставілі ўласна польскія нацыянальныя інтарэсы вышэй за беларускія нацыянальныя, а таксама за сацыяльныя. Каліноўскі ў размове з сялянамі прамаўляе: «Мы, чырвоны ўрад, гаворым: зямлю — браць. Паноў лютых — вешаць. І благаслаўляем вас на гэта. Белья здрадзілі — выспятка ім. Затое мы — за вас. Да канца». Ён выступае за нацыянальнае раўнапраўе, за тое, што «трэба абавірацца на мужыка». Драматург падкрэслівае сапраўднае чалавекалюбства Каліноўскага: «Што я? Я і жыву толькі таму, што для іншых». Гэты чалавек не здраджвае сваёй ідэі. Да яго ў каземат заходзіць Мураўёў. Прапануе адмовіцца ад сваіх перакананняў, што выратуе яму жыццё, забяспечыць у будучым бліскучую кар'еру. Каліноўскі рашуча адмаўляецца ад такой

прапановы: «Рэнегат. Вам трэба для заспакаення рабіць другіх падобнымі да сябе... Але я гэтага... апошняга... вам не падару... граф-вешальнік». Тут сцвярджаецца маральная і духоўная перавага Каліноўскага над Мураўёвым, былым дэкабрыстам, а потым дзяржаўным саноўнікам, які здрадзіў ідэалам сваёй маладосці і пад кіраўніцтвам якога было задушана і патоплена ў крыві паўстанне 1863-1864 гадоў.

Шматзначнымі з'яўляюцца заключныя сцэны драмы. У камеру да вязня прыходзіць постаць жанчыны ў чорным, якая сімвалізуе Беларусь. У гэтым месцы набіў большую пераканаўчасць і праўдзівасць і вобраз самога Каліноўскага. Драматург выкарыстаў ягоньы «Лісты з пад шыбеніцы» з вядомым вершам «Марыська чарнаброва, галубка мая!..». Падкрэсліваючы дэмакратызм Каліноўскага, аўтар прыводзіць наступныя яго словы: «У нас няма дваран. У нас усе роўныя». Паміраючы, Каліноўскі верыць у лепшую будучыню свайго краю:

Ты будзе ш паміраць. Ды толькі ведай,

Бясмертны ты, як фенікс, мой народ...

Драматург раскрывае характар і рухаючыя сілы паўстання. Аднак асобныя мясціны драмы з'яўляюцца трохі прыгодніцка павярхоўнымі і патэтычнымі. Меладраматычнымі атрымаліся і некаторыя любоўныя сцэны. Іншы раз дыялогі становяцца расцягнутымі, і тады страчваецца вастрыня сюжэта, знікае напружанасць і дынамізм дзеяння.

Лепшымі з'яўляюцца тыя мясціны драмы, дзе сутычка сялян з урадавым войскам паказваецца як карнавал, як народны танец, калі, нібы ў класічных трагедыях, гучаць галасы фантастычных дзеючых асоб, калі на сцэне з'яўляецца юрод. Уладзімір Караткевіч у гэтым творы выявіў здольнасць вырашаць самыя складаныя мастацкія задачы, прыкметна ўзбагачаючы тым самым беларускую драматургію.

Як гераічную трагедыю рамантычнага плана можна вызначыць таксама драму «Званы Віцебска» (1973), у якой аўтар звярнуўся да падзей Віцебскага паўстання 1623 года.

Пісьменнік адзначаў, што задума гэтай драматычнай хронікі з'явілася ў яго даўно, і толькі чыстай выпадковасцю растлумачваў тое, што яна была напісана да 350годдзя паўстання і 1000-годдзя Віцебска. 29 жніўня 1974 года п'еса з поспехам была пастаўлена Віцебскім тэатрам імя Якуба Коласа (рэжысёр Валерый Мазынскі). Уладзімір Караткевіч быў на прэм'еры спектакля і з'яўляўся ганаровым госцем на ўрачыстасцях, прысвечаных 1000-годдзю Віцебска. Упершыню апублікавана ў часопісе «Польмя» (1977, № 6). Была высокая ацэнена літаратурнай грамадскасцю і крытыкай.

Гэта манументальная, рамантычна прыўзнятая п'еса са шматлікімі масавымі сцэнамі і шырынёй дзеяння. Пачатак у яе велічны і

эпічны: «Гэта было роўна 350 год таму. Чалавецтва змучылася ў рэлігійных войнах XVI стагоддзя. Многім людзям здавалася, што нават змрок Сярэднявечча — лепшы, бо ў ім была раўнавага духоўная.

...На беларускія землі быў дасланы для вайны з ерасямі, увядзення уніі, саюзу з Рымам і знішчэння іншаверцаў — біскуп Іасафат Кунцэвіч.

Хто не згодзен — плаха, хто гаворыць і думае па-свойму — меч. І таму XVII стагоддзе было асабліва страшнае для Беларусі, якая ніколі яшчэ не стаяла так блізка да загібелі». І гэты голас прагучаў у бясконца чорнай прасторы сцэны трывожна і гучна, як звон. У старажытным і слаўным горадзе Віцебску неспакой. Гарадская плошча, нібы мора ў непагоду, бурліць тысячамі людскіх галасоў, якія зліваюцца ў адну таямнічую і неспакойную мелодыю. Кожны паасобку ўваходзіць у агульнае цэлае, імя якому народ. Драматург дасканала перадаў гэты трывожны і неспакойны стан людской масы. Ён не пазбягаў грубасці мовы, так званай простанароднасці. У натоўпе чуюцца трапныя народныя выслоўі і параўнанні.

І вось зычным голасам да грамады прамаўляе Пасіёра, гістарычная асоба, завадатар паўстання 1623 года ў Віцебску: «Людзі слаўнага места Віцебскага! Каменем мураванага! Дубам чорным апаясанага! Упрыгожанага безліччу званіц і палацаў! Багатага разумнымі дзядзямі, магутнымі мужамі, жонкамі, што як вясёлкі. Чыстага водамі, зялёнага садамі, працавітага і кніжнага... Еаб мір зберагчы, мы згадзіліся былі і на унію. Хай будуць два народы, польскі брат ды наш, пад адным пачалам папы. Хай бы пакінулі нам абрады нашы і мову...»

Уладзімір Караткевіч у гэтай драме імкнецца быць гістарычна дакладным пры ўзнаўленні падзей далёкай мінуўшчыны. Гаворачы пра Іасафата Кунцэвіча, драматург адзначае, што яго за фанатычны дэспатызм і жорсткасць у народзе прызвалі «душаватам». Ён гвалтоўнымі сродкамі насаджваў унію. Таму адчуваў моцны адпор праваслаўных у Вільні, Магілёве, Оршы, Полацку.

Да Кунцэвіча пасланцы віцебскага магістрата прыйшлі «прасіць вольнасці і правоў». Народ не прымае унію. Людзі дакараюць біскупа за ягонае адступніцтва. Ён спрабуе пераканаць іх у правільнасці і неабходнасці сваіх дзеянняў.

Драматург паказвае рэзкае размежаванне ў тагачасным беларускім грамадстве. Пасіёра гняўліва сцвярджае: «То што мы будзем? Цярпець? Магнацтва, акрамя нямногіх, здрадзіла, запляміўшы наш гонар. Яны цяпер па-чужынску цвэнкаюць, усе гэтыя тышкевічы, агінскія, валовічы, сангушкі, сапегі, браніцкія, аскеркі, храптовічы і іншыя, імя іх — легіён. Ім ужо мова Кірылы з Турава, Скарыны і Цяпінскага

— грубая, як калі ў жываце бурчыць. Псы. Ледзь не адны мы заста-ліся, мы, просты народ». Колькі жывой страсці і болю ў гэтых словах! Вольха, залатых спраў майстар, заклікае на зло адказаць злом, за забойства — забойствам. Поп Ія сцвярджае: «Справа на тое пайшла, ці быць, ці заставацца нам у веці вякоў — і давеку — тым, чым мы ёсць». У народзе наспявае бунт.

Кунцэвіч паступае так, як яму патрэбна. Дзеля ўмацавання ўлас-ных пазіцый ён сілай хоча аддаць Багусю, дачку аднаго з віцебскіх радцаў, замуж за багатага магната. Тая адмаўляецца. Асуджае уніятаў за забойства яе бацькі, брата і іншых людзей. І не адчай, а высака-роднасць і нязломная духоўная сіла кіруюць ёю, калі яна прамаўляе: «Прадалі нас паны, прадалі сільныя. Адны мы засталіся, просты на-род... Але мы — народ. Гэтым усё сказана. Мы — народ». Народ, сапраўды, нельга знішчыць.

Віцьбічы сумесна з жыхарамі іншых гарадоў выступаюць суп-раць уніятаў, на чале людскога натоўпу стаяць «людзі, якіх паважае ўсё Віцебскае, усё Полацкае ваяводства...» Біскуп занепакоены, пачы-нае сумнявацца.

Уладзімір Караткевіч паказаў Кунцэвіча не толькі як рэлігійнага фанатыка і забойцу, але і як ахвяру свайго часу, пэўных абставін і той догмы, якой ён служыў. Яму раптам стала страшна за свае разбоі: «Можа, і сапраўды досыць... Гэтых людзей, гэтых... вартых... найлеп-шага ў свеце... мяцежнікамі... Досыць! Досыць!» Біскупу вочы на свет адкрывае ягоны духоўнік, езуіт Касінскі, як і іншыя адмоўныя персанажы п'есы, асоба не шаржыраваная і не спрошчаная: «Ўвесь твой шлях — гэта не ты, вялікі дзеяч веры, вялікая асоба гісторыі. Думаец, гэта ты задзіраў гэты народ? Гэта мы — тваімі рукамі і тваім языком, тваімі ўчынкамі, тваімі думкамі, добрымі і блгімі. Рабілі мы. Але адказваць будзеш ты». Біскуп адчуў трагізм свайго становішча, стаў духоўна відушчым. Аднак для аўтара і ў гэтым выпадку важнай з'яўляецца народная ацэнка, народная памяць. Гараджане забіваюць Кунцэвіча. Ён гіне ганебнай смерцю.

Ніхто не выдае ўладам забойцы Кунцэвіча. Караюць паўстанцаў, хвошчуць гнойнымі бізунамі званы. Красамоўна гучаць словы, сказа-ныя на эшафоце Ропатам: «Ніхто не вырве нас з іхніх кіпцороў, калі не вырвемса самі... ніякім розумам, ніякім гвалтам нельга дасягнуць таго, каб у Віцебску не было Віцебска, каб на нашай зямлі не было нашай зямлі». Нельга забіць народ, нельга адабраць у яго памяць — такая галоўная думка твора. Каб сцвярджаць гэта ў першай палове 70-х гадоў XX стагоддзя, трэба было мець грамадзянскую мужнасць і смеласць.

У 1982 годзе, прымеркаваная да 100-годдзя з дня нараджэння Янкі Купалы, з'явілася ў друку («Маладосць», № 8) і была пастаўлена Беларускай рэспубліканскай тэатрам юнага гледача (рэжысёр У. А. Караткевіч) драма «Калыска чатырох чараўніц» (напісана ў 1981 годзе), сацыяльна-філасофскі твор пра дзіцячыя і юнацкія гады беларускага песняра.

Ужо ў фантастычна-казачным пралогу драматург сцвердзіў думку аб тым, што на свет з'явіўся незвычайны чалавек, які ў будучым стане выразнікам народных мар і спадзяванняў. Чатыры чараўніцы прарочаць яму лес. Адна з іх, Блакітная, кажа: «І мы заўсёды стаім ля калыскі тых, хто адарве кавалак ад рота і дасць загнанаму, хто памагае не толькі людзям, хто памагае цэламу народу стаць на ногі. Калы тых — заўжды». І яшчэ яны прарочаць, што няпростым будзе шлях паэта:

«Ч а ц в ё р т а я. ...І праўда, што за жыццё без слёзак?.. Нішто-о, гэтым дабром я яго забяспечу. Шмат чаго я нарабіла ягонаму роду ў мінулым. А ён сэрбане больш за іх усіх разам.

Т р э ц я я. Што ж, сэрца мудрых у доме плачу.

Ч а ц в ё р т а я. Ён будзе гадамі блукаць упоцёмку.

П е р ш а я. І выйдзе на святло.

Ч а ц в ё р т а я. І аслепне ад яго.

Д р у г а я. І выведзе на яго іншых.

Ч а ц в ё р т а я (амаль у ярасці). Ён памрэ далека ад роднай зямлі.

П е р ш а я. І вернецца ў яе. І давеку застанецца з ёю».

Нягледзячы на ўсе прароцтвы Цёмнай (Чацвёртай) чараўніцы, аптымістычна і жыццесцвярджальна гучаць словы першых трох чараўніц — Белай, Блакітнай і Залатой, што сімвалізуюць сабой усё святае, чыстае і добрае, якія ў значнай ступені з'яўляюцца ўвасабленнем роднай зямлі, Белай Русі, блакітнага колеру азёр, рэчак і неба над ёю, шчаслівай, залатой яе будучыні.

Сімвалічным быў час нараджэння паэта (на Купалле), сімвалічнае і яго імя — «Янаў на Беларусі тысячы», сімвалічнай будзе і місія паэта-змагара, які, паводле слоў Першай чараўніцы, «будзе з тых, хто нанава, з пустэчы і папёлаў, з занядбанна створыць яе», абудзіць ад спакоўвечнага сну сваю бацькаўшчыну, свой народ. І гэтыя два паняцці — «бацькаўшчына» і «народ» — стануць вызначальнымі для маладога Купалы.

Выкарыстоўваючы многія факты і дэталі з жыцця паэта (гісторыя роду Луцэвічаў, іхняе месца жыхарства, першыя друкаваныя творы паэта на польскай мове, ягоная любоў да кніг), драматург за-

сяродзіў увагу на паказе яго адносін з бацькамі і з былым удзельнікам паўстання 1863-1864 гадоў Зыгмунтам Чаховічам, хто, безумоўна, прыкметна ўплываў на фармаванне светапогляду маладога Купалы.

Бацька паэта, абураны царскімі законам!, якія пазбавілі ягоных продкаў шляхецтва і перавялі ў мяшчане, падатковае саслоўе, кажа свайму сыну: «Хлеба нам, акрамя вось гэтых рук, ніхто не дасць. Я цябе да памяці клічу. Каб не забываў, што жывеш у краіне нягоднікаў... Але ж Справядліvasць на нашай зямлі свінні з'елі. Што мне ў гэтым, ці пан сам пан, ці пан у пана служыць? Ты вось мне скажы: Справядліvasць дзе?» Драматург выказвае не толькі асабістую крыўду бацькі паэта, але і выкрывае сацыяльныя заганы тагачаснага грамадскага ладу. Не магло быць справядліvasці там, дзе пануюць няроўнасць і прыгнет, якія паслужылі прычынай смерці Марысі, абуджалі бунтарскі дух у сагнанага арандатара Стафана Каляды, выклікалі гнеўныя, выкрывальныя словы ў былога паўстанца Чаховіча.

Драма прасякнута прадчуваннем будучых сацыяльных перамен. Трывожная грамадская атмасфера напаўняе ўсю істоту Янкі прадчуваннем яго ўласнай місіі паэта-змагара. У паэце жыве гэты магічны ўнутраны, таямнічы голас, які грамадскае шчасце ставіць вышэй за асабістае і які кліча яго «на свет цэлы», куды трэба было вынесці набалелыя пытанні роднага краю. У душы юнака нараджаецца думка аб нацыянальнай прыналежнасці. Як і Алесь Загорскі з «Каласоў пад сярпом тваім», Янка прыходзіць да ўведавання, што нельга болей цярпець сацыяльны здек і нацыянальны прыгнет. Народ трэба абуджаць, зваць на змаганне. Асаблівая адказнасць і надзея ўскладаліся на маладую беларускую інтэлігенцыю. І гэта добра разумеў малады Купала. Красамоўна гучыць дыялог Янкі і маці:

«М а ц і. Ты ж і так самы з нашых навучаньх на наваколле.

Я н к а. Беднае наша наваколле.

М а ц і. Было так і будзе.

Я н к а. Было. Не будзе. Пайду слухаць галасы. Шукаць свой Голас.

М а ц і. Дзе, сыноч? Аднялі наш голас.

Я н к а. Знайду. А дзе? Не ведаю... Дзе-нідзе — знайду».

Уладзімір Караткевіч у драме прыводзіць урыўкі з твораў Купалы, звяртаецца да некаторых тэм, ідэй і вобразаў ягонай паэзіі (вобраз раскіданага гнязда, тэма гістарычнай памяці народа, жыццё бяздольнага беларускага мужыка), закранае пытанні нацыянальнай прыналежнасці юнака, лесу беларускай мовы, што былі важнымі і актуальнымі для маладога Купалы.

Паказваючы тагачаснае жыццё Купалы, драматург хоча вырашыць некаторыя глабальныя, філасофскія праблемы, такія, як паняцце добра, справядлівасці, смерці і бясмерця, людскай адказнасці за свае ўчынкi. Ад прыватнага мастак ідзе да значнага, абагульненага. Узяць хоць бы пытанне мовы. Той жа Чаховіч, пазнаёміўшыся з творами Купалы на польскай мове, параіў яму пісаць па-беларуску: «Для Сыракомлі, можа, й добра было б. Але калі ён пісаў? Дый ён спрабаваў па-іншаму». Новыя часы патрабавалі і новага мастацкага асэнсавання рэчаіснасці. Паказальныя, працягваў далей сваю думку Чаховіч, і люты Каліноўскага, які пісаў іх па-тутэйшаму, на зразумелай народу мове, і творчасць Багушэвіча.

Водгалас ідэй паўстання 1863-1864 гадоў моцна выяўляецца ў драме. Гэта паўстанне было адным з важных і ключавых момантаў у лёсе народным. Праз падзеі паўстання Караткевіч імкнецца асэнсаваць многія праблемы грамадска-палітычнага і культурнага жыцця, што узніклі на Беларусі ў пачатку ХХ стагоддзя.

«Ч а х о в і ч. ... Але паўстанне не вінна нікому. Я сплаціў ягонь і свой доўг. Ніхто цяпер не скажа пра тутэйшых, пра беларусаў, што яны не плацяць свой доўг.

Я н к а. І ў гэтым усё.

Ч а х о в і ч. А ты што думаеш? У чым сэнс жыцця? Сплаціць свой доўг народу, які цябе нарадзіў. Сплаціць да канца і памерці. Не чакаючы падзякі».

Янка Купала сплаціў народу свой доўг спаўна. Шматзначнымі з'яўляюцца ягонья словы: «Нязмерныя нашы даўгі. Усіх, хто ўмее пісаць і думаць». Сапраўды, толькі глыбока ўсведамляючы гэта, мог нарадзіцца вялікі мастак, грамадзянін і чалавек.

У фінале аўтар зноў дае словы чараўніцам, якія велічна ўслаўляюць беларускага песняра:

«П е р ш а я. Вечны мужык. Усе вымруць і пойдучь. Але застаецца чалавек, у далоні якога хлеб.

Т р э ц я я. І песня.

П е р ш а я. Песня і хлеб».

Вось тая арганічная і непарыўная повязь часовага, імгненнага і нязменнага, вечнага. Пранікнёна, шчыра, моцна і выразна заканчваецца п'еса радкамі з верша «Мужык». Паэзія Купалы несмяротная, як і само жыццё, як чалавек-працаўнік, які стварае матэрыяльныя і духоўныя каштоўнасці на зямлі.

Да падзей Крыгчаўскага паўстання 1743-1744 гадоў звярнуўся Уладзімір Караткевіч у трагедыі «Маці ўрагану». Яна была закончана 15 лютага 1982 года. Упершыню апублікавана ў часопісе «Малодосць»

(1985, № 12). У чэрвені 1982 года ў Сімферопалі пісьменнік пазнаёміў з гэтай п'есай трупы Віцебскага тэатра імя Якуба Коласа, які знаходзіўся там на гастролях. Упершыню пастаўлена ў 1988 годзе Мінскім аматарскім тэатрам «Золак» (рэжысёр Галіна Прыма). Па ёй зняты ў 1990 годзе на кінастудыі «Беларусьфільм» аднайменны мастацкі фільм (рэжысёр Юрый Марухін).

П'есе папярэднічала напісаная ў сакавіку 1956 года ў Лесавічах легенда «Маці Ветру», якая пачыналася ўзнёсла і пранікнёна: «Прадавалася Радзіма.

Яна прадавалася з беднаю сваёю зямлёй, са старажытнымі пушчамі, з блакітным крышталем рэк і квітнеючымі лугамі, з вадою і небам, замкамі і халупамі, з матчынай ласкай і ўсмяшкай дзіцяці, з мудрымі дзядамі і пяшчотнымі дзяўчатамі, з камянямі старажытных будынкаў, з крывавай гісторыяй народа, з яго сучасным і будучым, з яго воляй».

Далей апісваецца прыезд Вашчылы да Васіля Ветра, які спраўляў свае заручыны, наведванне Васілём Ветрам пракажонага, а потым ягоны адезд разам са сваёй жонкай да паўстанцаў.

Легенда «Маці Ветру» стала трывалым падмуркам для трагедыі «Маці ўрагану», асабліва для яе першай дзеі. Само паўстанне ў легендзе не паказана. Аўтар на заключных старонках толькі каратка згадаў пра яго, паабяцаў, што калі-небудзь раскажа пра тых падзеі. І пісьменнік стрымаў сваё слова.

Трагедыя «Маці ўрагану» стала адным з вяршынных набыткаў драматургі Уладзіміра Караткевіча. Крычаўскае паўстанне выбухнула супраць адміністрацыі староства і супраць братаў-арандатараў Іцкавічаў, якія абрабавалі край. У змястоўных уступных тлумачэннях да п'есы аўтар бачыў яе асноўны пафас у наступным: «Нават самім паражэннем перамагчы — гэтага чалавеку не можа забараніць ніхто».

Трывожнай, пераднавальнічнай атмасферай пярэдадня паўстання напоўнены пачатак п'есы, што выяўляецца і ў прыведзеных журботных песнях, і ў нахабных паводзінах братаў Іцкавічаў, якія з войскам наведлі двор Ветра, і ва ўсхваляваным дыялогу Вашчылы і Ветра. Першы з іх, рызкуючы жыццём, прыехаў да другога з просьбай, каб той як чалавек пісьменны і прадстаўнік славітага роду быў адным з пачынальнікаў і кіраўнікоў паўстання.

А Вецер якраз жэніцца. Ён кахае і вельмі любіць жыццё, упэўнены, што чалавек створаны для любові і шчасця. І таму не хоча праліваць кроў, прымаць удзел у паўстанні. Вашчыла сцвярджае, што нельга быць шчаслівым на зямлі, дзе чыняцца гвалт, здэк і забойствы,

што часам трэба ахвяраваць жыццём дзеля паняволенай Радзімы. Пазваўшы Ветра здраднікам, Вашчыла пакідае ягоны дом.

Драматург закрануў у п'есе праблемы асабістага і грамадскага, пачуцця і абавязку. Агна Вецер, каб выратаваць свайго сына ад ганьбы, накіроўвае яго да Чалавека, пракажонага ў пячоры. Пракажоны — гэта беларус на сваёй зямлі, гэта лёс беларускага народа, лёс яго лепшых прадстаўнікоў. Гэта адзін з яркіх і самабытных адрэджэнцкіх вобразаў беларускай літаратуры, вобраз рамантычны і сімвалічны. Глыбокім болей поўняцця выказванні пракажонага: «У мяне ж і хаты няма. У мяне нара. Я ад мовы адвыкнуў. Няма ў мяне суседзяў, каб па-свойму з імі пагаварыць... Я не адзін такі. Усе браты і сестры, увесь народ такі. Але мне горш за ўсіх».

Праз пакуты, безнадзейнасць і мужнасць прыходзіць Вецер да маральнага і духоўнага ачышчэння. Вяртаецца да самага адрынутага і самага загнанага свайго народа, які «без хлеба, без страхі, без волі, без мовы, зацкаваны, як звер, загнаны ў нару». Вецер удзячны маці за выратаванне. Дзеля шчасця сваёй зямлі ён гатовы ахвяраваць уласным жыццём. Філасафічнасцю і чалавечнасцю насычаны разважанні персанажа, калі ён глядзіць на бясконцае зорнае неба: «Памру і развеюся... ільдзістым пылам. І сусветы памруць... Пройдуць тысячы год. Што тут будзе тады? Напэўна, ніхто не будзе адбіраць у іншага хлеб і гонар. Не будзе большага і меншага, эліна або іудзея. І кожная мова будзе панскай, а таго, хто яе саромеецца, будуць закідваць багном». Такім светлым, чыстым і мудрым караткевічаўскім поглядам глядзеў на свет персанаж твора. Да яго, пракажонага, далучаецца жонка. Вецер дакранаецца рукой да злачынца-войта. І той падае мёртвым.

Слушна адзначаў Адам Мальдзіс, што ў гэтай п'есе «асабліва яскрава ўвасобіўся шматгранны талент аўтара — трагедыіны (фінал твора), камедыіны (сцэны ў радзівілаўскім палацы), паэтычны (велічныя канты), аналітычна-даследчыцкі (грунтоўныя ўступныя тлумачэнні)». Гэта сапраўды велічны і ўрачысты гімн паўстанцам і адначасова шчымымі рэквіем па іх.

Аўтар стварыў у п'есе глыбокія вобразы. Напрыклад, пасля разгрому паўстання князь Геранім Радзівіл здзівіўся, чаму Вецер, высокі кніжнік, мог быць разам з паўстанцамі. І той адказаў, што яму, Ветру, паўстанцы «чужыя са сваімі пагромамі, грубіянствам, нянавісцю да кніг», але ён перакананы, «што трэба быць за звычайных, сярэдніх, простых, нават калі пагарджаеш імі, нават калі на сто галоў вышэй». Таму Васіль Вецер, прадстаўнік сялянскай эліты, можна ідзе на сваю Галгофу, годна гіне за народную справу.

Жорсткім, разбэшчаным, нікчэмным, але і разумным, небаязлівым выступае князь Геранім Радзівіл. Страшнай фігурай з'яўляецца пробашч Пёкур, пра якога Агна Вецер сказала, што ён усё-ўсё разумеві, аднак, робіць паскудствы, подласць.

Трагедыя «Маці ўрагану» вызначаецца рамантычнай прыўзнятасцю і панарамнасцю. Дзеянне твора адбываецца ў сялянскім двары, пячоры, карчме, магнацкім палацы, на гарадской плошчы і на полі бітвы. Багатая і разнастайная мова персанажаў. Напрыклад, Вашчыла часта ўжывае прыказкі і прымаўкі. У князя Радзівіла яна макаранічная, беларуска-польска-нямецкая. Прастамоўнымі, часам грубаватымі, але трапнымі і дасціпнымі народнымі выразамі віруе людскі натоўп.

Уладзімір Караткевіч дасканала перадаў у п'есе дух той эпохі, напоўніў яе актуальным, сучасным гучаннем. Многія ўдзельнікі Крычаўскага паўстання загінулі ў бітве, былі навешаны на шыбеніцах, пасаджаны на палі, разарваны, зашытыя ў мядзведжыя скуры, сабакамі. Але ў народнай памяці засталіся іхнія мужнасць і гераізм.

У фінале п'есы прыгнечаная горама Агна Вецер цалуе ворагаў і заражае іх праказай. Велічна і аптымістычна гучыць народны голас: «Чорта лысага яны ўзялі і возьмуць нас!» Тым самым сцвярджаецца не толькі маральная перамога паўстанцаў, але і праводзіцца думка пра няскоранасць і неўміручасць беларускага народа.

З ЛЮБОЎЮ ДА РОДНАЙ ЗЯМЛІ

Непаўторна раскрыўся талент Уладзіміра Караткевіча ў публіцыстыцы, літаратурнай крытыцы і мастацкім перакладзе.

Творчасці Караткевіча ўласціва сумяшчэнне розных жанраў. Так, у першадруку «Дуб Крывашапкі» (пазнейшая назва «Дрэва вечнасці») з'явілася як эсэ, «Казкі Янтарнай краіны» — як нарыс, прычым у апошнім спалучыліся элементы апавядальнага, нарысавага і ўмоўна-фантастычнага, казачнага жанраў. Пазней гэтыя творы сталі аповяданнямі. Блізкія па жанравай структуры таксама аповяданне «Краіна Цыганія» і эсэ «Званы ў прадоннях азёр».

У нарысах і эсэ Уладзімір Караткевіч, нібы дапытлівы, уважлівы і добры чараўнік, ішоў з цудадзейным ліхтарыкам па зямлі і высвечваў усё яркае, незвычайнае і адначасова рэальнае і жыццёвае. Ён ішоў са сваёй любоўю, трывогай і болям за чалавека, за зямлю, дзе нарадзіўся і жыў.

Пісьменнік, па сутнасці, адкрываў для сваіх сучаснікаў гісторыю іхняга краю, абуджаў патрыятычныя пачуцці, выклікаў цікавасць да гісторыі Беларусі, выходзіў любоў да Радзімы. Яго хвалявала не толькі мінулае Беларусі, але і сённяшні яе дзень, што выявілася ў эсэ, напісаных да 1000-годдзя Віцебска і Турава «Тысячу стагоддзяў табе!» і «Сцюдзёная вясна, або 1000 год і 7 дзён», а таксама ў эсэ пра беларускае Палессе «Званы ў прадоннях азёр» і пра старажытны Мсціслаў «Дыяментавы горад». Гэтыя творы прасякнуты любоўю пісьменніка да роднага краю. Уладзімір Караткевіч у іх не толькі ўлюбёны ў родную гісторыю, але і як пісьменнік-гуманіст занепакоены лёсам сваёй зямлі і лёсам людскім.

У сваіх публіцыстычных творах пісьменнік натхнёна і па-майстэрску пісаў пра старажытныя помнікі беларускай архітэктуры («Балады каменя») і пра Кастуся Каліноўскага («Гэта было 10 сакавіка 1864 года»), пра неабходнасць стварэння на Беларусі музея народнай архітэктуры і быту («Наш агульны клопат») і пра дбайныя, беражлівыя адносіны да прыроды («Абдуванчык на кромцы вады»), пра зберажэнне беларускай мовы («Родная мова») і пра захаванне міру на зямлі («Пану Старшыні II спецыяльнай сесіі Генеральнай Асамблеі ААН па разбраенні»).

Здаецца, няма ў беларускай літаратуры такой публіцыстычнай кнігі, дзе б, як у нарысе «Зямля пад бэльмі крыламі» Уладзіміра Караткевіча, так арыгінальна выяўлена веданне беларускага народа, яго эканамічнага, палітычнага і культурнага жыцця, гісторыі, побыту, — словам, усяго пра Беларусь.

Спачатку, 6 кастрычніка 1966 года, узнікла эсэ «Зямля пад белымі крыламі», якое было змешчана 4 студзеня 1967 года ў весніку агенцтва друку Навіны «По Советскому Союзу». У 1971 годзе ўзнік яго новы, пашыраны варыянт, які адрасоўваўся ўкраінскім старшакласнікам. У 1972 годзе гэты твор, перакладзены на ўкраінскую мову, выйшаў асобнай кнігай у Кіеве. Пазней пісьменнік дапрацаваў нарыс, і ў 1977 годзе з'явілася яго першае кніжнае выданне на беларускай мове.

«Зямля пад белымі крыламі» — своеасаблівая мастацкая энцыклапедыя Беларусі, напісаная таленавіта, з любоўю. Гэта візітоўка беларускага краю. Кніга адрасавана дзецям, аднак яна цікавая і для дарослага чытача. У ёй Уладзімір Караткевіч прадоўжыў тую справу, якую рабілі сваімі публікацыямі ў «Живописной России» (т. 3, ч. 1-2) за 1882 год Адам Кіркор, «Геаграфіяй Беларусі» Аркадзь Смоліч і многія іншыя беларускія пісьменнікі і навукоўцы.

У свядомасці беларуса (ды і не толькі беларуса) заўсёды, як коласаўскае «Мой родны кут!..», будзе існаваць ёмістае, паэтычнае і метафарычнае караткевічаўскае вызначэнне Беларусі як зямлі пад белымі крыламі. Ужо на самым пачатку гэтай кнігі Уладзімір Караткевіч з любоўю, пяшчотай і прыхаванай лагоднай усмешкай піша: «Да пэўнай ступені бусел — сімвал Беларусі. Ёсць, вядома, дацкія буслы, апетыя Андэрсенам, ёсць буслы і ў іншых заходніх краінах. Ёсць яны і на поўдні. Але на ўсход ад Беларусі, калі не лічыць Сярэдняю Азію, яны ўжо амаль не водзяцца. Так што нават цікава, а хто там прыносіць у дом дзяцей».

Пісьменнік ахоплівае ў кнізе беларускую гісторыю ад самых старажытных часоў і да 70-х гадоў XX стагоддзя. Ён разважае пра прыроду свайго краю і нацыянальны характар беларуса, успамінае гістарычныя падзеі і факты, піша пра слаўтых грамадскіх і культурных дзеячаў, пра гарады, пра помнікі гісторыі і культуры беларускага народа.

У гэтай кнізе няма голай рэгістрацыі лічбаў і фактаў. У ёй ёсць раскрыццё душы народа, які прайшоў праз усе выпрабаванні і цяжкасці і які жыве багатым паўнакроўным жыццём — радуецца, смяецца, смуткуе, перажывае...

Кніга прымяркоўвалася кіеўскім выдавецтвам да 50годдзя СССР. Іншыя аўтары таксама пісалі пра свае рэспублікі. Нарыс Караткевіча стаў адным з лепшых.

У ім аўтар цікава, для таго часу смела і па-новаму глянуў на родную зямлю і яе народ, узвялічыў і апаэтызаваў Беларусь, разбурыў многія асімілятарскія міфы, створаныя пра яе гісторыю.

Багацце і невычэрпнасць таленту мастака раскрылася ў натхнёных і па-мастацку дасканалых эсэ і артыкулах пра Францыска Скарыну, Тараса Шаўчэнку, Лесю Украінку, Міхала Агінскага, Янку Купалу, Максіма Багдановіча, Міхаіла Шолахаву, Янку Брыля, Уладзіміра Калесніка. Караткевіч пісаў пра іх з любоўю, цеплынёй і захапленнем. Письменніка прывабілі сапраўдныя таленты і духоўна блізкія яму мастакі.

Усведамляючы веліч здзейсненага Францыскам Скарынам, аўтар імкнецца асэнсаваць яго ролю і месца ў гісторыі свайго народа і ў гісторыі чалавецтва.

Апавядаючы пра Шаўчэнку і Лесю Украінку, адзначае мужнасць і народнасць іхніх твораў. Письменник дасканала ведаў украінскую мову, гісторыю і культуру. Пра Украіну, пра Кіеў і пра тое, чым была для яго гэтая зямля, хораша распавёў у эсэ «Абраная» і «Мой се градок!»

Гаворачы пра творчасць вялікіх паэтаў, Уладзімір Караткевіч адзначае і вылучае ў першую чаргу яе непарыўную сувязь з жыццём народа. Пра Купалу: «І ён вельмі верыў у свой народ. Толькі гэта і дало яму сілу ствараць тое, што ён стварыў, даць нямому народу, якім усе пагарджалі, песню, слова і мову». Пра Шаўчэнку: «Яго любоў да людзей не ведала межаў. Часам яна прыкрывалася панцырам іроніі, часам аддавала горкім сарказмам». Гэта было блізка Караткевічу, яно ўвасаблялася і ў ягонай уласнай творчасці.

Неспакой і трывога не пакідаюць Уладзіміра Караткевіча і тады, калі ён думае пра свайго любімага Максіма Багдановіча. На ягоную постаць пісьменнік глядзіць памастакоўску непаўторна, арыгінальна. Багдановіч прываблівае высокай культурай паэтычнага мыслення, дасканаласцю творчасці, смеласцю ў распрацоўцы беларускага гістарычнага эпаса («Максім і Магдалена»). Караткевіч глыбока пранікае ў паэтыку і эстэтыку гэтага таленавітага мастака, дае выразнае і канкрэтнае разуменне ягонай творчасці:

«Па-першае, ён змагаўся наводдаль ад сваёй арміі. Іншым было лягчэй. Яны былі сузор'ем. Ён — самотнай зоркай...

Па-другое, гэты чалавек ніколі не зведаў кампрамісаў, ніколі не дапусціў сваё сумленне да згоды, не пісаў таго, чаго не думаў, цвёрда ішоў па адзіна магчымым для чалавека шляху, шляху годнасці і сцвярдзення права на сваю, адметную, незалежную думку...

Па-трэцяе, ён бараніў годнасць чалавечую, клікаў да гуманізму і на гэтай дарозе адступленняў не ведаў.

Па-чацвёртае, быў наскрозь гістарычным паэтам у тым сэнсе, што абуджаў у народзе гістарычнае мысленне, а значыць, і гонар».

Наколькі трапныя і дакладныя вызначэнні! І колькі яны адпавядаюць характару той працы, якую працягваў услед за Багдановічам сам Караткевіч.

Вызначаюцца адметнасцю і змястоўнасцю таксама яго крытычныя артыкулы пра паэзію Алеся Наўроцкага, Васіля Зуёнка, Рыгора Барадуліна, Янкі Сіпакова, украінскага паэта Уладзіміра Лучука. Караткевіч-крытык тактоўны, далікатны, але і прынцыповы, патрабавальны. Ён умеў вылучыць галоўнае, істотнае. І адначасова радаваўся творчым знаходкам і адкрыццям іншых. Дасканалае адчуванне і разуменне мастацкага слова дазваляла яму глыбей пранікнуць у закранутую праблему, быць максімальна аб'ектыўным у назіраннях, меркаваннях і высновах.

Караткевіч з'яўляецца таксама аўтарам цікавых тэкстаў для фотаальбомаў «Краявіды Беларусі» (1968), «Белавежская пушча» (1973, 1975) і «Памяць зямлі беларускай» (1979).

Заслужваюць добрага слова і развагі пра псіхалогію творчасці, выказаныя ў артыкуле «Задума: узнікненне і ўвасабленне», дзе пісьменнік адказаў на пытанні, якія даслаў яму па гэтай праблеме польскі даследчык Міраслаў Ахоцкі. Трэба згадаць і ягоныя адказы на анкетны газеты «Літаратура і мастацтва», Таццяны Шамякінай, Алега Бембеля, і ягоныя гутаркі-інтэрв'ю з Адамам Мальдзісам, Барысам Фірштэйнам, Святланай Алексіевіч, Леанідам Цыхуном, Ганнай Якаўлевай, Аленай Губіч, Розай Станкевіч, Валянцінай Аляшкевіч, Уладзімірам Ягоўдзікам, і выступленні на з'ездах, пленумах і іншых мерапрыемствах Саюза пісьменнікаў Беларусі, а таксама на радыё, тэлебачанні (там у другой палове 70-х і на пачатку 80-х гадоў ён быў вядучым праграмы «Спадчына»), на шматлікіх сустрэчах з чытачамі і прыхільнікамі ягонага таленту, і многія іншыя матэрыялы.

У сярэдзіне 50-х гадоў Уладзімір Караткевіч звярнуўся да перакладаў, якія з'яўляліся для яго арганічнай часткай творчага самавыяўлення. Некаторыя з іх як, напрыклад, пераклады з паэзіі Катула, Байрана, Адама Міцкевіча, Івана Франка, Яна Судрабкална, Расула Гамзатава і іншых аўтараў, пераклад п'есы башкірскага пісьменніка Мустая Карыма «У ноч зацьмення Месяца», якая ў 1972 годзе была пастаўлена тэатрам імя Янкі Купалы, уключаны ў кнігу ягоных перакладаў «Галасы маіх сяброў» (1993).

Пісьменнік пераклаў таксама драмы «Праметэй перад трыбуналам» грэцкага пісьменніка Пётраса Антэаса і «Цар Фёдар Іаанавіч» А. К. Талстога (упершыню апублікавана ў часопісе «Тэатральная творчасць», 1996, №№ 3, 4), праязічныя творы О. Іаселіяні, А. Знаменска-

га, Я. Гушчы, Э. Гашпаровай і асобныя ўласныя творы на рускую мову.

Архівы пісьменніка, успаміны яго сяброў і знаёмых сведчаць аб тым, што яго як перакладчыка цікавілі Біблія, «Шляхціц Завальня» Яна Баршчэўскага, паэзія Роберта Бёрнса, Генрыха Гейне, Цьптрыяна Каміля Норвіда, Канстанты Ільдэфанса Галчынскага, Уладзіслава Бранеўскага, Гарсія Лоркі, п'еса «Кар'ера Артура Уі» Бертальда Брэхта. Нешта з гэтага ён марыў перакласці. А нешта, магчыма, і перакладзенае, пакуль што, на вялікі жаль, нам невядомае.

Пераклады Уладзіміра Караткевіча паглыбляюць наша ўяўленне пра адметнасць і шматграннасць таленту мастака, раскрываюць шырыню і разнастайнасць яго творчай зацікаўленасці. Ён перакладаў творы пісьменнікаў розных часоў і народаў. І ўсё ж аддаваў перавагу пісьменнікам-рамантыкам, галоўным чынам духоўна блізкім аўтарам, творчасць якіх прасякнута моцнымі грамадзянскім і патрыятычным пафасам.

У творчасці Караткевіча выразна выявіліся кніжныя літаратурныя традыцыі, ён ведаў многія славянскія, некаторыя старажытныя і заходнееўрапейскія (напрыклад, лацінскую і нямецкую) мовы, цудоўна адчуваў беларускае слова, што становіцца ўплывала на якасць ягоных перакладаў.

Пераклады Уладзіміра Караткевіча шмат у чым сутучныя яго арыгінальнай творчасці. І справа, відаць, не толькі ў тым, што ў яго арыгінальных творах і ў перакладах можна знайсці падабенства вобразаў, матываў, ідэй, што ў перакладах раскрыліся асаблівасці яго творчай манеры, але і ў тых глыбока гуманістычных адносінах як беларускага пісьменніка, так і тых аўтараў, творы якіх ён перакладаў, да жыцця, асобнага чалавека і мастацтва.

Уладзімір Караткевіч выступаў і з крытычнымі артыкуламі па пытаннях мастацкага перакладу. Гэта «...Будзеш свой сярод чужых» на зборнік паэзіі Байрана на беларускай мове, «І наш «Фаўст» пра пераклад паэмы Гётэ на беларускую мову, зроблены Васілём Сёмухам, і «Да новых, яшчэ шырэйшых даляглядаў» пра штогадовік «Далягляды». У іх ён праводзіў думку, што ўзровень мастацкага перакладу сведчыць пра станасць літаратуры, якая засвойвае іншамовныя творы, тым больш калі гэтыя творы Байрана ці Гётэ. Пісьменнік адстойваў творчае ўзнаўленне арыгінала. Важным з'яўлялася і тое, каб перакладчыкі звярталіся да духоўна блізкіх ім іншамовных аўтараў. Караткевіч сур'ёзна, удумліва ставіўся да перакладаў, хацеў, каб яны натуральна і мілагучна гучалі па-беларуску.

АБУДЖАНАЯ ПАМ ЯЦЬ

У артыкуле пра Максіма Багдановіча Уладзімір Караткевіч пісаў: «Максім Багдановіч даў нам першы ўрок гісторыі. Даў яго, нарадзіўшы ў нашых людзях гонар за сваё мінулае, і гістарычнае мысленне, і веру ў будучае». Тое ж самае можна сказаць і пра Караткевіча, які ў новых гістарычных умовах прадоўжыў традыцыі свайго папярэдніка.

Уладзімір Караткевіч развіваў традыцыі многіх пісьменнікаў. У аўтабіяграфіі «Дарога, якую прайшоў» сярод класікаў, якіх ён цаніў, называў Багдановіча, Буніна, Чэхава, Льва Талстога і Дастаеўскага. Як згадвае Адам Мальдзіс, 12 снежня 1966 года ў «салоне» Ірыны Платонаўны Крэнь «Валодзя ахвотна гаварыў аб сваіх творчых справах. З рускай літаратуры найвышэй ставіў Чэхава, Льва Талстога і Дастаеўскага. Казаў, што Някрасаву за яго верш, у якім усхваляецца Мураўёў-вешальнік, яшчэ можна дараваць, а вось Бялінскаму за яго нянавісць да Шаўчэнкі — нельга».

Прадметам асобнага даследавання можа быць вывучэнне сувязей творчасці Уладзіміра Караткевіча як з айчынай, так і ўвогуле з сусветнай культурай і літаратурай, з творчасцю Катула, Дантэ, Гётэ, Яна Баршчэўскага, Паўстоўскага і многіх іншых мастакоў слова. У інтэрв'ю Розе Станкевіч ён сказаў: «Што датычыць любімых твораў, то іх вось так — раз і назаўсёды — няма. У кожным узросце меў любіўцаў і багоў. Чытаю кожнага ў залежнасці ад настрою. Калі ён светлы — то Пушкіна, гнеўны — ранняя Купалу, Багдановіча, Шаўчэнку, калі настрой філасофскі і грэбліва неірымірымы да смуроду і пошласці — проста хоць на дуэль Лермантава, Гарэцкага і Льва Талстога, роўны добрыя гістарычныя раманы Сянкевіча, лепшыя рэчы Аляксея Талстога».

І, прызнаюся, хоць ведаю, што сёй-той скрывіцца, перад працай, якая патрабуе разлічанай, завостранай думкі, вельмі люблю чытаць добрыя дэтэктывы, сапраўды добрыя. Да іх залічваю не толькі, скажам, творы Сімянона і лепшыя раманы Агаты Крысці, але й роднага па духу Стывенсана. І, калі браць вяршыні, на якіх нават дыхаць цяжка, — «Братоў Карамазавых» («Літаратура і мастацтва», 3 снежня 1982 г.).

Там жа творчымі настаўнікамі зноў назваў Багдановіча, Купалу, Гарэцкага, а яшчэ — Коласа і Кіплінга, з сучасных беларускіх любімымі Барадудзіна, Танка, Панчанку, Брыля, Быкава.

У інтэрв'ю Б. Фірштэйну называюцца таксама «аўтары гістарычнага жанру і фантасты» Вальтэр Скот, Аляксандр Грын, А. М. Талстой, Брэдберы, Шэклі, Лем, браты Стругацкія.

22 мая 1979 года на сустрэчы з кнігалюбамі ў Цэнтральнай навуковай бібліятэцы імя Яку ба Кол аса Акадэміі навук Беларусі Караткевіч адзначыў, што ў Багдановіча прымае ўсё. Параўнаў пісьменніка з пчалай, якая садзіцца на тую кветку, якая ёй падабаецца і патрэбна. Паведаміў, што любіць Віцьку Астаф'ева, Булгакава, а кветкамі, да якіх не ляцеў, былі Гамсун, Кафка, некаторыя беларускія пісьменнікі.

У творах пісьменніка рухаючай сілай гісторыі выступае народ. Яго ацэнка тых або іншых гістарычных асоб, падзей, фактаў была важнай для Караткевіча. Абапіраючыся на народную памяць, мастак выказваў прыхільнасць да рамантычнага, фальклорна-міфалагічнага асэнсавання мінулага. Істотным для пісьменніка было жаданне ўзнавіць мінуўшчыну ў яе жыццёвай і мастацкай праўдзе. Творчасць Караткевіча вызначаецца сацыяльным гучаннем, псіхалагічнай напоўненасцю і філасафічнасцю. Адкрываючы беларускую гісторыю, ён тым самым абуджаў у народзе гістарычную памяць, выходзіў у ім любоў да роднай мовы і культуры, паказваў, што мінуўшчына, існуе ў непарыўнай павязі з сучаснасцю і будучыняй. Падзеі далёкага мінулага Караткевіч асэнсоўваў з улікам важных, усеагульных праблем сучаснага свету.

Пісьменнік стварыў таксама дасканалыя творы і пра сучаснасць, па-майстэрску апісваў прыроду. Аднак гістарычнай памяцю і патрыятычным пафасам прасякнута ўсё, што ім напісана.

Уладзімір Караткевіч бачыў ідэальнае і прыгожае ў жыцці і чалавеку. Патрыятычны і лірычна-рамантычны пафас надае асаблівую чароўнасць ягонай творчасці. Паспяхова распрацоўваючы гістарычны і дэтэктыўны жанры, ён здолеў прыкметна ўзбагаціць беларускую літаратуру.

Нямала зроблена пасля смерці пісьменніка па выданні яго творчай спадчыны. Выйшаў Збор твораў у 8-мі тамах (1987-1991). Выдадзены зборнік ягоных перакладаў «Галасы маіх сяброў» (1993). З'явіліся «Творы» (1996), куды ўключана тое, што не друкавалася пры жыцці пісьменніка. Надрукаваны лісты мастака да Якуба Коласа, Максіма Танка, Янкі Брыля, латышскіх, украінскіх, польскіх, славацкіх і некаторых іншых пісьменнікаў, навукоўцаў, сяброў і знаёмых.

Нямала матэрыялаў пра жыццё і творчасць пісьменніка змяшчаюць і матэрыялы з ягоных запісных кніжак («Польмя», 1989, № 1-3). Вось, напрыклад, што ён пісаў у 1963 годзе: «Мне заўсёды краяла

сэрца нейкая недарэчная прамежкавасць нашага народа (народ-межеумок, казалі б расіяне). Заўсёды ён за кагосьці. І амаль ніколі ён не бывае сам за сябе. 14 гадоў як я зразумеў гэта, і ўсё гэта стала для мяне адной вечнай крыніцай пакут...

Пакуль самаасэнсавання няма — калі трэба проста, горда і самотна рабіць сваю справу, не зважаючы ані на якія пляўкі, поўхі, страты. Відаць, пры такім становішчы біць будуць з усіх бакоў. Што ж, і гэта набытак. Такім, па-мойму, пакуль што яшчэ ніхто не мог пахваліцца. Калі вытрымаем — значыць тытаны і не памрэм. Калі не вытрымаем — туды нам і дарога, шэлег нам кошт і смецце нам магіла. І іншага мы не варты. І хай яны тады здыхаюць, такія ўладары думак і такі народ, не пераводзяць дарма хлеб. Таму што кожны купляе права на жыццё маральнай стойкасцю, веліччу душы, у якую ніхто не мае магчымасці запусціць лапы».

У 1980 годзе ўзніклі наступныя радкі: «Часам, у злыя гадзіны, я нават не ведаю, ці люблю я беларусаў, да якіх маю гонар належаць. За бязмежную цярпімасць да таго, да чаго не трэба, за мяккасць, што мяжуе з рэптыльнасцю, за тое, што яны занадта сумленныя і «верныя Янукі». Але нават у тых хвіліны я разумею, з пагардай да самога сябе (бо яны — гэта я), што адна справа не любіць чалавека і зусім іншая — не ратаваць яго, калі ён топіцца».

Я стану ратаваць. Нават цаною гэтай паношанай шкуры і спрацаваных мазгоў, якія падсохнулі ўжо і тарахкаюць.

І хаця на таўшчыню воласа, наколькі хопіць маёй сілы, я прыбліжу да іх паратунак. Уратую іх».

Грунтоўным роздумам, неспакоем за лёс роднай літаратуры прасякнута і ягонае выступленне 16 лістапада 1979 года на пленуме Саюза пісьменнікаў Беларусі, прысвечаным праблемам сучаснага беларускага рамана («Літаратура і мастацтва», 23 лістапада 1979 г.).

Надзённыя і важныя праблемы літаратурнага жыцця закранаў Уладзімір Караткевіч і ў сваім выступленні ў красавіку 1981 года на VIII з'ездзе пісьменнікаў Беларусі, апошнім з'ездзе, на якім ён прысутнічаў: «Бяда наша — сярэдні ўзровень, шэрасць... Пісаць трэба цікавей, пісаць з большай адказнасцю» («Літаратура і мастацтва», 24 красавіка 1981 г.).

Заслугоўваючы увагі ягоныя сцэнарыі як да мастацкіх «Хрыстос прыязмліўся ў Гародні» («Жыццё і ўзнясенне Юрася Братчыка», 1967), «Дзікае паляванне караля Стаха» (1979), «Чорны замак Альшанскі» (1984), так і да кароткаметражных дакументальных фільмаў «Сведкі вечнасці» (1964), «Памяць» (1966), «Будзь шчаслівай, рака» (1967), «Чырвоны агат» (1973) і іншыя.

Па яго творах пастаўлены оперы «Сівая легенда» (1978, кампазітар Дз. Смольскі) і «Дзікае паляванне караля Стаха» (1989, кампазітар У. Солтан). Ён напісаў лібрэта балета «Кастусь Каліноўскі» (1973). Марыў падрыхтаваць «Кнігу падарожжаў», навеяную шматлікімі паездкамі па Беларусі і за яе межамі, сустрэчамі з людзьмі.

Варта сабраць і выдаць таксама шматлікія малюнкi і ілюстрацыі пісьменніка да ўласных твораў, ягоных выступленняў на радыё і тэлебачанні, на мерапрыемствах Саюза пісьменнікаў Беларусі і многае-многае іншае (здаем хоць бы тое, што захаваліся вершы і песні ў ягоным выкананні, што ён здымаўся ў фільме «Хрыстос прызямліўся ў Гародні», дзе выканаў дзве яркія эпізодычныя ролі ксяндза і татарына, за кадрам спяваў старадаўні гімн). Неабходна выдаць кнігу ўспамінаў пра яго.

У выніку беларускае літаратуразнаўства зможa паўней і глыбей асэнсаваць Уладзіміра Караткевіча як чалавека, асобу і мастака, зразумець ягоную ролю і месца не толькі ў літаратуры, але і ў тэатры, кінематографі, выяўленчым мастацтве і ўвогуле ў грамадскім, культурным і духоўным жыцці беларускага народа.

Творчасць Уладзіміра Караткевіча прыкметна ўплывае на сучасны беларускі літаратурны працэс. Дзякуючы яму назіраецца павышаная цікавасць беларускіх літаратараў да мінулага роднага краю. На сучасным этапе, развіваючы лепшыя традыцыі беларускай літаратуры, плённа працуюць у гістарычным жанры Уладзімір Арлоў, Мікола Арочка, Леанід Дайнека, Вольга Іпатава, Адам Мальдзіс, Кастусь Тарасаў, Вітаўт Чаропка і іншыя пісьменнікі.

Гэты пісьменнік з'яўляецца адной з яркіх постацей беларускай літаратуры ХХ стагоддзя. Ён быў сапраўдным апосталам духоўнасці, прадвеснікам новага беларускага Адраджэння. Гэта класік беларускай гістарычнай літаратуры.

Прыйдучь іншыя пісьменнікі. Такога ж, як Уладзімір Караткевіч, не будзе. Ён адзіны, непаўторны. І трэба верыць, што справу, пачатую ім, прадоўжаць новыя мастакі!

Беларусь, аб чым марыў пісьменнік, чакае свайго Э. Лёнрата, свайго Г. Лангфела, хто створыць (а Караткевіч зрабіў у гэтым кірунку шмат) беларускі гістарычны эпас.

Уладзімір Караткевіч — гэта гонар і сумленне беларускай літаратуры. Гэта пісьменнік, які здолеў дасканаласць раскрыць душу народа і яго нацыянальны характар, выявіць перадавыя грамадскія і эстэтычныя ідэалы.

Сапраўдным трыумфам Уладзіміра Караткевіча стала святкаванне 28 лістапада 1980 года ягонага 50-годдзя ў актавай зале Дома

літаратара. Зала была перапоўнена. Вядомыя пісьменнікі, а таксама артысты Віцебскага тэатра імя Якуба Коласа, якія паказалі ўрыўкі са спектакляў «Званы Віцебска» і «Кастусь Каліноўскі», сардэчна віншавалі юбіяра. Шчырае, хваляючае і пранікнёнае слова сказаў на тым вечары і сам пісьменнік:

«Сябры мае і сяброўкі!

От няўжо вы думаеце, што я быў бы чагосьці варты без вас, якія сышліся сюды з большай ці меншай там кожны дозай сімпатыі да мяне. Мабыць, нічога не быў бы варты без вас, дарагія, без зямлі беларускай вялікай, без вялікага беларускага народа, без вялікай беларускай мовы.

І таму дзякуй вам за тое, што вы ёсць, дзякуй зямлі беларускай за тое, што я ёў яе хлеб, чорны, піў яе смачную ваду, дыхаў я паветрам, паціскаў самыя верныя на свеце мужчынскія рукі ў дружбе, рукі нашых мужчын, і зрэдку шанцавала і мне цалаваць рукі самых мілых істот на свеце, нашых жанчын.

Дзякуй вам, людзі! Яшчэ раз тысячу раз дзякуй вам!

Без вас я нішто».

Уладзімір Караткевіч — адзін з самых вядомых і папулярных на Беларусі аўтараў. Ведаюць яго і за яе межамі. Яго творы перакладзены на рускую, украінскую, латышскую, польскую, нават в'етнамскую і іншыя мовы. Часцей за ўсё перакладчыкі звярталіся да аповесцей «Дзікае паляванне караля Стаха» і «Чазенія», рамана «Чорны замак Альшанскі» і кнігі «Зямля пад белымі крыламі».

За заслугі ў галіне літаратуры пісьменнік быў узнагароджаны ў 1980 годзе ордэнам Дружбы народаў, у 1982 годзе за раман «Нельга забыць» («Леаніды не вярнуцца да Зямлі») яму была прысуджана Літаратурная прэмія імя Івана Мележа, а ў 1984 годзе за раман «Чорны замак Альшанскі» — Дзяржаўная прэмія Беларусі імя Якуба Коласа (пасмяротна).

Творы Уладзіміра Караткевіча выходзяць нашы пачуцці, упрыгожваюць думкі, вучаць любіць Радзіму, берагчы чалавечнае ў чалавеку, паглыбляюць веды пра зямлю, на якой жывём, выклікаюць радасць мастацкага адкрыцця, абуджаюць, хваляюць, трывожаць фантазію і розум. Творчасць Уладзіміра Караткевіча — гэта мастацкі леталіс жыцця беларускага народа, напісаны шчыра і таленавіта.

РАДАВОД УЛАДЗІМІРА КАРАТКЕВІЧА

У лісце да свайго сябра, прафесара Ягелонскага універсітэта (Кракаў) Здзіслава Нядзелі, Уладзімір Караткевіч 4.7.1982 г. пісаў: «Ты пытаеш, ці не мой сваяк Бенядзікт Караткевіч, які загінуў у 1878 годзе ў Балгарыі? Не ведаю, дарагі. Продкі, якіх я асабіста не ведаў, мяне ніколі спецыяльна не цікавілі. Магчыма, і сваяк. Справа ў тым, што Караткевічы — вельмі распаўсюджанае на Беларусі сярод шляхты прозвішча (і не сярод шляхты). Род герба Корвін вялікі, у 2-й палове мінулага стагоддзя моцна збыднелы (некаторыя галіны пасля паўстання 1863-64 гадоў), разгубіўшы адзін аднаго, вымушаны (дзякуй богу!) жыць працай рук сваіх. Некаторыя і зямлю аралі. Некаторыя былі арандатарамі, упраўляючымі, ляснічымі, адвакатамі, дактарамі, а часцей за ўсё чыноўнікамі, якія служылі за жалаванне» («Польмя», 1993, № 3).

3.4.1982 г. (гл. «Польмя», 1982, № 2) У. Караткевіч распытаў матчыну сястру Яўгенію Васільеўну пра іхні род Грынкевічаў і занатаваў яе ўспаміны ў запісную кніжку (захоўваюцца ў 112-й папцы хатняга архіва пісьменніка), дзе зазначыў, што ўспамінала яна на 86-м годзе свайго жыцця.

У складзеным намі радаводзе У. Караткевіча выкарыстаны галоўным чынам матэрыялы гэтай запісной кніжкі; успаміны матчынай сястры Ніны Васільеўны, запісаныя яе дачкой Шарснёвай Ксеніяй Канстанцінаўнай у 1991 г.; аўтабіяграфія пісьменніка «Дарога, якую прайшоў», напісаная ў 1964 г.; успаміны старэйшай сястры пісьменніка Наталлі Сямёнаўны Кучкоўскай; звесткі, пададзеныя ў кнізе А. Мальдзіса «Жыцце і ўзнясенне Уладзіміра Караткевіча»; творчая спадчына пісьменніка.

У аўтабіяграфіі «Дарога, якую прайшоў» У. Караткевіч адзначыў, што ён і ягоныя продкі — ураджэнцы беларускага Прыдняпроўя. А. Мальдзіс у вышэйназванай кнізе згадваў: «Караткевіч не раз падкрэсліваў, што яго бацька, Сямён Цімафеевіч, паходзіў са старадаўняга, але збыднелага шляхецкага роду, якому належаў засценак Караткевічы».

«Пра даўнасць Караткевічаў, — прадаўжае А. Мальдзіс, — сведчыць і выпіска з кнігі В. Манкевіча «Беласток і ваколліцы» (1986), нядаўна прысланая з Кракава сябрам пісьменніка Здзіславам Нядзеляй. «У перыяд шведскага патопу (восенню 1655 г.), — гаворыцца там, — у Беластоку знаходзіліся літоўскія харугвы, падпарадкаваныя Радзівілам. Узнялі яны, аднак, бунт супраць шведаў, пасля чаго пад кіраўніцтвам Караткевіча далучыліся да войскаў, якімі камандаваў Павел

Сапега». Відаць, таго ж Караткевіча, робіць заключэнне З. Нядзеля, згадваў у сваім дзённіку Багуслаў Радзівіл».

Цікавыя згадкі пра род Караткевічаў прыводзіць у сваёй дакументальнай аповесці «Адпяванне жывых» У. Ліпскі. На падставе знойдзеных архіўных матэрыялаў ён апісвае іх сямейны герб: «Чорны крумкач стаіць на сухім паваленым дрэве, у якога знізу і зверху — па два сукі, і трымае той крумкач у дзюбе залаты пярсцёнак. Поле — чырвонае, па баках — дзве зялёныя галіны, а ўверсе тры страўсавыя пёры на шышане»¹⁸.

Сапраўды, у адным з фондаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі, дзе ёсць выява апісанага вышэй герба і матэрыялы пра род Караткевічаў герба Корвін, паведамляецца, што гэты старадаўні шляхецкі род пачынаўся ў першым пакаленні з Данілы, які ў 1546 г. стаў уладальнікам зямель у Раманаўшчыне і Лятаўшчыне Рэчыцкага павета, размешчаных пры Чачэрскім тракце¹⁹. Магчыма, Даніла быў далёкім продкам У. Караткевіча. Відаць, невыпадкова аднаго з галоўных персанажаў рамана «Каласы пад сярпом тваім», старога Загорскага-Вежу, пісьменнік назваў Данілам.

У «Гербоўніку польскім», складзеным і выдадзеным А. Банецкім (У. Караткевіч мог быць знаёмы з гэтым выданнем), пачынальнікамі шляхецкага роду Караткевічаў герба Корвін з Каротак у Мінскім ваяводстве названы Гаўрыла і Даніла Караткевічы. Яны «атрымалі за ваенныя заслугі ў 1546 г. ад Зыгмунта Аўгуста Раманаўшчыну і Лятаўшчыну ў Рэчыцкім павеце, і гэтыя маёнткі былі названыя Кароткамі»²⁰. Там жа пададзены герб Караткевічаў (крумкач з пярсцёнкам у дзюбе стаіць на бярвяне), прыведзены звесткі пра нашчадкаў Гаўрылы і Данілы. Гэта выданне і шматлікія архіўныя матэрыялы сведчаць, што ў розныя часы жылі тыя нашчадкі ў Рэчыцкім, Бабруйскім, Рагачоўскім, Полацкім, Браслаўскім паветах і ў іншых мясцінах. Нехта з роду Караткевічаў меў вядомасць, а нехта быў звычайным земляробам.

Па бацькоўскай лініі нам пакуль што вядомы толькі звесткі пра продкаў да дзёда і бабулі пісьменніка. Як успамінала Наталля Сямёнаўна, дзед Цімафей недзе на пачатку ХХ ст. паехаў у Растоў шукаць лепшага жыцця і не вярнуўся. Больш ніхто пра яго нічога не чуў. У яго з бабуляй Наталляй Якаўлеўнай (1868, Орша — 1924, Орша) было трое дзяцей: бацька пісьменніка Сямён (15.2.1887, Орша —

¹⁸ Ліпскі У. Адпяванне жывых. Мн., 1993. С. 94.

¹⁹ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. Ф. 319, воп. 2, спр. 1468.

²⁰ Herbarz polski. Ułożyl i wydał Adam Boniecki. Warszawa, 1907. T. XI. S. 163.

21.9.1959, Орша), Вольга (1893, Орша — 1971, Масква), Леанід (памёр ва ўзросце 2-3 гадоў у Оршы). Бабуля працавала ў панскіх дамах. Жыла ў сям'і сына Сямёна. Мела цудоўны характар. Для нявесткі была як маці. У гонар яе Караткевічы назвалі сваю дачку Наталляй. Дзед і бабуля былі праваслаўнымі.

Бацька пісьменніка скончыў пачатковую школу, потым, відаць, гарадское вучылішча. Ягонае дзяцінства было цяжкім, даводзілася самому зарабляць грошы. Хлопчык меў добры голас і спяваў у царкоўным хоры. У яго быў прыгожы почырк, таму ў арміі ён служыў пісарам. Просты па паходжанні, Сямён быў унутрана інтэлігентны. Да службы ў войску, прыблізна з 1910 г. ці крыху раней, працаваў у Рагачоўскім казначэйстве, дзе і пазнаёміўся са сваёю будучай жонкай.

Пра матчын род Грынкевічаў нам вядома больш. Напрыклад, прапрадзед пісьменніка звалі Мікалай, прадзед — Юльян (? — 1896 ці 1897). Прабабуляй была Юдзеніч Ганна Мікалаеўна (? — 1908). Прадзед пісьменніка служыў святаром у Краснаполлі, Чачэрску. Ён, паводле ўспамінаў цёткі Жэні, хрысціў яе і неўзабаве памёр. Значыць, гэта здарылася ў 1896 ці 1897 г. Прабабуля была вельмі прыгожая, высокая, ладная, мела доўгія косы. У Юльяна і Ганны нарадзілася адзінаццаць дзяцей. Сярод іх быў і Васіль — дзед пісьменніка.

У сям'і пісьменніка захавалася паданне пра аднаго з продкаў (сваяка з матчынага боку і яе радні), які ўдзельнічаў у паўстанні 1863 г. і які быў расстраляны ў Рагачове. А. Мальдзіс згадвае, што ў ягоным асобніку зборніка «Пра час і пра сябе», там, дзе ў тэксце ішла гаворка пра «сваяка з боку маці і яе радні», У. Караткевіч напісаў: «прадзед». Але зрабіў гэта толькі пасля таго, як у Вільнюсе, у Цэнтральным дзяржаўным гістарычным архіве Літвы Г. Кісялёў знайшоў і паказаў яму дакументы пра Тамаша Грыневіча, расстралянага як удзельніка паўстання ў Рагачове.

А. Мальдзіс піша, што да гэтага знайшоў у рукапісным адзеле Нацыянальнай бібліятэкі ў Варшаве (рукапіс № 6540) «Нататкі паўстанца 1863 года ў Магілёўскай турме»²¹. У іх сярод іншых згадвалася прозвішча таго ж Тамаша Грыневіча, прыводзіўся яго верш «Песня прыгаворанага да смерці...», змяшчаўся верш невядомага аўтара, прысвечаны ўдаве Грыневіча. У. Караткевіч узрадаваўся гэтай знаходцы.

БелСЭ падае наступныя звесткі: «Грыневіч (Грынкевіч) Тамаш Міхайлавіч [1815 — 16(28). 7.1863], удзельнік паўстання 1863 на Беларусі. Уладальнік маёнтка Верхняя Тошчыца ў Рагачоўскім пав. Магі-

²¹ Мальдзіс А. Падарожжа ў XIX стагоддзе. Мн., 1969. С. 167—168.

леўскай губ. У 1834-44 на ваен. службе. У крас. 1863 арганізаваў і ўзначаліў паўстанцкі атрад у Рагачоўскім павеце. Схоплены карнікамі і паводле прыгавору ваен. суда расстраляны ў Рагачове». Адзначым, што ў 1-й палове XIX ст. нярэдка сустракалася варыянтнасць прозвішчаў, на што ў той час глядзелі вальней. Таму зусім магчыма, што згаданы Тамаш Грыневіч з'яўляецца родзічам У. Караткевіча.

У «Гербоўніку польскім» ёсць шмат звесткаў пра шляхецкія роды Грынкевічаў і Грыневічаў, прадстаўнікі якіх жылі ў Кіеўскім, Аршанскім, Ашмянскім, Мінскім, Троцкім паветах, на Браншчыне, у Брэсце і ў іншых мясцінах.

Нямала звестак збераглося пра дзеда пісьменніка Васіля Юльянавіча Грынкевіча. Нарадзіўся ён у 1861 г., калі адмянілі прыгон, у Краснаполлі. Быў асілкам, чалавекам магутнага целаскладу. Скончыў духоўнае вучылішча ў Гомелі, але ў семінарыю не пайшоў і ўвогуле адмовіўся быць святаром. Уладкаваўся ў Чачэрску лясным аб'ездчыкам у пана Круглікава. Пазнаёміўся з Ганнай Францаўнай Пашкевіч, часта стаў наведваць яе ў вёсцы Нісімкавічы, дзе яна настаўнічала. Бацька яе працаваў загадчыкам гаспадаркі турмы ў Рагачове. Прыгожая дзяўчына паставіла ўмову: калі Васіль пяройдзе на дзяржаўную службу, то яна выйдзе за яго замуж. Неўзабаве яны пераехалі ў Мсціслаў, дзе Грынкевіч працаваў пісарам у казначэйстве. Пазней дзед працаваў таксама ў Чэрыкаве, Рагачове, Магілёве і Оршы. Васіль даслужыўся да надворнага саветніка. Відаць, недзе ў 1922 г. пайшоў на пенсію. Было ў яго з Ганнай чацвёрта дзяцей: Сяргей (1891, Мсціслаў — не вярнуўся з Першай імперыялістычнай вайны); Надзея — маці пісьменніка (25.7.1893, Мсціслаў — 16.12.1977, Мінск); Яўгенія (15.8.1896, Чэрыкаў — 28.2.1983, Мінск); Ніна (12.12.1904, Рагачоў — 20.4.1993, Горкі Магілёўскай вобл.). Бабуля Ганна памерла ў жніўні 1906 г., пахавана ў Рагачове на старых могілках. Праз паўгода дзед ажаніўся з Людмілай Антонаўнай Барысевіч (1873-1963 (?), Рагачоў). У аўтабіяграфіі У. Караткевіч заўважыў, што дзед быў атэістам. Калі ён жаніўся другі раз, поп адмовіўся яго вянчаць, бо ён ні разу не прыгашчаўся і не спавядаўся ў царкве, што было абавязковым для дзяржаўнага служачага. Тады дзед абвянчаўся за пятнаццаць вёрст ад Рагачова.

Ад другога шлюбу ў дзеда быў сын Ігар (27.4.1908, Рагачоў — 20.12.1985, Рагачоў). У 1914 г. дзед пабудаваў вялікую драўляную хату ў Рагачове. Жыў ён там да вайны. Любіў вандраваць, часта наведваў дачок, якія з сем'ямі жылі ў Оршы і Полацку. Незадоўга да смерці дзед аслеп. У. Караткевіч у аўтабіяграфіі згадваў: «...я быў у яго чымсьці накшталт сакратара: чытаў яму, а часам і пісаў за яго». У

вайну дзед пераехаў у Карму Гомельскай вобласці да дачкі Ніны і там памёр 12.7.1945 г.

Дзед Васіль моцна ўплываў на будучага пісьменніка. Шмат пачу- тага ад дзеда ў дзяцінстве У. Караткевіч пазней выкарыстаў у сваёй творчасці. Да дзеда Васіля падобны 80-гадовы селянін Ян Рыгоровіч — галоўны герой ранняга апавядання У. Караткевіча «Дзядуля».

Маці пісьменніка, Надзея Васільеўна, у дзяцінстве засталася сіратой. Калі дзед працаваў у Магілёве, паступіла там у Марыінскую гімназію, якую скончыла ў 1911 г. Некаторы час працавала вясковай настаўніцай у вёсцы Збароў, каля Рагачова. Потым пазнаёмілася з Сямёнам Караткевічам. Шлюбнымі пярсцёнкамі абмяняліся ў 1915 г. Сямён служыў у войску. У. Караткевіч сцвярджае ў аўтабіяграфіі, што пажаніліся яны ў 1917 г. і пераехалі ў Оршу. Там нарадзіліся ў іх Валерый (15.11.1918 — загінуў пад Масквой у канцы 1941 г.), Наталля (20.11.1922 — 24.2.2003, Мінск) і Уладзімір (26.11.1930 — 25.7.1984, Мінск). Усе дзеці нарадзіліся ў лістападзе. І яшчэ заўважым: дзень нараджэння маці і дзень смерці яе сына Уладзіміра супалі. Дзень нараджэння У. Караткевіча супаў і з днём смерці (26.11.1855) Адама Міцкевіча, пісьменніка, якога ён любіў і пра якога стварыў у сярэдзіне 50-х гадоў верш у прозе «Слова Міцкевічу».

Бацька пісьменніка працаваў інспектарам па бюджэце ў Аршанскім раённым фінансавым аддзеле. Маці пасля замужжа стала хатняй гаспадыняй (у Арэнбургу падчас эвакуацыі ў вайну працавала ў дзіцячым садку).

Як згадвала Наталля Сямёнаўна²², бацька быў стрыманы, памяркоўны, ураўнаважаны. Да дзяцей ставіўся строга: яны мелі патрэбнае, але нічога лішняга. Калі трэба было, сам шыў дзецям абутак. У хатняй бібліятэцы Караткевічаў пераважала руская класіка, а з беларускай літаратуры трапляліся адзінкавыя асобнікі, напрыклад, аповесць «Салавей» З. Бядулі. Шмат куплялі твораў дзіцячай літаратуры, кніг па гісторыі, прыродзе.

Для У. Караткевіча маці з'яўлялася эталонам жанчыны: добрая гаспадыня, цудоўная выхавацелька сваіх дзяцей, нястомная захавальніца сямейнага агменю. Яна ўмела шыць, вышываць, гатаваць смачныя стравы. Адзін са сваіх першых твораў, апавяданне «Багун-трава», У. Караткевіч прысвяціў сваёй маці. Галоўная гераіня апавядання Каваліха ў многім надобная да яе.

²² Гл. таксама яе ўспаміны, змешчаныя ў наступных перыядычных выданнях: Работніца і сялянка. 1984. № 5; Добры вечар. 1993, 26 ліст.; Маладосць. 1996. №№ 11-12.

Глыбока метафарычнай і сімвалічнай з'яўляецца і назва яго першай кнігі — «Матчына душа», у якой сцвярджаецца любоў да роднай зямлі, выяўляецца сувязь з адраджэнцкімі традыцыямі (напрыклад, сугучнасць з назвай зборніка А. Гаруна «Матчын дар»). Эстэтычнае крэда пісьменніка раскрываецца ў арыгінальнай мастацкай форме: згадцы-звароце да кветкі, назва якой уключае слова, што вызначае блізкае і дарагое імя.

Маці заўсёды была для У. Караткевіча аўтарытэтам. Радавалася ягоным поспехам, мудра падыходзіла да ягоных жыццёвых нягод. Надзея Васільеўна ведала і любіла класічную музыку, літаратуру, а французскія тэксты ў рамане «Вайна і мір» Л. Талстога разумела без перакладу.

Андрэю Грынкевічу, галоўнаму герою рамана «Нельга забыць» («Леаніды не вернуцца да Зямлі»), вобразу аўтабіяграфічнаму, менавіта маці расказала ў дзяцінстве легенду пра подзвіг чэшскага вучонага Вацлава Ганкі, які абудзіў ад сну свой народ. Звяртаючыся да постаці гэтага дзеяча, У. Караткевіч увасабляў у сваёй творчасці адзін са сваіх галоўных ідэйна-эстэтычных прынцыпаў, сцвярджаў думку пра неабходнасць самаахвярнага служэння Бацькаўшчыне, пра адраджэнне роднага народа.

Сваёй маці прысвяціў пісьменнік раман «Каласы пад сярпом тваім». Глыбока перажываў яе смерць у снежні 1977 г.

Добрыя адносіны былі ў Караткевіча з мужам бацькавай сястры Вольгі — Садавым Мікалаем Аляксандравічам (1893-1965), які нарадзіўся на Смаленшчыне. У 30-я гады працаваў загадчыкам аблана на Камчатцы. У 1938 г. яго арыштавалі, а ў канцы 1939 г. выпусцілі. Ваяваў, перад вайной і пасля яе настаўнічаў у Смаленскай вобласці. Недзе ў 1948 г. пераехаў з сям'ёй у Оршу, дзе працаваў у метадычным кабінете РАНА. У 1956 г. разам з жонкай (па прафесіі медыцынскай сястрой) пераехаў да сына ў Маскву.

М. А. Садавы шмат чаго расказаў У. Караткевічу. Адмоўнае стаўленне пісьменніка да тыраніі і дэспатызму, што выявілася ў апавяданнях «Маленькая балерына», «Вялікі Шан Ян» і ў іншых творах, відаць, было абумоўлена таксама і ўздзеяннем М. А. Садавога.

Гэты разумны, адукаваны і цікавы чалавек істотна ўплываў на У. Караткевіча. У хатнім архіве пісьменніка захаваліся лісты, дзе ён шчыра і сардэчна расказаў дзядзьку пра ўласнае жыццё, дзяліўся самымі заветнымі думкамі і марамі. Якраз М. А. Садавому паведаміў ён у лісце ад 8.12.1957 г. пра свае задумы, пра імкненне напісаць сто тамоў.

М. А. Садавога і У. Караткевіча яднала глыбокая духоўная по-вязь. Дзядзька моцна любіў прыроду. Ён даваў чытаць У. Караткевічу кнігі пра Далёкі Усход, пад уплывам якіх, напэўна, і ўзнікла ў пісьменніка жаданне наведаць гэты край. У жніўні — верасні 1965 г. У. Караткевічу давалося трапіць туды на вайсковыя зборы.

М. А. Садавому пісьменнік прысвяціў сваё апавяданне «Белае полымя».

Часта перакрыжоўваліся жыццёвыя дарогі Уладзіміра Караткевіча і малодшай матчынай сястры Яўгеніі Васільеўны. Яна закончыла прыватную гімназію ў Рагачове, настаўнічала на Магілёўшчыне. Яе муж, Уладзімір Іванавіч Усюкевіч (1896-1974, Мінск), быў родам з Наваградчыны, вайсковец.

Якраз дзякуючы цётцы Жэні, якая жыла з мужам на Далёкім Усходзе, змаглі сустрэцца падчас вайны Наталя і Уладзімір Караткевічы са сваімі бацькамі ў Арэнбургу.

Мужа цёткі Жэні неўзабаве прызначылі начальнікам штаба чыгуначных войск 2-га Украінскага фронту. У толькі што вызваленым Кіеве яму з жонкай далі двухпакаёвую кватэру, у якой Караткевіч жыў з маці і цёткай летнія месяцы 1944 г. Вось чаму не чужы быў гэты горад для Уладзіміра Караткевіча і тады, калі ён у 1949 г. паступіў у Кіеўскі ўніверсітэт.

У 1971 г. Усюкевічы пераехалі жыць у Мінск. Дзяцей у іх не было, таму матэрыяльна дапамагалі сваякам.

Сумленна пражыла жыццё і малодшая матчыная сястра — Ніна Васільеўна. Яна закончыла гімназію ў Рагачове, працавала настаўніцай. Яе муж, Канстанцін Міхайлавіч Кадрэвіч (1901-1979), закончыў Віцебскі ветэрынарны інстытут, потым пайшоў у войска. Ён валодаў апавядальніцкім майстэрствам, шмат чытаў. У 30-я гады быў беспадстаўна арыштаваны і некалькі гадоў сядзеў у турме. Пасля вайны Кадрэвічы жылі ў гарадскім пасёлку Акцябрскі, а потым пераехалі ў Горкі, да адной з дачок — Ксеніі.

А. Мальдзіс у кнізе «Жыцце і ўзнясенне Уладзіміра Караткевіча» пісаў: «А яшчэ Уладзімір Караткевіч неяк сказаў, што ўсе з яго роду, з яго сям'і годна трымаліся ў 1937 годзе. Даносчыкаў сярод іх, на шчасце, не аказалася».

2 чэрвеня 1982 г. У. Караткевіч напісаў ліст «Пану Старшыні II спецыяльнай сесіі Генеральнай Асамблеі ААН па раззбраенні», дзе заклікаў спыніць забойствы, раскажаў пра тыя няшчасці, якія прынесла Другая сусветная вайна яму і ягонаму роду, успомніў старэйшага брата Валерыя.

Старэйшы брат пісьменніка ў 30-я гады закончыў сямігодку, потым курсы шафёраў (бо любіў тэхніку), працаваў на грузавіку. У Караткевіч пазней згадваў, што ў Оршы, у ліпені 1938 г., брат паказаў яму Янку Купалу, дача якога была недалёка, у Ляўках. На пачатку 1939 г. брат ажаніўся. Жонку звалі Вольга. У верасні ў іх нарадзілася дачка Раіса. Неўзабаве Валерыя прызвалі ў войска і ён трапіў на фінскую вайну. Служыў і далей. У верасні 1941 года на некалькі дзён заехаў у Маскаў. Сустрэўся з сястрой Наталляй, якая неўзабаве пасля развітання атрымала ад яго ліст. Потым ад Валерыя звестак не было. Ён загінуў недзе ў кастрычніку 1941 г. пад Масквой.

У вайну Вольга з дачкой Раісай жылі ў вёсцы Галошава Талачынскага раёна ў Ганны Сцяпанаўны Грынкевіч, стрыечнай сястры маці пісьменніка.

У лісце, адрасаваным у ААН, У. Караткевіч пісаў, што братаву жонку ў час акупацыі «схапілі толькі за тое, што яна несла па дарозе ядро солі... Сказалі: гэта партызанам. І мучылі многа дзён так, што калі цётцы дазволілі спатканне, выявілася, што ў няшчаснай у ранах на спіне завяліся чэрві і каты «для дэзінфекцыі» пасыпалі ёй раны той самай солю. Калі цётка на наступны дзень прынесла ёй чыстую кашулю — ёй сказалі, што Вольгу Караткевіч, дваццаці двух гадоў, вывезлі. Зразумела, куды яны яе «вывезлі» (82-я папка хатняга архіва У. Караткевіча).

Пасля вайны пляменніду Раісу гадавалі бацькі пісьменніка. Пазней яна атрымала ў спадчыну іхнюю хату, дзе і жыла з сям'ёй.

У новай бацькоўскай хаце прайшлі пасляваенныя школьныя гады У. Караткевіча. Сюды ён прыязджаў з Украіны, а потым і жыў тут у 1956-1958 гадах, калі працаваў у Оршы настаўнікам. У 1950 г. тут напісаў першы варыянт аповесці «Дзікае паляванне караля Стаха». У вершы «Орша» казаў пра сваю модную любоў да роднага горада. Тут вясной 1957 г. закончыў п'есу «Млын на Сінх Вірах» і аповесць «У снягах драмае вясна», напісаў многія вершы, рыхтаваў сваю першую кнігу «Матчына душа» (1958). Сюды з Вышэйшых літаратурных курсаў у Маскве восенню 1959 г. прыехаў на пахаванне бацькі. Пра гэту бяду Караткевіч напіша ў рамане «Нельга забыць» («Леаніды не вернуцца да Зямлі»).

Пісьменнік любіў роднае Прыдняпроўе. На гэтай зямлі ён напісаў многія свае творы. І некаторыя з іх прысвечаны роднай старонцы і яе людзям.

Заўсёды гасціннай і ўтульнай для У. Караткевіча і яго сяброў была дзедава хата ў Рагачове, дзе з пасляваеннага часу жыў з сям'ёй і настаўнічаў у школе дзядзька Ігар. Цяпер там жывуць яго сын Сяргей

(нар. у 1952 г., названы ў гонар свайго дзядзькі, які не вярнуўся з Пешай сусветнай вайны) з жонкай Тамарай і сынам Васілём (названы ў гонар свайго прадзеда). Сюды пісьменнік часта прыязджаў працаваць і адпачываць. У гэтай прасторнай хаце з высокай столлю яму быў адведзены вялікі пакой.

Многія творы У. Караткевіч стварыў у Рагачове. Так, сваю раннюю паэму «Зямля дзядоў» ён пачаў пісаць тут у 1950 г. У ёй паэт згадаў «руіны замка «каралевы Бонь» і над Дняпром шырокім курганы», «Збароў, дзе некалі мая матуля вясковаю настаўніцай была», капліцу «над бабчынай магілаю старой», дзядзьку-рыбака, дом «пад разгатаю таполяй», дзе «расце на змену самы меншы брат», казаў пра сваю моцную любоў да роднай зямлі і яе народа.

Пасля заканчэння Кіеўскага ўніверсітэта летам 1954 г. У. Караткевіч зноў гасцяваў у дзядзькі. У вершы «Вагеньчык у яблынным садзе» пісаў, што «у старасвецкай хаце, у дзедаўскім родным гняздзе» было «добра так, як нідзе», бо «з гэтай няяркай зямліцы... наш корань у свет пайшоў».

Амаль месяц быў У. Караткевіч у Рагачове і летам 1959 г. пасля таго, як адвучыўся першы год на Вышэйшых літаратурных курсах у Маскве. Рагачоўскі побыт стаў асновай для зместу дзевятага раздзела рамана «Нельга забыць» («Леаніды не вернуцца да Зямлі»).

7 жніўня 1959 г. на Рагачоўшчыне ўзнік і пачатак рамана «Каласы пад сярпом тваім». Пісаць раман па-сапраўднаму таксама пачаў у Рагачове 27 красавіка 1962 г.

Падзеі аповесці «Сівая легенда» (1960) адбываюцца пераважна на Рагачоўшчыне. Галоўны герой «Легенды аб бедным д'ябле і аб адвакатах Сатаны» (1961) названы Андрэем Рагачам.

У ліпені — жніўні 1964 г. у Рагачове была напісана легенда «Ладзя Роспачь» пра сярэдневяковага жыхара Рагачова Гервасія Выліваху. У. Караткевіч лічыў, што гэты твор — «найбольш удалая спроба даць абагульнены характар беларуса, якому і чорт не брат, якога і смерць не палохае, які больш за ўсё любіць Радзіму, жыццё і вяселосць і ні пры якіх абставінах не ўступіць у барацьбе за іх».

Пісьменнік часта ўцякаў ад гарадской мітусні і жыццёвых нягод у Рагачоў, каб адпачыць душою, добра папрацаваць, знайсці падтрымку і разуменне. Гэтым он да ражыў. У жніўні 1964 г. гасцяваў у Рагачове балгарскі літаратуразнаўца Г. Вылчаў, пра што згадаў У. Караткевіч у сваёй жыццяродаснай паэме «Віно дажджоў», закончанай 5.8.1964 г. у Рагачове. Заўважым, што якраз тады, у лісце да Янкі Брыля за 25.8.1964 г., У. Караткевіч пазначыў: «Рагачоў (ад слова «рагатаць»)). У розныя часы У. Караткевіч наведаў Рагачоў таксама з Я.

Брылём, Р. Барадудзіным, іншымі сваімі сябрамі-пісьменнікамі і знаёмымі.

Добрая атмасфера дзедаўскай хаты ў Рагачове «спрыяла і таму, што зімой і вясной 1966 г. пісьменнік завяршыў свой раман «Хрыстос прыязмліўся ў Гародні». 11 лістапада 1966 г. тут была закончана і аповесць «Чазенія». Былі напісаны таксама іншыя творы.

Моцныя і цёплыя сувязі ядналі У. Караткевіча са старэйшай сястрой Наталляй. У вершы, напісаным 20 лістапада 1982 г. да яе 60-годдзя, ён зычыў сястры і яе сям'і ўсяго самага найлепшага ў жыцці, называў яе сваёй дарагой нянькай, сваёй абаронцай у бядзе, марыў пра той час, калі яны абое некалі сядуць на прызбу і згадаюць пражытыя гады, успомняць Оршу, «тую, зялёную, бег крыніц ля Дняпра-ракі, і уральскія эталоны, і ў цяплюшках салдатаў палкі». У брата і сястры было шчаслівае даваеннае дзяцінства. Потым прыйшлі суровыя выпрабаванні ваеннага часу, а пасля — радасці і турботы мірнага жыцця.

У 1946 г. сястра выйшла замуж і пераехала з Оршы ў Чалябінск, да мужа, вайскоўца-лётчыка. Наталля Сямёнаўна нарадзіла дзвюх дачок — Надзею (названа ў гонар бабулі) і Алену. У іх свае сем'і, дзеці. Зараз Алена з'яўляецца захавальніцай кватэры і архіва пісьменніка. Гэта Аленка, пляменніца У. Караткевіча, стала прататыпам гераіні аповядання «Як звяргаюцца ідалы», напісанага ў канцы 50-х гадоў. Твор мае аўтабіяграфічны характар. У ім згадваецца і Аленчына мама, «прыгожая распаўнелая жанчына», якая прыехала на адпачынак да сваіх бацькоў, і бацька Аленкі, які застаўся ў іхнім горадзе, каб лётаць на «малётах» (самалётах. — А. В.), і дзед з бабуляй, «якія душы ў ёй не чуоць», і дзядзька-халасцяк, «які зашмат думае над светавымі праблемамі».

У. Караткевіч некалькі разоў наведаў сястру ў Чалябінску. Напрыклад, у лютым — сакавіку 1963 г. напісаў там «Руну пра Кастуся», адзін з ранніх варыянтаў п'есы «Кастусь Каліноўскі», працаваў над раманам «Каласы пад сярпом тваім». Пісаў У. Караткевіч гэты раман у Чалябінску і падчас наступнага наведвання сваёй сястры — вясной 1964 г. У сакавіку — красавіку 1965 г. тут закончыў першы варыянт сцэнар'я мастацкага фільма «Хрыстос прыязмліўся ў Гародні» і пачаў пісаць аднайменны раман.

Часцейшымі сталі сустрэчы брата і сястры пасля таго, як у 1971 г. Наталля Сямёнаўна пераехала з сям'ёй на сталае жыхарства ў Мінск. Шчырай дарадчыцай і памочніцай была яна для пісьменніка ў апошнія гады ягонага жыцця, асабліва калі не стала жонкі У. Караткевіча.

Заўважым, што Алена, дачка Наталлі Сямёнаўны, нарадзілася 16.12.1957 г., а яе бабуля, маці пісьменніка, памерла праз дваццаць гадоў — 16.12.1977 г. Гэта муж Алены Васіль Сінкевіч у чэрвені 1984 г. вазіў на машыне ў Рагачоў У. Караткевіча і Алену. Сінкевічы назвалі свайго малодшага сына ў гонар пісьменніка Валодзем (нар. у 1986 г.), які з'яўляецца таленавітым вяланчэлістам.

Наталля Сямёнаўна шмат зрабіла для ўшанавання памяці У. Караткевіча і прапаганды яго творчасці.

2 лістапада 1967 г. у Брэсцкім педінстытуце адбылося абмеркаванне творчасці У. Караткевіча. Там пісьменнік пазнаёміўся са сваёй будучай жонкай Валянцінай Браніславаўнай Нікіцінай (паводле прозвішча яе першага мужа, дзявочае прозвішча Ватковіч). Яна нарадзілася 28.6.1934 г. у Кіргізіі, дзе яе бацька, беларус з Ушаччыны, служыў у войску (загінуў на фронце ў 1941 г.). У 1947 г. маці з дачкой і сынам пераехала на Беларусь і пасялілася ў Радашковічах. Пасля заканчэння Радашковіцкай школы (беларускую мову там выкладаў Фёдар Міхайлавіч Янкоўскі) Валянціна ў 1951-1956 гадах вучылася на гістарычным факультэце Белдзяржуніверсітэта. Потым некаторы час працавала ў Ашмянскім краязнаўчым музеі, а ў 1957-1961 гг. у Брэсцкім абласным краязнаўчым музеі. У 1961-1964 гг. Займалася ў аспірантуры сектара археалогіі Інстытута гісторыі ААН БССР (з іх два апошнія гады праходзіла мэтавую аспірантуру ў Інстытуце археалогіі АН СССР). Кандыдацкую дысертацыю, прысвечаную паморскай культуры, абараніла ў 1965 г. У 1965-1969 гг. працавала на кафедры гісторыі КПСС Брэсцкага педінстытута. Летам 1969 г. пераехала ў Мінск, працавала ў Інстытуце мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору АН БССР, жыла ў сям'і Караткевіча. 19 лютага 1971 г. яны зарэгістравалі шлюб. Яна ўзяла ягонае прозвішча. Абмяняла сваю двухпакаёвую кватэру ў Брэсце на пакой у Мінску. Вясной 1973 г. двухпакаёвую кватэру Караткевіча на вуліцы Веры Харужай і яе пакой абмянялі на трохпакаёўку на вуліцы Карла Маркса, дзе ў далейшым і жылі ўтраіх (разам з маці пісьменніка).

У. Караткевіч прысвяціў Валянціне Браніславаўне верш «Таўры» і раман «Чорны замак Альшанскі» (1979), які пачынаецца словамі: «В. К., якой гэты раман абяцаў дзесяць год назад, з удзячнасцю».

Валянціна Браніславаўна была высокакваліфікаваным гісторыкам. Слушна пісаў А. Мальдзіс: «Тое, што зрабіла Валянціна Браніславаўна Караткевіч для падрыхтоўкі «Збору помнікаў гісторыі і культуры Беларусі», для таго, каб ён ішоў «без купюр», можна смела назваць навуковым подзвігам, грамадзянскай мужнасцю. Яна бясконца ездзіла ў экспедыцыі, абараніла не адзін помнік архітэктуры, пісала

сама артыкулы і брашуры і рэдагавала чужыя. Аўтарытэт яе ў Інстытуце мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору АН БССР, дзе яна працавала, і ўвогуле ў навуковых колах быў высокі». У 1990 г. Валянціна Караткевіч (пасмяротна) і іншыя аўтары за гэта выданне былі ўзнагароджаны Дзяржаўнай прэміяй БССР.

У складзе акадэмічных экспедыцый разам з жонкай У. Караткевіч даследаваў летам 1970, 1971 і 1972 гг. некаторыя раёны Беларусі. Напісаў нават прадмову да тома, прысвечанага Брэсцкай вобласці. Аднак, як згадваў А. Ліс, «яе пазней змянілі і замянілі: паэт упарціўся ў пытаннях тэрміналогіі ці азначэння, нешта накшталт таго, у якіх выпадках пісаць «уз'яднанне», а ў якіх «далучэнне». Справа даўня, аб падзеях-здарэннях XVIII стагоддзя»²³.

Трагічнымі сталі для Уладзіміра Караткевіча апошнія дні лютага 1983 г. 28 лютага памерлі Валянціна Браніславаўна і цётка Яўгенія Васільеўна. У лісце да З. Нядзелі ад 23.4.1983 г. пісьменнік згадваў, што ён тады «адчуваў сябе на мяжы нервовага надлому». Яму было невыносна цяжка думаць пра сваю адзіноту, бачыць пустыя сцены.

На пачатку чэрвеня паехаў у Оршу. Жыў у сям'і пляменніцы, у бацькоўскай хаце, залечваў нанесеныя жыццём раны. Вярнуўся ў Мінск на пачатку снежня. У лісце да З. Нядзелі за 27.12.1983 г. так згадваў праведзены ў Оршы час: «Прычым свядома адключыўся: забараніў перасылаць лісты, не слухаў радыё, не чытаў газет, а па тэлебачанні глядзеў толькі мультфільмы і дэтэктывы».

Бацькоўскае гняздо крыху суцішыла душэўны боль. На пачатку лютага 1984 г. напісаў некалькі вершаў. Але ў канцы лютага моцна захварэў і каля месяца праляжаў у рэанімацыі. Вясной стаў адчуваць сябе лепей.

Уладзімір Караткевіч нібы прадчуваў смерць. У апошнія месяцы жыцця, развітваючыся, наведваў дарагія яму мясціны: Рагачоў, Кіеў, Вязынку, а потым адправіўся з сябрамі ў падарожжа па Прыпяці...

Пахаваны пісьменнік на Усходніх могілках у Мінску.

© OCR: Камунікат.org, 2012

© Інтэрнэт-версія: Камунікат.org, 2012

© PDF: Камунікат.org, 2012

²³ Ліс А. Цяжкая дарога свабоды. Мн. 1994. С. 406.

ЗМЕСТ

НА ПАЧАТКУ ДАРОГІ
ПАД ВЕТРАЗЕМ ПАЭЗІІ
ГАРМОНІЯ ХАРАСТВА І ПРАЎДЫ
ТРАГІЗМ І ВЕЛІЧ ГІСТОРЫІ
З ЛЮБОЎЮ ДА РОДНАЙ ЗЯМЛІ
АБУДЖАНАЯ ПАМЯЦЬ
РАДАВОД УЛАДЗІМІРА КАРАТКЕВІЧА

Літаратурна-мастацкае выданне

Верабей Анатоль Леанідавіч

УЛАДЗІМІР КАРАТКЕВІЧ:

жыццё і творчасць

2-е выданне, дапрацаванае і выпраўленае

Рэдактар Т. А. Гарбачэўская

Мастак А. С. Забаўская

Мастацкі рэдактар У. М. Жук

Тэхнічны рэдактар Т. В. Лецъен

Камп'ютарная вёрстка В. А. Таўстая

Падпісана ў друк 16.08.2005 г. Фармат 84x108'/32. Папера афс.
№ 1. Гарнітура Школьная. Афсетны друк. Ум. друк. арк. 14,28+0,84
укл. Ум. фарб.-адб. 14,7. Ул.-выд. арк. 14,68. Тыраж 1000 экз. Заказ
2124.

Рэспубліканскае унітарнае прадпрыемства «Выдавецкі дом
«Беларуская навука». ЛІ № 02330/0131569 ад 11.05.2005 г. 22014 1.
Мінск, Ф. Скарыны, 40.

Рэспубліканскае унітарнае паліграфічнае прадпрыемства
«Баранавіцкая узбуйненая друкарня». ЛП № 02330/0056846 ад
30.04.2004 г. 225409. Баранавічы, Савецкая, 80.